

2023⁵
(572)

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 6 РАЗІВ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1957 р.
КИЇВ

UKRAINIAN
HISTORICAL
JOURNAL

ЗМІСТ

Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції

Ясь О. Росія як Мордор: фентезійні
алюзії у сучасних воєнних наративах . . . 5

Харук А. Харківська оборонна опера-
ція (24 лютого — 14 травня 2022 р.) . . . 23

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

«Не стріляйте тільки в сина»: Оку-
пація с. Ягідне на Чернігівщині —
свідчення з підвалу (3—30 березня
2022 р.) (інтерв'ю записала та під-
готувала до друку *К. Литвин*) 35

CONTENTS

Russo-Ukrainian War: Modern and Historical Contexts, Comparative Retrospectives

Yas O. Russia as Mordor: Fantasy Allu-
sions in Contemporary War Narratives . . . 5

Kharuk A. Kharkiv Defense Operation
(February 24 — May 14, 2022) 23

Everyday Life of the Russo-Ukrainian War: An Oral History

“Just Don’t Shoot My Son”: The Occu-
pation of Yahidne Village, Chernihiv
Region — Testimony from the Base-
ment (March 3—30, 2022) (record
and publication by *K. Lytvyn*) 35

Історичні студії**До 90-х роковин Голодомору 1932—1933 рр.**

Єфіменко Г. Демографія періоду Голодомору очима українських фахівців 1930-х рр.: досягнення, проблеми та можливості використання у сучасних дослідженнях 50

Кушнеж Р. Ставлення II Речіпосполитої до поляків в УСРР у період Голодомору 69

Кульчицький С. До історії першої радянської публікації про голод 1932—1933 рр. (січень 1988 р.)... 83

Гладун О., Левчук Н., Воловина О. Ще раз про кількість втрат унаслідок Голодомору: експертна оцінка 93

* * *

Заяць А. Євреї на Волині у XVI — першій половині XVII ст.: між нормою закону та практикою життя 119

Биздра-Куш П. Приватне листування польського дипломата Я.С. Лося з ієрархами Української греко-католицької церкви 137

Кузіна К. Глузуючи з ВНК—ОДПУ—НКВС: радянські органи держбезпеки в анекдотах (1920—1930-ті рр.) 151

Методологія. Істориографія. Джерелознавство

Колесник В., Чеберяко О. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX ст. в політичній публіцистиці 1905—1917 рр. 167

Historical Articles**To the 90th Anniversary of the Holodomor 1932—1933**

Yefimenko H. Demography of the Holodomor Period through the Lens of Ukrainian Experts of 1930s: Achievements, Problems, and Possibilities of Use in Modern Researches 50

Kuśnierz R. The Attitude of the Second Republic of Poland towards the Poles in Ukrainian SSR during the Holodomor 69

Kulchytskyi S. On the Question of the First Soviet Publication about the 1932—1933 Famine (January 1988) ... 83

Gladun O., Levchuk N., Wolowyna O. Once Again, About the Number of Losses Due to the Holodomor: Expert Evaluation 93

* * *

Zaiats A. Jews in Volyn in the Sixteenth and the First Half of the Seventeenth Centuries: Between the Norm of the Law and the Practice of Life 119

Byzdra-Kusz P. Private Correspondence of the Polish Diplomat J.S. Łoś with the Hierarchs of the Ukrainian Greek-Catholic Church 137

Kuzina K. Laughing at VChK—OGPU—NKVD: The Soviet State Security Agencies in the Anecdotes (1920s—1930s) 151

Methodology. Historiography. Sources

Kolesnyk V., Cheberiyako O. Ukrainian Liberal-Democratic Parties in the Russian Empire at the Beginning of the Twentieth Century in Political Journalism 1905—1917 167

Дискусії

Степанков Валерій, Степанков Віталій. Б. Хмельницький vs М. Кривонос: суперництво за булаву чи конфронтація поглядів на характер і мету революційної боротьби 1648 р.? ... 184

Документальні есеї

Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби з відстані пів століття 208

Рецензії й огляди

Литвин М., Хахула Л. Українсько-польське партнерство: випробування путінською агресією [Рец. на кн.: *Wojna na Ukrainie*. Kijów — Warszawa: razem do zwycięstwa. Analizy — refleksje — kalendarium. Praca zbiorowa pod red. S. Stępnia. Warszawa: Fundacja Wolność i Demokracja, 2022. 418 s.] 242

Хроніка

Масненко В. III Черкаський історіографічний симпозиум «Центрально-східноєвропейський мнемонічний простір: комеморація й історіографічна рефлексія» 247

Разиграєв О. Міжнародна наукова конференція «Польща — Україна. На шляху до добросусідства» 251

Discussions

Stepankov Valerii, Stepankov Vitalii. B. Khmelnytskyi vs M. Kryvonis: Rivalry for the Bulava or Confrontation of Viewpoints on the Nature and Purpose of the Revolutionary Struggle of 1648? 184

Documentary Essays

Shapoval Yu. The Case of Ivan Dziuba From a Distance of Half a Century ... 208

Book Reviews and Surveys

Lytvyn M., Khakhula L. Ukrainian-Polish Partnership: Testing by Putin's Aggression [Book review: *Wojna na Ukrainie*. Kijów — Warszawa: razem do zwycięstwa. Analizy — refleksje — kalendarium. Praca zbiorowa pod red. S. Stępnia. Warszawa: Fundacja Wolność i Demokracja, 2022. 418 s.] 242

Chronicles

Masnenko V. 3rd Cherkasy Historiographic Symposium "Central and Eastern European Mnemonic Space: Commemoration and Historiographic Reflexion" 247

Razyhryayev O. International Scientific Conference "Poland — Ukraine. On the Way to Good Neighborhood" ... 251

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 6 від 28.09.2023)

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. № 409)

«Український історичний журнал» індексується в міжнародних наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection), Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 23233-13073ПР від 22.03.2018 р.

Адреса редакції:

вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001

Тел: +380 (44) 278-52-34, факс: +380 (44) 279-63-62

E-mail: uhj2023@history.org.ua

Редактори *В'ячеслав Григор'єв, Юлія Головка, Олексій Нікітченко*

Технічне редагування *Тетяни Шендерович*

Комп'ютерна верстка *Катерини Васильковської*

Підп. до друку 19.10.2023. Формат 70 × 100/16. Гарн. Garamond Premier Pro.
Ум. друк. арк. 20,80. Обл.-вид. арк. 20,28. Тираж 149 прим. Зам. № 7072.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.005>

УДК 82.04:355(470+477) «Толкін»

Олексій ЯСЬ

доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України,
провідний науковий співробітник, відділ української історіографії,

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

alexyas@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

РОСІЯ ЯК МОРДОР: ФЕНТЕЗІЙНІ АЛЮЗІЇ У СУЧАСНИХ ВОЄННИХ НАРАТИВАХ

Мета — висвітлити і проаналізувати циркуляцію фентезійних алюзій у сучасних нара- тивах, які вживаються для маркування Росії та її військової агресії проти України. **Мето- дологія дослідження** спирається на стратегії порівняння й аналізу транзитних компо- нентів міфології Дж.Р.Р. Толкіна у вигляді символічних образів, які були трансформовані та використані для означення сучасної Росії. **Наукова новизна.** Показано суперечливу і складну історію сприйняття фентезійного нарративу Дж.Р.Р. Толкіна на теренах СРСР та пострадянської Росії. Розглянуто практики послуговування фентезійними образами, персонажами як алегоріями для представлення радянського режиму і його лідерів. Від- значено, що привабливість уподібнення СРСР до Мордору — образу й топосу / місця «вселенського Зла» — крилася в тому, що тодішній читач сприймав фентезійний на- ратив як закодовану тоталітарну історію. Наголошено, що оповідь Дж.Р.Р. Толкіна кон- струювала свого роду міфопоетичну реальність, зорієнтовану на певний досвід читаць- кої аудиторії. З'ясовано причини адаптивності образів, сюжетів, героїв із фентезійного нарративу й міфології Дж.Р.Р. Толкіна, котрі уможливили їх високу транзитність і швидко перенесення на воєнну сучасність, передусім для маркування російської агресії проти України. **Висновки.** Обстоюється думка, що фентезійні алюзії як елементи мандрівного

Цитування: Ясь О. Росія як Мордор: фентезійні алюзії у сучасних воєнних нара- тивах. *Український історичний журнал*. 2023. № 5 (572). С. 5—22. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.005>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умо- вах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 5 (572)

трансміфу ввійшли до сучасних воєнних наративів. Саме адаптація тоталітарної і старої імперської спадщини у нинішньому російському державно-політичному проекті стала головною передумовою для поширення нових-старих образів Росії як Мордору — «царства / імперії Зла». Вживання фентезійних образів у доволі своєрідний спосіб відображає складний процес пошуку новітніх ліній культурної делімітації та світоглядної демаркації, спричинений сучасною російсько-українською війною.

Ключові слова: російсько-українська війна, Росія, СРСР, Мордор, орки, Середзем'я, «вторинний» світ, Толкін, «Володар пернів», міфологія Толкіна, фентезійні алегорії, воєнні наративи, воєнна сучасність.

Жанр фентезі народився у середині ХІХ ст. як різновид фантастичної літератури, сюжети якої часто-густо вибудовувалися навколо міфології, фольклору. Спирався він на давню міфологічну традицію представлення й осягнення людського світу, до палітри якого вводилися символічні образи, герої, надприродні істоти, гадані передумови, обставини, події, явища, країни тощо. Саме на такій основі як своєрідний мікс реального, ідеального й уявного конструється вигаданий «вторинний» світ фентезі.

Зазвичай фентезійні сюжети базуються на гіперболізованих, переінакшених, видозмінених, інколи контрверсійних міфічних, казкових, фольклорних, морально-етичних проекціях і конструкціях реального світу, котрі підкреслюють й артикулюють нові культурні, літературні, мистецькі, соціальні смисли. Характерною рисою багатьох фентезі виступає символічна та загострена до краю боротьба Добра і Зла, вбрана в легендарні, фольклорні, казкові, магічні шати.

Широку популярність жанр фентезі здобув на початку ХХ ст. завдяки творам Г.Р. Гаггарда, Р. Кіплінга, Е.Р. Барроуза, які пропонували різноманітні варіації «загубленого» чи то вигаданого «вторинного» світу. Кардинальні метаморфози фентезі як жанру сталися у другій половині ХХ ст. Феноменальний успіх творів Дж.Р.Р. Толкіна, К.С. Льюїса, У. Ле Гуїн, Р. Джордана, Дж.Р.Р. Мартіна, Б. Сендерсона й інших авторів спричинився до жанрової диференціації, а саме виокремлення високого чи епічного фентезі з глибокими філософськими й екзистенційними смислами. Про виняткову популярність фентезійних наративів свідчать розмаїті практики та рольові моделі ряду субкультур другої половини ХХ — початку ХХІ ст., котрі існують у багатьох країнах як фандоми чи інші неформальні спільноти, згуртовані навколо уявних або «вторинних» світів.

У віртуальну, мережеву, глобальну добу згаданий жанр дедалі частіше розглядається у світлі транс- і мультикультурних процесів, які вирізняються високим рівнем транзитності й адаптивності. Недаремно фентезі вивчається на теренах низки гуманістичних і суспільствознавчих дисциплін, передусім у царині порівняльного літературо-, мовознавства, культурології, фольклористики, медієвістики, культурної, інтелектуальної історії, а також у працях із соціальної та медійної комунікації. Приміром, міфологія й фентезійний наратив Дж.Р.Р. Толкіна розглядаються у світлі студій із медієвістики [1], культурної та

інтелектуальної історії ХХ ст. [2], а також у глобальному контексті побутування популярної культури [3].

Утім, на обширах сучасної культурної, соціальної й інтелектуальної історії, історії уявлень, медійної історії фентезійні сюжети цікаві вже не тільки як адаптивні проєкції чи літературні формати осягнення минувшини, міфології, фольклору, а ще як канали та способи транскультурної комунікації. Багатошаровий морально-етичний і символічний потенціал образів, героїв, місць, країн, земель із фентезійного нарративу Дж.Р.Р. Толкіна у вигляді алюзій та алегорій нині затребуваний для представлення й потрактування масштабних екстремальних розломів глобального світу, зокрема сучасної російсько-української війни.

У січні 2016 р. західні ЗМІ повідомили про помилку онлайн-сервісу «Google Translate», котрий переклав назву «Російська Федерація» як «Мордор». Згаданий збій не був випадковим, а, як припускають, пов'язаний із гакерським зламом або технічним глюком. Так чи інакше, проте цей випадок відобразив новітні означення, що ввійшли до української мови 2014 р. для представлення Росії як держави-агресорки.

Похибка «Google Translate», який перекладає величезну кількість документів і дошукується адекватних мовних шаблонів, мимоволі зафіксувала явища й контексти новітньої військової реальності [4, 5]. Саме російсько-українська війна суттєво трансформувала первинний сенс слова «Мордор» як «країни Зла» зі знаменитого фентезі «Володар перснів» британського письменника та філолога Дж.Р.Р. Толкіна.

Задавалося б, що така метаморфоза здебільшого була пов'язана з медійними образами мережевої й інформаційної доби 2000-х. Тим паче, що триумфальний успіх кінотрилогії «Володар перснів» (2001—2003 рр.) режисера П. Джексона спричинився до повсюдної візуалізації цієї палітри образів, зокрема до поширення туризму місцями кінозйомок. Більше того, згадана кінотрилогія надала нового імпульсу руху толкіністів — однієї з найвідоміших рольових субкультур другої половини ХХ — початку ХХІ ст.

Утім, поширення неформальних практик фандому Дж.Р.Р. Толкіна репрезентувало не тільки розмаїті впливи медійних ресурсів, а й новітні пошуки культурних символів і ліній світоглядної демаркації у глобальному світі на зорі ХХІ ст. Після широкомасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. циркуляція алегоричних образів Росії як «Мордору» та російських військовиків як «орків» стала масовою. Ба більше, ці алюзії органічно й повсюдно ввійшли до військових нарративів 2022—2023 рр.

Тут доречно наголосити, що алегорична традиція використання фентезійних персонажів і топосів сягає ще радянської доби, позаяк образи Мордору та володаря Саурона продукували очевидні аналогії з СРСР і його партійними лідерами. Проте сам Дж.Р.Р. Толкін украй негативно сприймав подібні алегоричні зіставлення [6, С. 109, 456; 7, С. 153]. Приміром, відоме його категоричне заперечення 1961 р. у зв'язку з передмовою до шведського видання «Володаря перснів», в якій перекладач О. Ольмаркс припустив очевидну відповід-

ність між Сауроном і Й. Сталіним, Мордором та радянською Росією [6, С. 6]. Натомість автор фентезі обстоював думку про адаптивність вигаданої чи справжньої оповіді до власних міркувань і досвіду кожного читача. Водночас він категорично розрізняв адаптивність та алегоричність [8, С. 291—292].

Однак алегоричні уподібнення все одно циркулювали на культурних обшарах і часто-густо поставали в найрізноманітніших контекстах. Достатньо згадати добре відомий вислів із виступу американського президента Р. Рейгана 8 березня 1983 р., коли він назвав СРСР «імперією Зла» або «центром Зла у сучасному світі». Ця метафора доволі часто повторювалася, трактувалася та репрезентувалася у світлі вищезгаданого фентезійного наративу. Наприклад, колишній чеський дисидент М. Семін (Semín) відзначав, що Мордор саме й уявлявся як «імперія Зла» — Радянський Союз [9, С. 118—119].

У певному розумінні з «Володарем перснів» сталося те, що зазвичай трапляється після публікації визначних або знакових творів. Вони по-різному трактуються, інтерпретуються, осмислюються й, урешті-решт, умонтовуються у відмінні соціокультурні контексти та опозиційні світоглядні схеми представлення світу, а їх герої, образи, сюжети «живуть» як самостійні культурні символи, літературні явища, суспільно-політичні аналогії поза задумами свого автора.

Загалом радянський режим сприймав толкіністів та інших неформалів як потенційну, а часом і реальну загрозу, адже їхні рольові практики хоч-нехоч нав'язували зіставлення фентезійного Мордору з радянською реальністю. Проте ставлення до творів Дж.Р.Р. Толкіна у СРСР не було однозначним.

Скажімо, його повість «Гобіт, або Туди і звідти», адресовану на перший погляд винятково дитячій аудиторії, як своєрідну предтечу вищезгаданої трилогії було перекладено та надруковано російською мовою 1976 р. У 1985 р. цей твір в українському перекладі опублікувало видавництво «Веселка». Зазначимо, що Дж.Р.Р. Толкін не погоджувався з думкою про суто дитячу спрямованість «Гобіта...». Натомість він наголошував, що його як автора до написання мотивувала пристрасть до епосу, легенд, міфології, казкових історій [7, С. 6].

Зовсім іншою виявилася доля російськомовних перекладів «Володаря перснів», які різні перекладачі опрацьовували від кінця 1950-х рр. Вигадувалися найрізноманітніші, часом дуже химерні й абсурдні способи обійти цензуру, як-от вибіркові гібридні переклади з дописами до тексту Дж.Р.Р. Толкіна інших авторів із додатками стилізованого російського фольклору, включення спеціальних інтермедій, представлення вигаданої подорожі героїв у душі стереотипів радянської наукової фантастики й т. п. [10, С. 163—164].

Та «Володар перснів», написаний у жанрі епічного чи високого фентезі, продукував очевидні асоціативні смисли з радянським режимом. Недаремно принаймні частина російських толкіністів сприймали перші самвидавні переклади як своєрідний вихід зі «структурованого тоталітарного світу зла, брехні й рабства» [10, С. 166]. Отож офіційно схвалена, проте скорочена та адаптована версія перекладу першої частини «Володаря перснів» була видрукувана лише 1982 р. Однак наступні затрималися внаслідок неблагонадійної

репутації перекладачів у сприйнятті партійних функціонерів. Лише 1989 р., вже на присмерку СРСР, російськомовний переклад фентезі Дж.Р.Р. Толкіна побачив світ у повному обсязі [11, С. 6—7].

Зазначимо, що поміж неформальних спільнот на радянських теренах побутувало щонайменше дев'ять самвидавних перекладів «Володаря перснів» [12, С. 79]. У певному розумінні привабливість цього нарративу для читача крилася в тому, що в ньому хоч-не-хоч прочитували й за фентезійним шлейфом віднаходили у закодованому вигляді власну тоталітарну історію [13]. Якоюсь мірою така мотивація російського загалу, який часто-густо вбачав у «Володарі перснів» свого роду «чарівне / криве дзеркало», що демонструвало зловісні епізоди радянського минулого та його травматичні наслідки, парадоксальним чином потвердила авторську тезу про адаптивність твору до читацького досвіду.

Компаративне студіювання текстів та історії російськомовних перекладів Дж.Р.Р. Толкіна спричинилося навіть до написання американським лінгвістом М. Гукером відомої студії «Толкін російськими очима» [14]. Відзначимо, що Т. Вікем-Кроулі — один із рецензентів цієї праці, зробив надивовижу точне спостереження щодо прихованих причин побутування численних переінакшень у російськомовних перекладах «Володаря перснів». На його думку, низка таких спотворень була пов'язана зі «снобізмом і навіть шовінізмом стосовно неросійських культурних артефактів» у російській мовній традиції. Крім того, такі перекручення генерували незмінні «претензії на російсько-радянський пріоритет у всіх видах наукових відкриттів і нових технологій», які роздмухували «національне еґо про місце Росії / Радянського Союзу у світі» [15, С. 286—287].

Зрештою тривалий самвидавний статус «Володаря перснів» на теренах СРСР різьче контрастував із його становищем на культурних обширах західного світу, в якому цей твір став одним зі знакових символів масової культури другої половини ХХ ст.

На перший погляд пострадянська доба мала б однозначно покласти край таким алегоричним уподібненням, які асоціювали Росію з образом Мордору. Тим паче, що субкультура толкіністів бурхливо поширилася на просторах экс-СРСР, зокрема на обширах Російської Федерації. Практики фандому Дж.Р.Р. Толкіна навіть привернули увагу ФСБ, яка після публікації наклепницької статті 1998 р. в «найкращих» радянських традиціях шукала серед місцевих толкіністів прибічників сатанізму й жертвних ритуалів [10, С. 168]. Але вигаданий світ залишався дуже привабливим для багатьох російських поціновувачів Дж.Р.Р. Толкіна. Варто згадати, приміром, успіх фентезійних творів біолога та водночас письменника-фантаста М. Перумова (нині мешкає у США), присвячених «світу Середзем'я». Тим більше, що їхній автор за радянських часів належав до неформальної спільноти толкіністів.

Та пострадянська традиція представлення й осмислення фентезійного нарративу запропонувала власні прочитання або ревізії, котрі доволі точно відо-

бразили ностальгійні переживання за радянською імперією. Автором зворотного алегоричного прочитання, точніше кардинальної ревізії «історії світу Середзем'я», став російський палеонтолог К. Єськов. Наприкінці 1990-х рр. він написав й опублікував роман «Останній носій персня» (рос. «Последний кольценосец»), який подав інше прочитання та потрактування цього фентезійного світу [16].

К. Єськов намагався представити «історію Середзем'я» не у світлі «Володаря персів», що його він означає як «історіографію переможців», а з іншого боку, тобто Мордору. Така фентезійна алюзія продукувала очевидну аналогію зі становищем СРСР і пострадянської Росії, себто з переможеною у «холодній війні» стороною. Ба більше, переінакшення К. Єськова, точніше творення ревізійної версії наративу Дж.Р.Р. Толкіна, було показовим і символічним, оскільки яскраво відобразило тугу цілого російського покоління за останньою імперією — СРСР.

За фентезійним сюжетом К. Єськова, «мирне східне царство Мордор», яке очолював енергійний і просвічений володар Саурон VIII, репрезентувало єдину цивілізацію у Середзем'ї, зорієнтовану на «раціональне знання». Мордор кинув виклик давній магії та, спираючись на елітний клас учених, розпочав промислову революцію. Мета — зупинити катастрофічні кліматичні зміни, зумовлені планетним ритмом, адаптувати господарство й «не очікувати милості від природи». Мордору протистоїть «агресивний і недолугий Захід» під приводом «імперіаліста Гендальфа», котрий відчуває загрозу від «просвіченої й технократичної влади Саурона» та у змові із «заокеанськими ельфами» створює складний «геополітичний сандвіч коаліцій» і знищує Мордор. Натомість «переможці» зводять «погану подобу» Заходу [17].

У світлі такого переінакшення «вторинного» світу, створеного Дж.Р.Р. Толкіном, ностальгійний присмак за «великою імперією» проступає виразним рефреном усього твору К. Єськова. Зауважимо, що цю ревізію розглядають як своєрідне «вікно у свідомість радянського покоління бебі-бумерів» [17]. Ідеться про післявоєнну / путінську генерацію радянських людей, передусім їх погляди на пострадянські міжнародні відносини та конституювання сучасного світоустрою. В багатьох аспектах контroversійні смисли, котрі побутували довкола представлення Мордору в пострадянській Росії, спонукають до переосмислення потужного імперського й тоталітарного пласту російської культурної традиції.

За іронією долі визначальним чинником у новому поширенні фентезійних алегорій 2000-х рр. стала реадаптація тоталітарної і старої імперської спадщини, котрі склали підмурок державно-політичного проекту сучасної Росії. Звісно, неоімперські політичні й ідеологічні віяння витіснили на маргінеси вестернізовані культурні зразки. Це створило очевидні передумови до постання нової хвилі алюзій, котрі репрезентували путінську Росію як Мордор.

Кардинальний злам стався в лютому 2014 р., коли в Києві перемогла Революція гідності з її провідним гаслом і zarazом світоглядним орієнтиром-дороговказом: «Україна — це Європа». Москва відповіла «гібридною

війною» задля поновлення імперії та нової делімітації пострадянського простору. Відтоді алегоричний образ Мордору для позначення Росії як нового-старого топосу Зла посів помітне місце в нарративах воєнної доби, що прагнули окреслити новітні лінії культурної і світоглядної демаркації глобального світу.

Варто наголосити, що події 2013—2014 рр. вже сприймали як повстання супроти Мордору, який у той момент утілював проросійський режим В. Януковича. Скажімо, відомий британський політолог Е. Вілсон писав про «революцію народу проти “Мордору” Януковича та його “орків”» [18, С. 354]. Припускають, що до появи такого алегоричного уподібнення якоюсь мірою спричинився вихід 2013 р. другого фільму «Пустка Смога» з кінотрилогії-приквела «Гобіт» згаданого вище режисера П. Джексона до попередньої кінотрилогії «Володар перснів». Саме у цей час з'явився відеоролик «Повстання гобітів», в якому кадри київського Майдану чергувалися зі сценами зі стрічок П. Джексона [19].

Упродовж 2014—2015 рр. образ Мордору, котрий пов'язувався з путінською Росією, неодноразово вживався у численних дописах у соціальних мережах. Спершу цей образ циркулював у середовищі українських військовиків, волонтерів, їхніх родин і друзів, спільнотах соцмереж, які протидіяли російським інформаційним операціям за часів гібридної фази російсько-української війни.

Однак культурні терени циркуляції образів Мордору розросталися доволі швидко. Ба більше, ця символічна алегорія неодноразово згадувалася в публічних виступах і заявах відомих політиків та державних діячів. Приміром, тодішній президент України П. Порошенко називав Мордором російський проєкт «Новоросії» [20].

Часом в інформаційному та культурному просторах поставали несподівані й навіть зовсім химерні паралелі, як-от проєкт світлової інсталяції «ока Саурона» на 21-му поверсі одного з московських хмарочосів, який планували реалізувати у грудні 2014 р. [21]. Утім, інсталяцію скасували в останній момент не так через протести російських церковників, як через дивовижну символічність, що її мимоволі набув такий захід у Москві в умовах неоголошеної війни проти України.

Емігрант із Росії, журналіст, перекладач і колумніст Л. Бершидський у грудневому дописі 2014 р. відзначав, що «сьогоднішня Москва дуже схожа на Барад-дур (Чорна Башта, столиця Мордора — *О.Я.*), тиранічне місце влади Саурона в епопеї Толкіна». Насамкінець він зіронізував, що хоч Москва так і не отримала «башту з Вогняним оком на верхівці», проте Останкінська телевежа дуже нагадує її на заході сонця [22]. Суголосні думки і спостереження побували й у дописах тогочасних російських опозиціонерів та емігрантів [23].

Урешті про ступінь поширення фентезійних алегорій із «Володаря перснів» промовисто свідчить навіть не згаданий вище злам або збій сервісу «Google Translate», а те, що образ Мордору-Росії став неодмінним атрибутом культурного простору. Приміром, 2016 р. було опубліковано англomовний шпигунський роман у контексті сюжетів і подій російсько-української війни,

написаний колишнім співробітником ЦРУ, а нині письменником М. Девідсоном та журналісткою К. Кириловою з промовистою назвою «Під покровом Мордору» («In the Shadow of Mordor») [24].

Отож образ Мордору як уявного топоніму безпросвітної країни, де у впаленій пустелі з непрохідними хащами живуть злі й дикі істоти-монстри — орки, керовані демонічним «темним лордом» Сауроном, упродовж кількох воєнних років органічно ввійшов до української суспільно-політичної лексики. Мордор як образ-символ «царства темряви» став однією з популярних алузій для представлення путінської Росії або її сателітів, зокрема Білорусі [25, С. 152]. Нове життя після окупації Криму та початку бойових дій в Україні здобула й інша алузія з фентезійного нарративу — «орки». Цим словом почали називати російських загарбників [13].

Не бракувало алегорій і щодо символічних «перснів влади», які часом пов'язували з трубопроводами російського «Газпрому», котрими ця компанія прагнула охопити якомога більшу частину світу. Ба навіть фентезійне «око Саурона» асоціювали з газовим полум'ям на родовищах, де безперервно спалювали надлишки цього енергетичного ресурсу як універсального «важеля сили та влади» у сприйнятті Кремля [26].

Вочевидь доречно бодай стисло окреслити ті конструктивні особливості фентезійного нарративу, котрі спричинилися до цієї хвилі алегоричних уподібнень й алузійних запозичень. За визнанням Дж.Р.Р. Толкіна, написання «Володаря перснів» створювало вигаданий світ для його мов, дозволяло експериментувати з жанром довгого оповідання і «вторинною вірою» [7, С. 7]. Коли взяти до уваги те, що автор був побожним католиком, то в його фентезійній міфології повною мірою проступають християнські мотиви [7, С. 154], насамперед наскрізне протиставлення Добра і Зла.

Показово, що провідний сюжет фентезійного нарративу, пов'язаний із місцею гобітів будь-що знищити «перстень усевладдя», продукує страшні випробування і драматичні морально-етичні колізії провідних героїв. Побутують навіть своєрідні тлумачення нарративного світогляду Дж.Р.Р. Толкіна у світлі теології краси й естетики католицького богослов'я [27, С. VII].

Ще однією наріжною віссю композиції «Володаря перснів» була її уявна просторово-географічна система координат. Недаремно автор наголошував, що розпочав фентезі з мапи та представив нарративну історію передусім як дійство, котре розгортається у просторі. Дж.Р.Р. Толкін уважав, що карти були дуже важливими для читачів, оскільки вони допомагали узгодити виклад й інтегрували провідні сюжети з уявною географією. Саме напрочуд добре прописані деталі, мапи, прораховані відстані між уявними об'єктами, генеалогічні розписи, докладні переліки королів, складна календарна система, додатки відіграють велику роль у розгортанні фентезійного дійства, позаяк автор прагнув, щоб його оповідь сприймали майже як «реальну історію» [7, С. 122].

Утім, біографічну історію й життєвий досвід Дж.Р.Р. Толкіна доволі складно однозначно пов'язати з сюжетами, контекстами, місцевостями та героями

його творів. Він волів, аби дослідники не співвідносили і не вставляли автобіографічні проєкції до канви його творів, тобто був переважно закритий у цьому розумінні. Ба більше, творець «Володаря перснів» досить гостро реагував на такі інтерпретаційні експерименти й компаративні паралелі.

Проте досвід Дж.Р.Р. Толкіна як учасника страшної «м'ясорубки» Першої світової війни, відомої як битва на Соммі 1916 р., глибоко вплинув на майбутнього автора «Володаря перснів». Він втратив кількох найближчих друзів, підхопив «окопну лихоманку», що, мабуть, урятувало його від загибелі, адже опинився у шпиталі в Англії [8, С. 136—140].

Вважають, що якраз травматичні враження, набуті на Західному фронті, заклали той фундамент, на якому постав майбутній фентезійний епос Дж.Р.Р. Толкіна [28]. Випробування війною лише поглибило його негативне сприйняття індустріального розвою, особливо машин і технологій, а також розуміння фатального перебігу змагань Добра та Зла, що можуть уцент випалити і зруйнувати людський дух. Саме солдатське оточення та мовний сленг військових часів послугували авторові взірцями для окреслення Сема Гемджі — одного з провідних героїв «Володаря перснів» [6, С. 218—219].

Та, мабуть, найголовніший вислід цього екстремального досвіду полягав у тому, що Дж.Р.Р. Толкін майже відразу після окопних і госпітальних буднів зосередився на творенні великої космогонічної міфології свого уявного чи «вторинного» світу [29, С. 151]. Більше того, він прагнув піднести її на рівень романтичної казки. Не випадково його перший біограф Г. Карпентер навіть називає період 1917—1925 рр. часом, коли Дж.Р.Р. Толкін прагнув створити міфологію для Англії [8, С. 143]. Йдеться про «Сильмариліон» — збірку псевдоміфічних творів, доопрацьовану й видану вже по смерті автора 1977 р. його сином Крістофером Толкіном. Із творенням цієї масштабної міфопоетичної традиції розпочалося конструювання авторського світу Середзем'я.

Післявоєнні практики Дж.Р.Р. Толкіна можна розглядати як своєрідну версію романтичного ескапізму чи втечі свідомості від військових жахів, генерованих цивілізацією. У чомусь вони перегукуються з епохальними мотивами шпенглерівського «Присмерку Європи», особливо коли йдеться про протиставлення культури й цивілізації.

Отож Дж.Р.Р. Толкін створив фіктивний світ із розгалуженою, витонченою міфологічною традицією, розвинутим поетичним фольклором, розмаїтими мовами, але використовував для його конструювання реальне життя. Більше того, автор щиро вірив, що він як творець уявного світу не повинен порушувати наукові принципи. В результаті постав напрочуд досконалий «вторинний» світ, який нав'язував ефект занурення читача «всередину», себто продукував рецепцію фентезійної розповіді як майже «справжньої історії» [7, С. 124—125, 127].

Міфологію Дж.Р.Р. Толкіна навіть зіставляють зі знаменитими романтичними фальсифікаціями, приміром епічними поемами псевдо-Оссіана, створеними шотландським поетом-преромантиком Дж. Макферсоном [30, С. 50].

Та автор «Сильмариліона» й «Володаря перснів» мав інші спонукальні мотиви й відповідну стратегію репрезентації. У широкому сенсі фентезійний наратив конструював свого роду міфопоетичну реальність. Цей ефект досягався за допомогою серії культурних повторюваних акцентів, де «закони правдоподібності» змінювалися «в межах розумного» [31, С. 85]. Недаремно фентезійна оповідь Дж.Р.Р. Толкіна згенерувала потужний рух толкіністів, який побутує вже впродовж трьох-чотирьох поколінь і є дуже цікавим та багатовимірним соціокультурним феноменом.

Відзначимо, що постать автора «Володаря перснів» відіграє надзвичайну роль поміж толкіністів, що виявляється в безмірній пошані неформальної спільноти. Його сприймають як батька-творця захопливого уявного світу, котрий став символом академічного розуму, який представив вічні проблеми й істини у вигляді захопливої фентезійної історії. Толкіністи з багатьох країн світу підкреслено шанобливо називають його навіть у принагідних дописах у соціальних мережах не автором, а Професором (Дж.Р.Р. Толкін тривалий час був професором Лідського й Оксфордського університетів).

Зрештою вигаданий письменником «вторинний» світ Середзем'я став органічним продуктом західної культурної, духовної та інтелектуальної традиції. Про його особливе значення промовисто свідчить не тільки бурхливий розвій студій, присвячених творчій спадщині Дж.Р.Р. Толкіна (Tolkien studies), а й те, що його фентезійний світ упродовж кількох десятиліть висвітлюється в розмаїтих лекційних курсах, які читаються у провідних університетах світу.

Символічним, попри незмінне авторське заперечення алегорій, є те, що Мордор як «темна країна світового Зла», за його уявною географією, розташований на Сході. Саме ці два чинники — західна належність світу Середзем'я та східне походження темного, демонічного, агресивного Мордору немовби наклалися на цивілізаційні виміри й геополітичні реалії російсько-української війни ще до початку її широкомасштабної фази.

Зауважимо, що в Україні «Сильмариліон» побачив світ 2008 р. у львівському видавництві «Астролябія» (переклад К. Оніщук), а його друге видання вийшло 2014 р. До 2013 р. з'явилися чотири різні повні українські переклади «Володаря перснів». Ба більше, третє виправлене видання повного українського перекладу цього твору, опрацьоване К. Оніщук (видавництво «Астролябія»), припало на 2020 р. Якщо згадати ще й надзвичайну медійну, віртуальну, телевізійну популярність фентезійних образів, то неминучість новітньої хвилі алегоричних уподібнень видається очевидною.

У метафоричному сенсі путінська Росія була приречена стати Мордором в українській рецепції, позаяк після 2014 р. більшість українців прагнули бачити свою державу як неодмінну частину західного світу. Це нав'язувало низку очевидних паралелей і контекстів з уявним Середзем'ям. Тож образ Мордору як підступного та страшного ворога, країни вселенського Зла набував символічних рис. У фентезійному наративі він є спадкоємцем давніх темних сил, адже у вигаданих Дж.Р.Р. Толкіном мовах трактується буквально як

«край / земля тіні» («Land of Shadow») [6, С. 592], «темна країна» («Dark Land») [6, С. 367].

Такі означення пропонують ще одну алюзію на радянський тоталітарний режим і його наступницю — Росію. Врешті, Мордор нависає й загрожує зі Сходу, що добре вписується до палітри екстремальних соціокультурних розломів в українському світосприйнятті воєнної доби.

24 лютого 2022 р. широкомасштабне вторгнення не тільки моментально усталило образи Мордору, орків, а й зробило ці алегорії масовими з наскрізними негативними та експресивними конотаціями. Жорстокість, бруталність, часто-густо дивовижна алогічність дій, примітивний і кричущий побутовий грабунок, невмотивоване безглузде насилля російських військовиків, помножені на злочини супроти мирного населення породили не лише ненависть до загарбників, а й відчуття непереборної огиди, суцільної відрази.

25 лютого 2022 р. на фейсбук-сторінці Сухопутних військ ЗСУ з'явилося одне з перших повідомлень з алегоричним підтекстом: «Орки з мордору несуть страшні втрати!» [32]. За висловом Д. Судина, «образ наче сам просився: окупанти нагадували дику, люту орду, зовсім не схожу на людей чи навіть на армію» [33].

Нові-старі означення «Мордор-Росія» та «орки-окупанти», а згодом — усі росіяни, що підтримують війну, миттєво заповнили як соціальні мережі, так й інформаційні зведення та навіть заяви і звернення офіційних осіб. Водночас у соціальних мережах, месенджерах поширилося чимало різноманітних зображень, мемів, переінакшених сюжетів із фентезі Дж.Р.Р. Толкіна, котрі називали й репрезентували Росію як Мордор, а російських загарбників — як орків. Скажімо, доречно згадати полотно художника О. Щупляка «Велика битва України з Мордором» [34]. Отож представлення Росії Мордором блискучо посіло чільне місце у воєнних наративах 2022 р.

Ці метаморфози швидко відобразилися в медійній сфері. Впродовж перших місяців війни низка іноземних ЗМІ подавали інформацію для своїх читачів про новітній український сленг, а у широкому сенсі — лексику російської-української війни [35, 36, 37]. Про масштаб цих мовних трансформацій виразно свідчить один з англomовних дописів у березні 2022 р., в якому зазначається, що «слово “орки” відтепер зрівняно з українським словом “кацап”, негативним терміном, що означає “козел”, але стосується росіян або москвитів. Ці стандартні неполіткоректні вислови українці використовують на різних рівнях, від цивільних і журналістів до військово-політичного керівництва для позначення будь-яких росіян» [38].

Утім, алегоричні отождоження відобразили й інші глибинні смисли російсько-української війни, адже тривале воєнне протистояння чимдалі переконливіше демонструє, що з Росією, як і з фентезійним Мордором, неможливо порозумітися чи домовитися в межах прийняттого компромісу [39]. Водночас російська навала сприймається як війна зі Злом зі Сходу, котре прагне змінити обриси світового устрою, що продукує алегорію змагання темряви зі світлом, в якому Росія постає як Мордор [40]. Більше того, широкомасштабне

вторгнення нав'язало новітні алегорії, наприклад володар Моргот — диктатор Й. Сталін, його наступник Саурон — В. Путін, гобліни (ослаблі нащадки орків) — білоруські союзники Мордору-Росії й т. п. [39, 41].

Ще одним медійним імпульсом, який згенерував масову циркуляцію образів Мордору й орків, став вихід восени 2022 р. на платформі цифрового стрімінгу «Амазон» фентезійного серіалу-приквелу «Володар перснів: Персні влади». Зйомки першого сезону розпочалися ще 2020 р., але були відтерміновані внаслідок пандемії Covid-19. Відеоряд із кадрів воєнного вторгнення Мордору, вогняної атаки з повітря, нескінчених орд маршуючих орків надто яскраво й дуже болісно нагадав найстрашніші моменти російської навали в лютому — березні 2022 р.

Та постають й інші, часто-густо більш глибокі за своїм сенсом питання, котрі апелюють не тільки до алегоричних подібностей із фентезійного нарративу чи світоглядних колізій його автора, а й до кардинальної проблеми — як і чому росіяни стали орками-загарбниками? [33].

З одного боку, такі уподібнення з Мордором та орками відображають екзистенційний сенс сучасної війни для українців, оскільки путінська Росія як спадкоємиця Радянського Союзу та імперії Романових де-факто не визнає ані Україну як державу, ані українську ідентичність. З іншого боку, вони об'єктивно показують дегуманізований чи знецінений образ ворога [42]. Ефект дегуманізації, применшення, примітивізації супротивної сторони не новація, він об'єктивно побутує на теренах практично будь-якої великої війни. За великим рахунком, таке мовне маркування є вислідом екстремального, критичного розмежування воєнної доби — «свої» й «чужі» [43].

Ці метаморфози сприйняття добре відомі, принаймні від часів Першої і Другої світових воєн. Тим паче, що рецепція Росії як ворога вповні очевидна та закономірна з українського боку. Як інакше можна сприймати супротивника, що оголосив метою суцільне знищення цілої країни й нації без жодного приводу, в основі якої химерна неоімперська логіка «виправдання»? Не даремно західні інтелектуали дедалі частіше наголошують на імперському комплексі сучасної Росії, а американський історик Т. Снайдер однозначно називає її фашистською державою [44].

Певна річ, лунають застереження, що фентезійні альянзи розмивають наше уявлення про реального ворога, адже війну проти України й українців веде не міфічний Мордор, а сучасна Росія [45]. Та ці перестороги вже не зупинять побутування й поширення таких алегорій. Сучасна російсько-українська війна виявила дивовижну адаптивність фентезійного міфу, перенесеного з уявного «вторинного» світу на терени нашої реальності. Вона показала його незвичайну здатність перетікати на нові культурні обшири, вживатися в інших контекстах і ракурсах, продукувати новітні смисли у світлі змагання вічних морально-етичних ідеалів Добра та Зла реального й жорстокого світу початку ХХІ ст.

Більше того, цей міф став неодмінною складовою сучасних воєнних нарративів, себто вже відіграє роль мандрівного трансміфу. В певному сенсі дореч-

но вести мову про узвичаєння, вrostання алюзій із «Володаря перснів» у модерну культурну, інтелектуальну й інформаційну палітру. Про це незаперечно свідчить нинішня циркуляція фентезійних образів. Приміром, інформація від 27 грудня 2022 р. про зустріч лідерів країн СНД: «Саміт у Мордорі» [46]. Чи, наприклад, повідомлення від 1 квітня 2023 р.: «Мордор круто збільшив видатки на війну» [47]. Водночас палаючий Бахмут порівнюють із кадрами з кінофільму «Володар перснів» [48], а знищення російського комплексу далекого візуального спостереження називають «руйнуванням ока Мордору» [49]. Ще у січні 2022 р. такі публічні розумування й означення в медійній сфері викликали б очевидні непорозуміння та супутні пояснення, коментарі, виправдання. Натомість у річищі воєнної сучасності образ-топос Мордору як «древнього Зла» [50], трансформований і перенесений на теперішню Росію, сприймається як уповні очевидна реальність, котра дедалі більше з плином воєнного часу втрачає метафоричні компоненти.

У світі фентезійних алюзій, які продукують нові культурні смисли, чимдалі частіше сприймають російсько-українську війну й у західних наративах. Скажімо, кінцеву мету агресії проти України розглядають не тільки як «протистояння Сходу і Заходу», а як реваншистську війну за символічне переінакшення західного світу чи його фентезійної проекції Середзем'я, аби «Мордор існував як власна цивілізація, вільна від ельфійських (західних — О.Я.) цінностей» [17]. Характерне й спостереження, подане автором у контексті згаданого вище російського ревізійного наративу К. Єськова: «Для більшості українців оригінал Толкіна є кращою рамкою» [17].

Урешті, адаптовані сюжети й образи фентезійного наративу тією чи іншою мірою репрезентують давню функцію міфотворчості, хоч і в координатах суспільства інформаційної, мережевої, віртуальної доби — творення простої та приступної для культурної свідомості палітри світу. Саме тому фентезійні образи й топоси у вигляді алегорій, алюзій волею-неволею потрактовують, маркують і представляють масштабні соціокультурні катаклізми й екстремальний досвід сьогочасної російсько-української війни.

У цьому сенсі міф із «Володаря перснів» є адаптивним і мандрівним феноменом, оскільки допомагає сформувати більш-менш прийнятне за надзвичайних, кризових часів психологічне, культурне та духовне середовище буття української людини, масово травмованої війною. Адже наратив Дж.Р.Р. Толкіна містить архетипний (закодований і символічний) досвід західної цивілізації, до якої хочуть і прагнуть долучитися більшість українців. Отож у протистоянні з Росією відображається ще один важливий смисл та послання воєнних наративів — увійти до західної коаліції «народів Середзем'я», підтримка якої дозволить українцям відкинути й перемогти вселенське Зло сучасного Мордору.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Chance, J. (ed.). Tolkien the medievalist. London; New York: Routledge, 2003.
2. Fimi, D. Tolkien, race and cultural history: from fairies to hobbits. Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2009.
3. Mathijs, E. (ed.). The Lord of the Rings: popular culture in global context. London; New York: Wallflower Press, 2006.
4. Google translated Russia to “Mordor” in “automated” error. *BBC News*. 7 January 2016. URL: <https://www.bbc.com/news/technology-35251478> (дата звернення: 2.04.2023).
5. Russia is Mordor. Google translates Vladimir Putin’s homeland as Lord of Rings abyss — World News. *Mirror Online*. 7 January 2016. URL: <https://www.mirror.co.uk/news/world-news/russia-mordor-google-translates-vladimir-7136703> (дата звернення: 2.04.2023).
6. Drout, M.D.C. (ed.). J.R.R. Tolkien encyclopedia: scholarship and critical assessment. New York: Routledge, 2007.
7. Sammons, M. War of the fantasy worlds: C.S. Lewis and J.R.R. Tolkien on art and imagination. Santa Barbara; Denver; Oxford: Praeger, 2010.
8. Carpenter, H. Dzh.R.R. Tolkin. Biografii (V. Diedyk, transl.). Lviv: Astroliabii, 2002 [in Ukrainian].
[Карпентер Г. Дж.Р.Р. Толкін. Біографія. (Пер. з англ. В. Дедик). Львів: Астролябія, 2022. 448 с.].
9. Birzer, B.J. J.R.R. Tolkien’s sanctifying myth: Understanding Middle-Earth. Wilmington: ISI Books, 2002.
10. Markova, O. When Philology Becomes Ideology: The Russian Perspective of J.R.R. Tolkien. *Tolkien Studies: An Annual Scholarly Review*. 2004. (1): 163-170.
11. Chepelevskij, S.V. Perevody romana Dzh.R.R. Tolkina “Vlastelin kolec” kak istochnik izucheniya ego bytovaniya v kulturnom prostranstve SSSR i Rossii. *Elektronnyj zhurnal “Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta”*. 2013. (1): 1-15 [in Russian].
[Чепелевский С.В. Переводы романа Дж.Р.Р. Толкина «Властелин колец» как источник изучения его бытования в культурном пространстве СССР и России. *Электронный журнал «Вестник Московского государственного областного университета»*. 2013. № 1. С. 1—15].
12. Konzack, L. The Subcreation of J.R.R. Tolkien’s Middle-Earth and now it became trans-medial culture. In: M.J.P.Wolf (ed.), *Revisiting imaginary worlds: a subcreation studies anthology*. Abingdon; New York: Routledge, 2017. 69-82.
13. Borenstein, E. Orknash: Supporting the Home Team (Russia’s Alien Nations). *NYU Jordan Center for the Advanced Study of Russia*. 30 September 2019. URL: <https://jordanrussiacenter.org/news/orknash-supporting-the-home-team-russias-alien-nations/#.ZDEt8WFBuro> (дата звернення: 8.04.2023).
14. Hooker, M.T. Tolkien through Russian Eyes. Zurich; Bern: Walking Tree Publishers, 2003.
15. Wickham-Crowley, T.P. *Tolkien through Russian Eyes* (2003) by Mark T. Hooker [Review article]. *Tolkien Studies: An Annual Scholarly Review*. 2005. (2): 285-287.
16. Eskov, K. Poslednij Kolcosenec. Moscow: AST, 1999 [in Russian].
[Еськов К. Последний Кольценовец. Москва: АСТ, 1999. 512 с.].
17. Jukis, L.I. Why Russia rewrote Lord of the Rings. Tolkien’s fantasy world is being weaponised. *UnHerd*. 14 September 2022. URL: <https://unherd.com/2022/09/why-russia-rewrote-lord-of-the-rings> (дата звернення: 8.04.2023).
18. Wilson, A. The Ukrainians: unexpected nation. New Haven: Yale University Press, 2015.
19. Kotubej, O. Hobity ta elfy proty orkiv: personazhi Tolkina “opynylisia” na rosijsko-ukrainskij vijni. *Suspilne. Kultura*. 13 sichnia 2023. URL: <https://suspilne.media/358150-gobitya-elfi-proti-orkiv-personazi-tolkina-opinilisa-na-rosijsko-ukrainskij-vijni> [in Ukrainian].

- [Котубей О. Гобіти та елфи проти орків: персонажі Толкіна «опинилися» на російсько-українській війні. *Суспільне. Культура*. 13 січня 2023. URL: <https://sus-pilne.media/358150-gobiti-ta-el-fi-proti-orkiv-personazi-tolkina-opinilisa-na-rosijsko-ukrainskij-vijni> (дата звернення: 2.04.2023)].
20. Ukraine's Poroshenko: "New Russia" is like "Mordor". *BBC News*. 24 August 2015. URL: <https://www.bbc.com/news/av/world-europe-34037743> (дата звернення: 2.04.2023).
 21. Planned giant Eye of Sauron installation in Moscow condemned by Orthodox Church. *The Guardian*. 9 December 2014. URL: https://www.theguardian.com/film/2014/dec/09/giant-eye-sauron-installation-moscow-church-evil?CMP=edit_2221 (дата звернення: 2.04.2023).
 22. Bershidsky, L. Putin's Russia, Tolkien's Mordor: What's the Difference? *Bloomberg*. 11 December 2014. URL: <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2014-12-11/putins-russia-tolkiens-mordor-whats-the-difference> (дата звернення: 2.04.2023).
 23. "Dejstvitelno Mordor": Spovid emihrantky [Katerynu Makarevych] z Rosii. *Patrioty Ukrainy*. 14 travnia 2016. URL: <http://patrioty.org.ua/blogs/dejstvitelno-mordor-spo-vid-emihrantky-z-rosii-118897.html> [in Ukrainian].
[«Действительно Мордор»: Сповідь емігрантки [Катерини Макаревич] з Росії. *Патріоти України*. 14 травня 2016. URL: <http://patrioty.org.ua/blogs/dejstvitelno-mordor-spo-vid-emihrantky-z-rosii-118897.html> (дата звернення: 2.04.2023)].
 24. Solovej, I. "Pid pokrovom Mordoru": shpyhunskiy roman pro rosijsko-ukrainsku vijnu vyjshov u SShA. *LB.ua*. 21 lystopada 2016. URL: https://lb.ua/world/2016/11/21/351288_pod_senyu_mordora_shpionskiy_roman.html [in Ukrainian].
[Соловей І. «Під покровом Мордору»: шпигунський роман про російсько-українську війну вийшов у США. *LB.ua*. 21 листопада 2016. URL: https://lb.ua/world/2016/11/21/351288_pod_senyu_mordora_shpionskiy_roman.html (дата звернення: 2.04.2023)].
 25. Kostyuk, Yu. Ukrainka suspilno-politychna leksyka v internet-vydanniakh 2012—2017 rr. In: L. Struhanets (ed.), *Leksyka na peretyni naukovykh paradyhm*. Ternopil: Osadtsa Yu.V., 2018. 135-155 [in Ukrainian].
[Костюк Ю. Українська суспільно-політична лексика в інтернет-виданнях 2012—2017 рр. В: *Лексика на перетині наукових парадигм*. (Ред. Л. Струганець). Тернопіль: Осадца Ю.В., 2018. С. 135—155].
 26. Feofan Polotsky (Skorobohatov), ieromonakh. Yak Rosiia stala Mordorom. Do dnia narodzhennia velykoho kazkaria Dzhona Tolkiiena. *Newssky.com.ua*. 15 sichnia 2020. URL: <https://newssky.com.ua/yak-rosiya-stala-mordorom-do-dnya-narodzheniya-velikogo-kazkariya-dzhona-tolki%D1%94na> [in Ukrainian].
[Феофан Полоцький (Скоробогатов), ієромонах. Як Росія стала Мордором. До дня народження великого казкаря Джона Толкієна. *Newssky.com.ua*. 15 січня 2020. URL: <https://newssky.com.ua/yak-rosiya-stala-mordorom-do-dnya-narodzheniya-velikogo-kazkariya-dzhona-tolki%D1%94na> (дата звернення: 5.04.2023)].
 27. Coutras, L. Tolkien's theology of beauty: majesty, splendor, and transcendence in Middle-earth. New York: Palgrave Macmillan, 2016.
 28. Loconte, J. How J.R.R. Tolkien Found Mordor on the Western Front. *The New York Times*. 30 June 2016. URL: <https://www.nytimes.com/2016/07/03/opinion/sunday/how-jrr-tolkien-found-mordor-on-the-western-front.html> (дата звернення: 25.04.2023).
 29. Flieger, V. The Music and the Task: Fate and Free Will in Middle-earth. *Tolkien Studies: An Annual Scholarly Review*. 2009. (6): 151–181.
 30. Fliieger, V. "Do the Atlantis story and abandon Eriol-Saga". *Tolkien Studies: An Annual Scholarly Review*. 2004. (1): 43–68.
 31. Hoiem, E.M. World Creation as Colonization: British Imperialism in "Aldarion and Erendis". *Tolkien Studies: An Annual Scholarly Review*. 2005. (2): 75–92.

32. Dediulina, O. Chomu rosijskykh okupantiv v Ukraini nazyvaiut orkamy. *Vgorode*. 20 bereznia 2022. URL: <https://od.vgorode.ua/ukr/news/sobytyia/a1200980-chomu-rosijskikh-okupantiv-v-ukrajini-nazivajut-orkami> [in Ukrainian].
[Дедюліна О. Чому російських окупантів в Україні називають орками. *Vgorode*. 20 березня 2022. URL: <https://od.vgorode.ua/ukr/news/sobytyia/a1200980-chomu-rosijskikh-okupantiv-v-ukrajini-nazivajut-orkami> (дата звернення: 8.04.2023)].
33. Sudyn, D. Orky i liudy. Yak Tolkin dopomahaie zrozumity, scho ne tak z Rosiieiu i rosiianamy. *Ukrainskyj tyzhden*. 11 kvitnia 2022. URL: <https://tyzhden.ua/orky-i-liudy-iak-tolkin-dopomahaie-zrozumity-shcho-ne-tak-z-rosiieiu-i-rosiianamy> [in Ukrainian].
[Судин Д. Орки і люди. Як Толкін допомагає зрозуміти, що не так з Росією і росіянами. *Український тиждень*. 11 квітня 2022. URL: <https://tyzhden.ua/orky-i-liudy-iak-tolkin-dopomahaie-zrozumity-shcho-ne-tak-z-rosiieiu-i-rosiianamy> (дата звернення: 8.04.2023)].
34. Oleg Shupliak — Gallery — The Great Battle of Ukraine with Mordor (24.02.2022). URL: <https://shupliak.art/gallery/2022/the-great-battle-of-ukraine-with-mordor> (дата звернення: 18.04.2023).
35. Leloup, D. Ukrainian and Russian Tolkien fans battle over the legacy of “The Lord of the Rings”. *Le Monde*. 23 April 2022. URL: https://www.lemonde.fr/en/pixels/article/2022/04/23/ukrainian-and-russian-tolkien-fans-battle-over-the-legacy-of-the-lord-of-the-rings_5981383_13.html (дата звернення: 8.04.2023).
36. Mirovalev, M. “Orcs” and “Rashists”: Ukraine’s new language of war. *Al Jazeera*. 3 May 2022. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2022/5/3/orcs-and-rashists-ukraines-new-language-of-war> (дата звернення: 8.04.2023).
37. Sheftalovich, Z. The Rashists from Mordor vs. the Tractor Troops. Ukraine’s new language of war. An English-language guide to Ukrainian slang. *Politico*. 21 June 2022. URL: <https://www.politico.eu/article/rashists-mordor-tractor-troops-ukraines-new-language-of-war> (дата звернення: 8.04.2023).
38. Ukrainian War Dictionary or Why Russians are Called Orcs. *The Happy Beavers*. 31 March 2022. URL: <https://thehappybeavers.com/why-russians-are-called-orcs> (дата звернення: 8.04.2023).
39. Hromenko, S. Morgot-Stalin i Sauron-Putin: Rosiia yak spravzhnii Mordor. *Lb.ua*. 21 lyupnia 2022. URL: https://lb.ua/news/2022/07/21/523747_morgotstalin_i_sauronputin_rosiya.html [in Ukrainian].
[Громенко С. Моргот-Сталін і Саурон-Путін: Росія як справжній Мордор. *Lb.ua*. 21 липня 2022. URL: https://lb.ua/news/2022/07/21/523747_morgotstalin_i_sauronputin_rosiya.html (дата звернення: 8.04.2023)].
40. Kasparov, H. Sohodni Ukraina — peredovyi front tsyvilizatsii, a Rosiia — Mordor. *24 kanal*. 17 bereznia 2022. URL: https://24tv.ua/sogodni-ukrayina-peredoviy-front-tsyvilizatsiyi-rosiya-mordor_n1908853 [in Ukrainian].
[Каспаров Г. Сьогодні Україна — передовий фронт цивілізації, а Росія — Мордор. *24 канал*. 17 березня 2022. URL: https://24tv.ua/sogodni-ukrayina-peredoviy-front-tsyvilizatsiyi-rosiya-mordor_n1908853 (дата звернення: 8.04.2023)].
41. Buket, Ye. Mordor, orky, Sauron: rf i vyhadanyi svit Dzhona Tolkina. *ArmiiaInform*. 31 travnia 2022. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/05/31/mordor-orky-sauron-rf-i-vyhadanyj-svit-dzhona-tolkina> [in Ukrainian].
[Букет Є. Мордор, орки, Саурон: рф і вигаданий світ Джона Толкіна. *АрміяInform*. 31 травня 2022. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/05/31/mordor-orky-sauron-rf-i-vyhadanyj-svit-dzhona-tolkina> (дата звернення: 8.04.2023)].
42. Khotyn, R. “Rashka”, “lapki”, “mordor”. Chomu ukraintsi daiut hluzlyvi nazvy Rosii v chas viiny i shcho vony oznachaiut. *Radio Svoboda*. 20 travnia 2023. URL: <https://www>

- radiosvoboda.org/a/ukrayina-yak-ukrayintsi-nazyvayut-rosiyu-v-chas-viyny/32418920.html [in Ukrainian].
[Хотин Р. «Рашка», «лапти», «мордор». Чому українці дають глузливі назви Росії в час війни і що вони означають. *Радіо Свобода*. 20 травня 2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-yak-ukrayintsi-nazyvayut-rosiyu-v-chas-viyny/32418920.html> (дата звернення: 22.05.2023)].
43. Bloh Diachenka: mova pid chas viiny. *Suspilne. Kultura*. 16 travnia 2022. URL: <https://suspilne.media/238617-blog-dacenko-mova-pid-cas-vijni> [in Ukrainian].
[Блог Дяченка: мова під час війни. *Суспільне. Культура*. 16 травня 2022. URL: <https://suspilne.media/238617-blog-dacenko-mova-pid-cas-vijni> (дата звернення: 8.04.2023)].
44. Snyder, T. We Should Say It. Russia Is Fascist. *The New York Times*. 19 May 2022. URL: <https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html> (дата звернення: 8.04.2023).
45. Ukraini oholosyv viinu ne Mordor, a Rosiia. *DailyLviv.com*. 5 chervnia 2022. URL: <https://dailylviv.com/news/polityka/ukrayini-oholosyv-viinu-ne-mordor-a-rosiya-100074> [in Ukrainian].
[Україні оголосив війну не Мордор, а Росія. *DailyLviv.com*. 5 червня 2022. URL: <https://dailylviv.com/news/polityka/ukrayini-oholosyv-viinu-ne-mordor-a-rosiya-100074> (дата звернення: 8.04.2023)].
46. “Samit u Mordori”. Lideram krain SND u RF podaruvaly deviat kilets. Odne Putin zalyshyv sobi. *New Voice*. 27 hrudnia 2022. URL: <https://nv.ua/ukr/lifestyle/putin-podaruvaly-lideram-krajn-snd-zoloti-perstni-novini-rosiji-50293598.html> [in Ukrainian].
[«Саміт у Мордорі». Лідерам країн СНД у РФ подарували дев'ять кілець. Одне Путін залишив собі. *New Voice*. 27 грудня 2022. URL: <https://nv.ua/ukr/lifestyle/putin-podaruvaly-lideram-krajn-snd-zoloti-perstni-novini-rosiji-50293598.html> (дата звернення: 8.04.2023)].
47. Sokhar, O. Mordor kruto zbilshyv vydatky na viinu. *Espresso*. 1 kvitnia 2023. URL: <https://espresso.tv/mordor-kruto-zbilshiv-vidatki-na-viynu> [in Ukrainian].
[Сохар О. Мордор круто збільшив видатки на війну. *Espresso*. 1 квітня 2023. URL: <https://espresso.tv/mordor-kruto-zbilshiv-vidatki-na-viynu> (дата звернення: 8.04.2023)].
48. “Tse ne kadry Mordora iz ‘Volodaria Persniv’, a rosiyskiy obstril Bakhmuta”: yak okupanty znyshchuyut misto. *TSN.ua*. 19 veresnia 2022. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/ce-ne-kadri-mordora-iz-volodarya-persniv-a-rosiyskiy-obstril-bahmuta-yak-okupanti-znischuyut-misto-2160886.html> [in Ukrainian].
[«Це не кадри Мордора із «Володаря Перснів», а російський обстріл Бахмута»: як окупанти знищують місто. *TSN.ua*. 19 вересня 2022. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/ce-ne-kadri-mordora-iz-volodarya-persniv-a-rosiyskiy-obstril-bahmuta-yak-okupanti-znischuyut-misto-2160886.html> (дата звернення: 18.04.2023)].
49. “Oko Mordora zruinovane”: dron ZSU vrazyv rosiyskiy kompleks “Murom-P”. *Fokus*. 6 travnia 2023. URL: <https://fokus.ua/uk/digital/564757-oko-mordora-zruynovane-dron-zsu-vraziv-rosiyskiy-kompleks-murom-p-video> [in Ukrainian].
[«Око Мордора зруйноване»: дрон ЗСУ вразив російський комплекс «Муром-П». *Фокус*. 6 травня 2023. URL: <https://fokus.ua/uk/digital/564757-oko-mordora-zruynovane-dron-zsu-vraziv-rosiyskiy-kompleks-murom-p-video> (дата звернення: 6.05.2023)].
50. Ohienko, V. Yak z'яvilasia Bucha i prychomu tut Tolkin? *Zbruc'*. 25 kvitnia 2023. URL: <https://zbruc.eu/node/115211> [in Ukrainian].
[Огієнко В. Як з'явилася Буча і причому тут Толкін? *Zbruc'*. 25 квітня 2023. URL: <https://zbruc.eu/node/115211> (дата звернення: 29.04.2023)].

Надійшла / Received 04.06.2023

Oleksii YAS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Corresponding Member of NAS of Ukraine, Leading Research Fellow, Department of Ukrainian Historiography, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
alexias@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

RUSSIA AS MORDOR: FANTASY ALLUSIONS IN CONTEMPORARY WAR NARRATIVES

The purpose of the study — to highlight and analyze the circulation of fantasy allusions in contemporary narratives used to label Russia and its military aggression against Ukraine. **The research methodology** is based on the strategies of comparing and analyzing the transitory components of Tolkien's mythology in the form of symbolic images that have been transformed and used in modern narratives to define Russia. **The scientific novelty.** This article illustrates the conflicting and complex history of how J.R.R. Tolkien's fantasy narrative was perceived in the USSR and in post-Soviet Russia. The practices of using fantasy images and characters as allegories to represent the Soviet regime and its leaders have been considered. It is noted that the attractiveness of the allegorical likening of the USSR to Mordor as an image and topos / place of "universal Evil" is explained by the fact that the reader of that time perceived the fantasy narrative as a coded totalitarian history. It is emphasized that Tolkien's narrative constructed a kind of mythopoetic reality oriented to a certain experience of the reader. The reasons for the surprising adaptability of images, plots, and characters from the fantasy narrative and Tolkien's mythology have been revealed, allowing their high transition level and quick transfer to the current realities of war, primarily to label Russian aggression against Ukraine. **Conclusions.** It is argued that fantasy allusions, as elements of the traveling trans-myth, have become part of modern war narratives. Russia has been portrayed as Mordor, the "kingdom of Evil", due to the adaptation of totalitarian and old imperial heritage into the modern Russian state and political project. Fantasy images are being used in a rather peculiar way due to the ongoing Russo-Ukrainian war, reflecting the complex search for new lines of cultural and worldview demarcation.

Keywords: *Russo-Ukrainian war, Russia, USSR, Mordor, orcs, Middle-Earth, "secondary" world, Tolkien, "The Lord of the Rings", Tolkien's mythology, fantasy allegories, war narratives, military modernity.*

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.023>
УДК 94(477):355.1 «2022»

Андрій ХАРУК

доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних наук,
Національна академія сухопутних військ
ім. гетьмана Петра Сагайдачного (Львів, Україна)
andrij.kharuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3459-1657>

ХАРКІВСЬКА ОБОРОННА ОПЕРАЦІЯ (24 лютого — 14 травня 2022 р.)

Мета полягає у відтворенні ходу подій Харківської оборонної операції, яка тривала з 24 лютого до 14 травня 2022 р. **Новизна статті.** Перше у вітчизняній історіографії комплексне дослідження важливої оборонної операції російсько-української війни. **Методологія** базується на застосуванні проблемно-хронологічного, методу аналізу та синтезу, а також використанні широкого кола офіційних і неофіційних джерел. **Основні результати.** Російське командування розглядало здобуття Харкова як одне з основних завдань на етапі повномасштабного вторгнення в Україну. З огляду на близькість до кордону, місто було атаковане вже в перші години війни. Однак захопити його з ходу, як це планувалося, не вдалося. Причинами стали грамотно організована оборона, а також недооцінка противником боєздатності українських сил, що призвело до виділення для наступу на Харків відверто недостатньої кількості військ. Ці чинники також не дозволили російському командуванню здійснити блокаду міста. На початку березня 2022 р. лінія фронту в районі обласного центру стабілізувалася. Росіяни займали позиції на його північних і східних околицях, ведучи періодичні обстріли. Таке положення зберігалось до кінця квітня, коли розпочався завершальний етап Харківської оборонної операції — український контрнаступ. У результаті до 14 травня російські війська було витіснено з райо-

Цитування: Харук А. Харківська оборонна операція (24 лютого — 14 травня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2023. № 5 (572). С. 23—34. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.023>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 5 (572)

ну на північний схід від Харкова. Прорив облоги, окрім звільнення понад 20 населених пунктів, а також відкинення противника на кілька десятків кілометрів, створював серйозну загрозу для шляхів постачання ворожого угруповання на ізюмському напрямку. У результаті російському командуванню не вдалося реалізувати свій намір оточити та розбити українські війська на Донбасі. Проведений аналіз дозволив намітити **перспективи подальших досліджень**, які полягають у більш детальному вивченні ходу Харківської оборонної операції з наголосом на окремих її етапах й епізодах, пошуку нових джерел і введенні їх до наукового обігу.

***Ключові слова:** збройна агресія Російської Федерації проти України, Харківська оборонна операція, Збройні Сили України, оперативне мистецтво, тактичні рішення.*

Плануючи повномасштабне вторгнення в Україну, російське військово-політичне керівництво одним з основних завдань уважало здобуття Харкова — другого за чисельністю населення міста, потужного осередку промисловості (у тому числі військової) та важливого комунікаційного вузла нашої країни. Спроби взяти його під свій контроль росіяни робили ще навесні 2014 р., однак проголошену у квітні сепаратистську «Харківську народну республіку» було швидко ліквідовано завдяки діям правоохоронних органів і свідомих громадян. У 2022 р., коли відбулася нова спроба захопити місто, суспільно-політичні настрої переважної більшості харків'ян (як і громадян України загалом) не дозволяли розраховувати на бодай якусь підтримку антиукраїнських рухів. Тому вибір було зроблено на користь прямого збройного втручання. Плани ворога передбачали швидке здобуття Харкова, адже відстань до нього від російського кордону становить лише 40 км. Бої за місто розпочалися з першого ж дня повномасштабного вторгнення — 24 лютого 2022 р. Харківська оборонна операція, успішна для Сил оборони України, тривала понад 2,5 міс. — до 14 травня 2022 р.

Вітчизняна історіографія Харківської оборонної операції поки що не надто багата. Чи не єдиною спеціальною працею, присвяченою цьому питанню, є невелика брошура, видана Центром досліджень воєнної історії Збройних Сил України (ЦДВІ ЗС України) [1]. Тут відображено загальний хід операції, викремлено її етапи, однак допущено низку фактологічних помилок — наприклад, щодо складу російських військ, які діяли на харківському напрямку. Варто згадати й щомісячні огляди, підготовлені Національним університетом оборони України ім. І. Черняховського. Події Харківської оборонної операції відображено в перших трьох випусках серії [2, 3, 4]. З огляду на концепцію видання, в ньому подано детальні поточні огляди за офіційними українськими джерелами, без глибоких узагальнень. Ще одну публікацію хронікального плану з помісячними зведеннями бойових дій за операційними районами (напрямами) видає Генеральний штаб ЗС України [5, 6, 7]. Взаємодоповнюючи одне одного, вони дають змогу у загальних рисах відтворити хід Харківської оборонної операції. Особливість публікацій зарубіжних дослідників полягає не лише в урахуванні офіційної української інформації, але й даних з інших джерел. Як приклад можна навести статті М. Цельми [8, 9], М. Гавенди [10, 11, 12].

При відтворенні ходу Харківської оборонної операції користуватимемося періодизацією, запропонованою ЦДВІ ЗС України: 1-й етап — зрив російських планів захоплення Харкова (24 лютого — 3 березня); 2-й етап — стабілізація лінії бойового зіткнення (4 березня — 28 квітня); 3-й етап — завершення оборони Харкова (29 квітня — 14 травня) [1, С. 2—6].

Перший етап Харківської оборонної операції (24 лютого — 3 березня)

Перед початком повномасштабного вторгнення російське командування сконцентрувало на харківському, охтирському, сумському напрямках (Слобожанський операційний район) до 16 батальйонних тактичних груп (БТГр) зі складу військ Західного військового округу — 1-ї танкової, 6-ї та 20-ї загальновійськових армій [5, С. 72]. На харківському напрямку діяли підрозділи 25-ї, 138-ї, 200-ї окремих мотострілецьких бригад (ОМСБр) та низка інших частин під командуванням штабу 6-ї армії [10, С. 23]. Безпосередньо на Харків був скерований удар 25-ї ОМСБр і 2-ї бригади спеціального призначення Головного розвідувального управління (БрСП ГРУ) [1, С. 2]. Перекинута з району Мурманська 200-та ОМСБр (підготовлена для дій в умовах Арктики й укомплектована відповідною технікою) наступала зі східного боку Харківської окружної дороги та далі на південний схід, на Ізюм і Балаклію [10, С. 23].

Для оборони Харкова й Харківщини було сформоване оперативне угруповання військ (ОУВ) «Слобода». Точний час його утворення за відкритими джерелами не встановлено, однак найраніша згадка датована 27 лютого [2, С. 13]. До складу ввійшли дві окремі механізовані бригади (ОМБр), три бригади територіальної оборони, артилерійська та реактивна артилерійська бригади, тактична група «Грім», інші частини [1, С. 3]. У Харкові також знаходилися 3-тя й 5-та бригади Національної гвардії України.

Вторгнення розпочалося вдосвіта 24 лютого. Дуже швидко російські підрозділи вийшли до передмість Харкова. Базою для наступних штурмів та обстрілів міста стало с. Циркуни, розташоване на північно-східній околиці. Від 5-ї год. першого дня повномасштабної війни місто перебувало під вогнем. Особливістю бойових дій тут стало активне застосування ворогом важкої артилерії, в тому числі РСЗВ «Смерч». На інших напрямках використання артсистем було досить обмеженим — росіяни намагалися захоплювати міста та ключові пункти з ходу, діями рейдових груп [10, С. 23].

У перші дні повномасштабного вторгнення основу сил оборони Харкова, поряд із підрозділами 92-ї ОМБр і НГУ, становили три офіцерські батальйони Харківського національного університету Повітряних сил (із додаванням невеликої кількості курсантів старших курсів). Оборону міста очолив полковник Сергій Гузченко — начальник кафедри тактики ХНУПС. На визнання його заслуг 24 серпня 2022 р. офіцерові присвоєно звання почесного громадянина Харкова.

Перша атака на місто почалася близько 08:30 24 лютого ударом на Салтівку — житловий район на північному сході Харкова. Тут оборонявся один із батальйонів ХНУПС під командуванням полковника Віталія Кирпенка, а також 22-й окремий мотопіхотний батальйон 92-ї ОМБр. Два інші батальйони ХНУПС займали позиції вздовж Харківської окружної дороги, на східній і південно-східній околицях міста. Цю атаку було відбито, противник відступив до с. Циркуни. Велику роль відіграла підтримка 22-го ОМПБ, а особливо — розрахунків ПТРК, оскільки батальйон ХНУПС мав тільки стрілецьку зброю. Незабаром до оборонців цієї ділянки надійшло підкріплення — три танки зі складу Харківського інституту танкових військ. За словами полковника Ігоря Будура, начальника кафедри філософії ХНУПС, котрий воював як стрілець-гранатометник, 25 лютого росіяни знову спробували атакувати. В бою обидві сторони використовували танки. Цю атаку теж було відбито, а росіяни втратили до половини роти піхоти. Наступного дня вони застосували ударні гелікоптери, один з яких був збитий за допомогою ПЗРК розрахунком майора Дмитра Рибалка. У цих перших боях оборонці міста збагатили свій арсенал трофеями. Наприклад, батальйон полковника В. Кирпенка здобув дві зенітні установки ЗУ-23-2, встановлені на нових автомобілях КамАЗ. Розрахунки укомплектували старшокурсниками й у подальшому це озброєння активно використовувалося¹. 26 лютого російський танковий підрозділ увірвався на мікрорайон Олексіївка (північ міста), де його швидко знищили [1, С. 2].

У багатьох випадках дії російських військ на харківському напрямку важко назвати продуманими. Яскравим прикладом цього став, мабуть, найвідоміший рейд, який відбувся 27 лютого. Це була спроба прориву до центру Харкова з північного заходу підрозділу 2-ї бригади спеціального призначення. Група мала у своєму складі легкоброньовані «Тигри», але була повністю позбавлена танкової та артилерійської підтримки. Захисники міста швидко знищили броневих автомобілі, група зазнала втрат, однак тим, хто залишився, вдалося забарикадуватися в будівлі школи № 134 на вул. Шевченка, майже у центрі міста. Саме тут рейдову групу остаточно ліквідували. Сенс цього кроку росіян залишається незрозумілим, оскільки було б наївно очікувати захоплення великого обласного центру таким незначним підрозділом. Можливо, це була своєрідна розвідка боєм. Начальник Головного управління нацполіції у Харківській обл. Володимир Тимошко висловив таке припущення: «Моя особиста думка: вони абсолютно не ідіоти, у них був якийсь нормальний план. Я знаходжу лише одну відповідь: найімовірніше, їхнім завданням було зайти в одну з будівель так званого урядового кварталу, це обласна адміністрація, СБУ чи ГУНП, забарикадуватися, підняти триколор і була б картинка для всіх, що місто захоплено» [13]. У цьому бою брали участь підрозділи НГУ, територіальної оборони, 92-ї ОМБр, СБУ («Альфа»), поліції (КОРД), добровольче формування територіальної громади «Фрайкор» [14]. Сам лише перелік

¹ Інтерв'ю з полковником Ігорем Будуром, записане автором 14 березня 2022 р.

цих частин наочно показує специфіку організації оборони як Харкова, так й України, що здійснювалася не лише Збройними Силами України, а широким конгломератом — Силами оборони України.

27 лютого до Харкова прибула перша батарея 40-ї окремої артбригади, що серйозно підсилило оборонців. Того ж дня до міста ввійшли основні сили 92-ї ОМБр, які з боями відступали від кордону.

Крім атаки безпосередньо на Харків, росіяни намагались оточити місто. Вже 25 лютого було захоплено Чугуїв, розташований на південний схід від обласного центру. Тут знаходився пункт постійної дислокації 92-ї ОМБр, а також аеродром, де базувалася 203-тя навчальна авіаційна бригада, підпорядкована ХНУПС. По аеродрому ще вдосвіта 24 лютого було завдано ракетного удару. Як випливає з матеріалів Єдиного державного реєстру судових рішень, вже після удару тут було знищено (ймовірно, задля недопущення захоплення ворогом) дві наземні станції управління та чотири безпілотні літальні апарати «Байрактар ТВ2» [15]. 27 лютого росіяни захопили Куп'янськ — другий за розмірами (після Харкова) залізничний вузол області [2, С. 16].

З північного боку Харкова російські війська підійшли до м. Дергачі (за 12 км від Харківської окружної дороги), але не змогли його здобути. Спроби пробитися далі на південний захід, щоб перерізати комунікації, які з'єднували Харків із Полтавою, було заблоковано підрозділами 93-ї ОМБр.

Намагання захопити Харків із ходу провалилися. Причина була очевидною — російське військово-політичне керівництво недооцінило волю українців до опору та, як наслідок, виділило сили, яких вистачило б на рейдову чи поліцейську операцію, але аж ніяк не на повноцінний штурм великого обласного центру. Натомість ворожа артилерія зайняла позиції на північно-східних околицях Харкова й почала обстрілювати місто. Найбільше потерпав район Північна Салтівка, де тільки 3 березня внаслідок влучань горіли до 40 багатоквартирних будинків. Ще 26 лютого у Харкові довелося вимкнути газопостачання. До численних жертв серед мирного населення призвів обстріл 28 лютого району аеропорту і прилеглої житлової забудови [1, С. 3]. 1 березня ракетний удар прийшовся на центр міста, площу Свободи і розташовану тут будівлю Харківської обласної державної адміністрації, внаслідок чого загинули 29 осіб [16].

Незважаючи на терор проти цивільного населення, ворог не зміг здобути Харків та продовжував зазнавати втрат. Наприклад, 2 березня бійці 93-ї ОМБр захопили 6 танків Т-80БВМ зі складу 200-ї ОМСБр. Як наслідок, уже 3 березня в околицях Харкова росіяни перейшли до оборони. На той час на підходах до міста вони мали 6 БТГр зі складу 6-ї армії та берегових військ Північного флоту [1, С. 3].

Стабілізація лінії бойового зіткнення (4 березня — 28 квітня)

У березні Сили оборони України остаточно зупинили наступ росіян на Харків. Ворог почав зміцнювати свої позиції на північній і північно-східній околицях міста. Весь березень і квітень тривали обстріли. Водночас загарбники вели бойові дії, спрямовані на обхід Харкова з південного сходу та наступ на м. Ізюм. У березні для виконання цих завдань було виділено додаткові підрозділи морської піхоти Балтійського й Північного флотів. Спроба авангарду російської 6-ї армії обійти Харків із півдня, з району Балаклії, заблокувала наша 25-та окрема повітряно-десантна бригада [10, С. 23].

Поступово українські війська перейшли до наступальних дій — поки що в незначних масштабах. Велике значення мало визволення 6 березня підрозділами 92-ї ОМБр Чугуєва — важливого комунікаційного вузла, розташованого на шосе М 03 (Харків — Ізюм — Слов'янськ). Російські війська, які оборонялись у цьому районі, зазнали важких втрат — серед убитих були, зокрема, командири 61-ї окремої бригади морської піхоти (ОБрМП) і 31-ї окремої десантно-штурмової бригади [17]. Звільнення Чугуєва унеможливило оточення Харкова з південного боку. Українські війська також докладали зусиль для того, щоб відсунути російські позиції від околиць обласного центру. 25 березня визволено с. Мала Рогань, розташоване на захід від міста. Два дні по тому — розташоване північніше с. Вільхівка. До кінця березня на харківському напрямку були розбиті по 2 БТГр 200-ї та 138-ї ОМСБр, а також БТГр 59-го танкового полку 144-ї МСД [11, С. 18]. Росіяни, однак, надалі продовжували утримувати позиції на північних і північно-східних околицях Харкова.

Усвідомивши нереальність захоплення міста, російське командування скерувало основні зусилля на ізюмський напрямок. Здобуття Ізюма створило б умови для виходу на оперативний простір у тилу українського угруповання, яке діяло на Донбасі — у зоні операції Об'єднаних сил. Спроба захопити райцентр з ходу не вдалася. Почались артилерійські обстріли й бомбардування міста, бої за яке тривали майже місяць. Росіяни сконцентрували тут 12—15 БТГр, головним чином зі складу 144-ї МСД, але також із 47-ї ТД, 106-ї повітряно-десантної дивізії та 61-ї ОБрМП. З українського боку Ізюм обороняли різні частини, в тому числі БТГр 81-ї окремої аеромобільної бригади (ОАемБр), пізніше посилені підрозділами 95-ї окремої десантно-штурмової бригади (ОДШБр) та Сил територіальної оборони [8, С. 10]. Унаслідок значної переваги у силах після важких боїв 1 квітня росіяни змогли зайняти Ізюм [6, С. 56].

Безпосередньо на підступах до Харкова ворог продовжував бойові дії, але головним завданням тут було вже не здобуття міста, а зв'язування боєм наших військ задля недопущення перекидання їх на інші напрямки. З території Росії було підтягнуто підкріплення, тож на початку квітня під Харковом знаходилися 7 російських БТГр. Тривали обстріли зі ствольної й реактивної артилерії, від яких страждали Салтівка, Північна Салтівка, Холодна Гора, П'ятихатки, Дергачі, Олексіївка.

Харків та околиці систематично зазнавали ударів ворожої авіації, причому найбільш дошкульними вони були в перші два тижні повномасштабно-го вторгнення. Пізніше інтенсивність нальотів зменшилася — не в останню чергу завдяки успішним діям української ППО. Одним із найбільш відомих епізодів стало збиття 6 березня зенітним ракетним комплексом «Бук-М1» бомбардувальника Су-34 зі складу 47-го мішаного авіаполку. Літак упав у межах міста, його пілот заступник командира полку підполковник Максим Криштоп потрапив у полон, а штурман загинув [18].

Суттєвих втрат російська авіація зазнала під час боїв за Ізюм. 13 і 15 березня поблизу цього міста було збито 2 винищувачі Су-30СМ із 14-го винищувального авіаполку [19, С. 27]. 3 квітня жертвою української ППО став Су-35С із 159-го винищувального авіаполку [20, С. 22]. На харківському напрямку підтверджено втрати ще двох Су-34 з 47-го полку, збитих 21 і 25 квітня.

Український контрнаступ (29 квітня — 14 травня)

Логічним наслідком оборони Харкова став контрнаступ, проведений під керівництвом командувача Сухопутних військ ЗС України генерал-полковника Олександра Сирського. Його метою було розблокування міста й відтиснення ворожих військ до державного кордону в північному та північно-східному напрямках від Харкова. Додатковою ціллю було створення загрози лініям постачання ворожого угруповання під Ізюмом, що мало запобігти російському наступу на Краматорськ і Слов'янськ.

До наступальних дій залучалися сили ОУВ «Слобода» (92-га і 93-тя ОМБр, 4-та окрема танкова бригада, 81-ша ОАемБр, окремі артилерійська та реактивна артилерійська бригади, частини Сил територіальної оборони, НГУ, Державної прикордонної служби України). З російського боку їм протистояли підрозділи зі складу 6-ї Західного ВО й 41-ї Центрального ВО загально-військових армій, а також берегові війська Північного та Балтійського флотів, зокрема 25-та, 27-ма, 138-ма, 200-та ОМСБр і 61-ша ОБрМП [1, С. 7]. Безпосередньо в околицях Харкова наприкінці квітня знаходилося тільки 5 БТГр [6, С. 56]. Ураховуючи, що довжина фронту тут становила близько 100 км, на одну батальйонну тактичну групу припадало приблизно 20 км. Для порівняння: на ізюмському напрямку тоді на фронті завдовжки 60 км було 22 російські БТГр [12, С. 33]. Таким чином, вибір українським командуванням для контрудару саме харківського напрямку постає цілком обґрунтованим.

29—30 квітня підрозділи 93-ї ОМБр, наступаючи від м. Дергачі на північ уздовж дороги Т 2117, вибили окупантів із селищ міського типу Слатине і Прудянка. Росіяни почали спорудження польових укріплень на околицях смт Козача Лопань, розташованого за 2 км від українсько-російського кордону. У травні на цьому напрямку майже не велись активні бойові дії. Лише 18 травня українські війська вибили ворога з с. Дементіївка, що на схід від Прудянки [1, С. 7].

29 квітня 113-та бригада територіальної оборони (БрТрО) спільно з 3-ю бригадою оперативного призначення НГУ визволили с. Руська Лозова, розташоване на північ від Харкова на автодорозі Е 105 (паралельній до Т 2117). Унаслідок запеклих боїв ці бригади до 7 травня витіснили окупантів з с. Циркуни. Щоб уповільнити український наступ, ворог підірвав три автомобільні мости в районі Циркунів і Руських Тишків. Однак це мало допомогло й 10 травня села Руські Тишки та Черкаські Тишки, розташовані на північ від Циркунів, були звільнені.

28—30 квітня підрозділи 92-ї ОМБр і 127-ї БрТрО у результаті стрімкої атаки відкинули противника на 40 км від північно-східної околиці Харкова. 2 травня було звільнено смт Старий Салтів, розташоване на правому (східному) березі Печениського водосховища (річка Сіверський Донець), а також села Кутузівка, Верхня Роганка, Слобідське. До 6 травня було звільнено більшість сіл уздовж автодороги Т 2104 — Шестакове, Федорівка, Олександрівка, Перемога, Молодова [12, С. 35—36].

5 травня росіяни спробували відновити втрачені позиції, розпочавши контратаки в районі Старого Салтова. Однак вони були відбиті підрозділами 92-ї ОМБр. Унаслідок втрат 138-му ОМСБр довелося відвести на відпочинок до Белгорода. Тим часом наші війська просувалися далі на північ уздовж Сіверського Дінця. До 10 травня переважно силами 127-ї БрТрО було звільнено села й селища Байрак, Замулівка, Верхній Салтів, Рубіжне [1, С. 8]. Під час цих боїв на схід від Харкова 6 і 12 травня збито 2 російських ударних гелікоптери Мі-28Н із 549-го окремого вертолітного полку.

Результатом українського наступу на цьому напрямку став відступ росіян на лівий (східний) берег Сіверського Дінця. Таким чином, російські війська планомірно відкидалися від Харкова. Крім того, у зону дії нашої артилерії (зокрема реактивної) потрапив Вовчанськ — основний логістичний вузол російського угруповання, яке діяло на ізюмському напрямку.

Щоб не дати українській армії переправитися через Сіверський Донець, росіяни підірвали мости в районі Рубіжного та Старого Салтова. Крім того, підрозділи ОУВ «Слобода» перебували під постійним вогнем. Довгий час не вдавалося відкинути противника від північних околиць Харкова. Російські снаряди продовжували падати на місто.

Оцінюючи масштаби українського контрнаступу на харківському напрямку, можна зробити висновок, що він був локальним та обмежувався районом на північний схід від обласного центру. Однак його успіх змусив російське командування зробити вибір між необхідністю відбиття наступу українських військ і посиленням угруповання для продовження наступу на Слов'янськ — Краматорськ і Северодонецьк — Лисичанськ. Російське командування вирішило посилити угруповання своїх військ на харківському напрямку, перекинувши сюди частини Західного військового округу, раніше виведені з Київської та Чернігівської обл. Водночас 19 БТГр були задіяні для охорони російського кордону в Белгородській області. Крім того, частину сил довелося передислокувати, щоб не допустити просування українських підрозділів у тил російського угрупован-

ня в районі Ізюма. Росіяни приступили до облаштування нової оборонної лінії на лівому березі Сіверського Дінця, а також посилили оборону Куп'янська до 4 БТГр, що було необхідно для запобігання перерізанню шляхів постачання з Белгорода і Валуйків [1, С. 8—9].

Перегрупування російських військ не завадило нашим підрозділам вийти на державний кордон України. Першим 15 травня це зробив 227-й батальйон 127-ї БрТрО біля с. Тернова [21]. Це створило сприятливі умови для подальшого наступу на Вовчанськ. Підрозділам 92-ї ОМБр удалося форсувати Сіверський Донець у районі Старого Салтова та створити плацдарм на його лівому березі, між селами Бугаївка й Хотімля, що створило загрозу російським лініям постачання у східній частині Харківської обл.

Підсумки Харківської оборонної операції

До 14 травня стало зрозумілим, що Харківська оборонна операція виграна. З цього моменту росіяни зосередили зусилля на забезпеченні відведення військ із району Харкова, утриманні позицій і шляхів постачання на магістралях на північ і схід від міста та недопущенні просування українських військ до державного кордону.

З 12 травня росіяни більше не могли обстрілювати Харків із польової артилерії. 15 травня з евакуації додому почали повертатися жителі. З початку вторгнення російські обстріли обласного центру забрали життя щонайменше 150 мешканців, 98 об'єктів міської інфраструктури було зруйновано або пошкоджено. Найбільше постраждали Північна Салтівка, П'ятихатки, Жуковський, Рогань і Горизонт, тобто найближчі до лінії фронту райони [1, С. 9]. Утім небезпека для населення все ще існувала. Використовуючи далекобійні зенітні ракетні комплекси С-300 в режимі стрільби по наземних цілях, ворог міг обстрілювати Харків із території Белгородської обл.

На противагу відступу початку квітня 2022 р., коли російські війська покинули Київську, Чернігівську та Сумську обл., на Харківщині вони зберегли частину своїх позицій у прикордонній смузі завширшки приблизно 10 км у районі Козача Лопань — Липці — Веселе. Визволити цю територію вдалось у вересні 2022 р. під час Слобожанської наступальної операції [21, С. 13].

Харківський контрнаступ завершив 80-денну облогу, яка тривала з 24 лютого по 14 травня. Власне, це не була облога у класичному розумінні цього слова, адже росіянам так і не вдалося повністю оточити Харків і перекрити шляхи постачання. Причиною цього були провали у плануванні й розвідці, які вилились у недооцінку українських сил та волі до опору, і як наслідок — виділення недостатнього угруповання військ для проведення операції із захоплення міста. Коли ж стало зрозуміло, що швидко взяти Харків не вдасться, у росіян просто не вистачило сил реалізувати «план Б», тобто повну блокаду. Їм не вдалося не тільки перерізати лінії постачання, але навіть серйозно загрожувати їм.

Прорив облоги Харкова мав далекосяжні наслідки. Окрім звільнення понад 20 населених пунктів, а також відкинення противника на кілька десятків

кілометрів, це створювало серйозну загрозу для шляхів постачання російського угруповання на ізюмському напрямку. У результаті російському командуванню не вдалося реалізувати свій намір оточити та розбити українські війська на Донбасі. У середньостроковій перспективі контрнаступ під Харковом створив сприятливі умови для успішного проведення наступальної операції зі звільнення східних районів області, яка відбулася у вересні 2022 р. Зазначимо, що успіх контрнаступу під Харковом у квітні — травні був досягнутий без значної частки ракетно-артилерійського озброєння західного походження, яке на той момент ще не надійшло у війська на передовій. Проте з першого дня війни з великим успіхом застосовувалася західна піхотна зброя (ПТРК «Javelin», гранатомети NLAW, ПЗРК «Stinger» і «Pigun»), що прискорило ухвалення союзниками України рішень про постачання важчих та ефективніших зразків озброєння. Своєю чергою, це мало суттєвий вплив на розвиток наступних бойових дій.

Оборона Харкова стала однією з найважливіших ланок першої стратегічної оборонної операції наших сил. Її успішне проведення не тільки не дозволило противнику захопити важливий обласний центр, але й завадило дальшому просуванню російських військ углиб території України, перешкодило оточенню угруповання Об'єднаних сил на Донбасі. Водночас було створено передумови для проведення Слобожанської наступальної операції у вересні 2022 р.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Khlon, S., Pahiria, O., Poltorakov, O. "Skhidna brama derzhavy" (Oborona Kharkova (24 liutoho — 14 travnia 2022 r.). Kyiv, 2022 [in Ukrainian]. [Хлонь С., Пагіря О., Полтораков О. «Східна брама держави» (Оборона Харкова (24 лютого — 14 травня 2022 р.). Київ, 2022. 10 с.].
2. Khronika vinyu. Chastyna I (pershi 30 dib rosijsko-ukrainskoi vinyu 24.02 — 26.03.2022). Kyiv: NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho, 2022. [in Ukrainian]. [Хроніка війни. Частина I (перші 30 діб російсько-української війни 24.02 — 26.03.2022). Київ: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2022. 220 с.].
3. Khronika viiny. Chastyna II (rosiisko-ukrainska viina 27.03 — 25.04.2022). Kyiv: NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho, 2022 [in Ukrainian]. [Хроніка війни. Частина II (російсько-українська війна 27.03 — 25.04.2022). Київ: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2022. 240 с.].
4. Khronika viiny. Chastyna III (rosiisko-ukrainska viina 26.03 — 26.05.2022). Kyiv: NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho, 2022 [in Ukrainian]. [Хроніка війни. Частина III (російсько-українська війна 26.04 — 26.05.2022). Київ: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2022. 272 с.].
5. Voienno-istorychnyi opys rosijsko-ukrainskoi viiny. Liutyi — berezen 2022 r. Kyiv, 2022 [in Ukrainian]. [Воєнно-історичний опис російсько-української війни. Лютий — березень 2022 р. Київ, 2022. 112 с.].
6. Voienno-istorychnyi opys rosijsko-ukrainskoi viiny. Kviten 2022 r. Kyiv, 2022 [in Ukrainian]. [Воєнно-історичний опис російсько-української війни. Квітень 2022 р. Київ, 2022. 148 с.].
7. Voienno-istorychnyi opys rosijsko-ukrainskoi viiny. Traven 2022 r. Kyiv, 2022 [in Ukrainian]. [Воєнно-історичний опис російсько-української війни. Травень 2022 р. Київ, 2022. 131 с.].

8. Cielma, M. Przed bitwą wszystkich bitw. Wojna w Ukrainie. *Nowa Technika Wojskowa*, 2022. 4: 8-13 [in Polish].
9. Cielma, M. Bitwa o Donbas i upadek Mariupola. *Nowa Technika Wojskowa*, 2022. 5: 10-14 [in Polish].
10. Gawęda, M. Wojna rosyjsko-ukraińska. Cz. 1. *Wójsko i Technika*, 2022. 3: 16-24 [in Polish].
11. Gawęda, M. Wojna rosyjsko-ukraińska. Cz. 2. *Wójsko i Technika*, 2022. 4: 12-20 [in Polish].
12. Gawęda, M. Wojna rosyjsko-ukraińska. Cz. 3. *Wójsko i Technika*, 2022. 5: 32-41 [in Polish].
13. Yakushko, O. Naikrytychnishyi den. Yak 27 liutoho vidbuvavsia bii za tsentr Kharkova. *Obiektyv*. 13.02.2023. URL: <https://www.objectiv.tv/uk/objectively/2023/02/13/samyj-kriticheskij-den-kak-27-fevralya-prohodil-boj-za-tsentr-harkova/> [in Ukrainian].
[Якушко О. Найкритичніший день. Як 27 лютого відбувся бій за центр Харкова. *Об'єктив*. 13.02.2023 URL: <https://www.objectiv.tv/uk/objectively/2023/02/13/samyj-kriticheskij-den-kak-27-fevralya-prohodil-boj-za-tsentr-harkova/> (дата звернення 24.05.2023)].
14. Ivanets, O. Yak u liutomu Syly oborony Kharkova znyshchlyu spetsnaz rf u shkoli № 134. *ArmiyaInform*. 02.09.2022. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/09/02/yak-u-lyutomu-syly-oborony-harkova-znyshchlyu-specznaz-rf-u-shkoli-%e2%84%96-134/> [in Ukrainian].
[Іванець О. Як у лютому Сили оборони Харкова знищили спецназ рф у школі № 134. *АрміяInform*. 02.09.2022. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/09/02/yak-u-lyutomu-syly-oborony-harkova-znyshchlyu-specznaz-rf-u-shkoli-%e2%84%96-134/> (дата звернення 24.05.2023)].
15. Ukhvala v spravi № 642/1618/22 vid 08.12.2022 r. *Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen*. 12.12.2022. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107759505> [in Ukrainian].
[Ухвала в справі № 642/1618/22 від 08.12.2022 р. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. 12.12.2022. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107759505> (дата звернення 24.05.2023)].
16. Kilkist zahybylykh vid udaru po Kharkivskii obladminratsii zbilshylas do 29. *New Voice*. 02.04.2022. URL: <https://nv.ua/ukr/kharkiv/boji-za-harkiv-pid-chas-obstrilu-harkivskoji-oda-zaginuli-29-lyudey-novini-harkova-50230576.html> [in Ukrainian].
[Кількість загиблих від удару по Харківській обладміністрації збільшилась до 29. *New Voice*. 02.04.2022. URL: <https://nv.ua/ukr/kharkiv/boji-za-harkiv-pid-chas-obstrilu-harkivskoji-oda-zaginuli-29-lyudey-novini-harkova-50230576.html> (дата звернення 25.05.2023)].
17. Volikovska, U. V khodi vedennia boiovykh dii zvilneno Chuhuiiv. *Glavkom*. 07.03.2022. URL: <https://glavcom.ua/news/v-hodi-vedennya-boiovih-diy-zvilneno-chugujiv-827592.html> [in Ukrainian].
[Воліковська У. В ході ведення бойових дій звільнено Чугуїв. *Главком*. 07.03.2022. URL: <https://glavcom.ua/news/v-hodi-vedennya-boiovih-diy-zvilneno-chugujiv-827592.html> (дата звернення 25.05.2023)].
18. Fedorkova, T. “Tsiu viinu my vzhe prohraly”, — Maksym Kryshstop, polonenyi u Kharkovi rosiiskiy lotchyk. *Suspilne novyny*. 07.03.2022. URL: <https://suspilne.media/216424-cu-vijnu-mi-vze-prograli-maksim-kristop-polonenij-u-harkovi-rosijskij-lotcik/> [in Ukrainian].
[Федоркова Т. «Цю війну ми вже програли», — Максим Криштоп, полонений у Харкові російський льотчик. *Суспільне новини*. 07.03.2022. URL: <https://suspilne.media/216424-cu-vijnu-mi-vze-prograli-maksim-kristop-polonenij-u-harkovi-rosijskij-lotcik/> (дата звернення 26.05.2023)].
19. Strembski, M. Wojna powietrzna nad Ukrainą. 24 luty — 23 marca 2022. *Lotnictwo*, 2022. 3: 16-31 [in Polish].
20. Strembski, M. Wojna powietrzna nad Ukrainą. 24 marca — 23 kwietnia 2022. *Lotnictwo*, 2022. 4: 16-29 [in Polish].

21. Minoborony: viiskovykh RF vidtisnyly do derzhkordonu na Kharkivshchyni. *Radio Svoboda*. 16.05.2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kharkivska-oblast-viyskovi-kordon/31852249.html> [in Ukrainian].
[Міноборони: військових РФ відтіснили до держкордону на Харківщині. *Радіо Свобода*. 16.05.2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kharkivska-oblast-viyskovi-kordon/31852249.html> (дата звернення 26.05.2023)].
22. Kharuk, A. Slobozhanska nastupalna operatsiia: peredumovy i pershyi etap (6-12 veresnia 2022 r.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2023. 1: 5-19 [in Ukrainian].
[Харук А. Слобожанська наступальна операція: передумови і перший етап (6—12 вересня 2022 р.). *Український історичний журнал*, 2023. № 1. С. 5—19].

Надійшла / Received 18.08.2023

Andrii KHARUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of the Humanitarian Studies,
Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy (Lviv, Ukraine)
andrij.kharuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3459-1657>

KHARKIV DEFENSE OPERATION (february 24 — may 14, 2022)

The purpose of the article is to reconstruct the course of events of the Kharkiv defensive operation, which lasted from February 24 to May 14, 2022. **The novelty** is that it presents the first comprehensive study of an important defensive operation of the Russo-Ukrainian war in domestic historiography. **The research methodology** is based on the application of the problem-chronological method, the method of analysis and synthesis, and the use of a wide range of official and unofficial sources. **Main results.** The capture of Kharkiv was considered by the Russian command as one of the main tasks at the stage of a full-scale invasion of Ukraine. Due to its proximity to the border with the Russian Federation, the city was attacked in the first hours of the war. However, it was not possible to capture Kharkiv at once as planned. The reasons for this were the competently organized defense of the city, as well as the enemy's underestimation of the fighting capacity of the Ukrainian forces, which led to the assignment of an obviously insufficient number of troops for the attack on Kharkiv. These factors also did not allow the Russian command to blockade the city. At the beginning of March 2022, the front line in the Kharkiv region stabilized. Russian troops took up positions on the northern and eastern outskirts of Kharkiv, shelling the city systematically. This situation persisted until the end of April, when the final stage of the Kharkiv defense operation began — the Ukrainian counteroffensive. As a result, by May 14, 2022, Russian troops were pushed back from the region northeast of Kharkiv. The breakthrough of the Kharkiv siege created a serious threat to the supply routes of the Russian group in the Iziium direction, in addition to the liberation of more than 20 settlements, as well as pushing back the enemy for several tens of kilometers. As a result, the Russian command failed to realize its plan to surround and defeat the Ukrainian troops in Donbas. The conducted analysis made it possible to **outline the prospects for further research**, which lie in a more detailed study of the course of the Kharkiv defense operation with an emphasis on the study of its individual stages and episodes, the search for new sources, and their introduction into scientific handling.

Keywords: *armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, Kharkiv defense operation, Armed Forces of Ukraine, operational art, tactical solutions.*

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.035>
УДК 94(477.51-22Ягідне):355.48(470:477) «2022»

«НЕ СТРІЛЯЙТЕ ТІЛЬКИ В СИНА»: ОКУПАЦІЯ с. ЯГІДНЕ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ — СВІДЧЕННЯ З ПІДВАЛУ (3—30 березня 2022 р.)

Інтерв'ю записала та підготувала до друку К. Литвин

Мета — доповнення свідченнями очевидців джерельної бази про російські воєнні злочини в Україні, зокрема щодо окупації та масових знущань загарбників над мешканцями с. Ягідне Чернігівського р-ну й людьми, котрі в пошуках порятунку від війни виїхали з обласного центру. Евакуювавшись в Ягідне, респондентка разом із 3-річним сином потрапила в підвал школи, в якому окупанти впродовж 27 днів утримували 360 осіб. Основним **методом дослідження** стало інтерв'ювання інформантки за попередньо розробленим питальником, який дозволив зафіксувати стратегії виживання людей у період окупації села, здійснити фіксацію злочинів, скоєних російськими солдатами проти мирного населення. **Наукова новизна** полягає у введенні до наукового обігу усної історичної оповіді про умови окупації с. Ягідне, перебування людей у замкненому підвальному приміщенні, порушення їхніх прав щодо забезпечення базових потреб у сні, харчуванні, свіжому повітрі, гігієні, похованні померлих. **Висновки.** Зафіксовані свідчення становлять важливу частину джерельної бази новітньої історії України, яка охоплює особливості життєзабезпечення та повсякдення цивільного населення Чернігова й області. Зібрані матеріали можуть слугувати додатковою доказовою базою щодо масштабів учинених окупантами злочинів та бути використаними під час майбутніх судових розглядів.

Ключові слова: *війна Росії проти України, усна історія, окупація, стратегії виживання, воєнне повсякдення, Чернігівщина, с. Ягідне.*

Цитування: «Не стріляйте тільки в сина»: окупація с. Ягідне на Чернігівщині — свідчення з підвалу (3—30 березня 2022 р.) (інтерв'ю записала та підготувала до друку К. Литвин). *Український історичний журнал*. 2023. № 5 (572). С. 35—49. <https://doi.org/10.15407/ukristj.568.05.035>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 5 (572)

Щодня російська армія вчиняє на території України сотні злочинів, про які часто стає відомо лише після деокупації. Звірства загарбників шокують навіть тих, хто був свідком Другої світової. Порушуються всі норми міжнародного права щодо ведення війни, наведені, зокрема, в Римському статуті, яким керується Міжнародний кримінальний суд [1]. На Київщині уособленням свавілля та небаченої жорстокості росіян стало місто Буча, на Чернігівщині — невеличке село Ягідне, що знаходиться за декілька кілометрів від обласного центру по Київській трасі.

Впродовж 27 днів (із 3 по 30 березня 2022 р.) окупанти утримували в підвалі сільської школи 360 осіб (віком від 1 міс. до понад 80 років) — у замкненому просторі, без свіжого повітря та елементарних засобів для існування. Задуха, померлі поруч люди, яких певний час навіть забороняли ховати (або штучно створювали умови, за яких похоронити небіжчиків було неможливо), видряпаний на дверях календар, що допомагав не збожеволіти, втративши лік часу, списки померлих обабіч «дверей-календаря», постійний страх бути замордованим, розлученням із дитиною або вивезенням до Російської Федерації, підбирання зі смітника цвілого хліба, очі голодних дітей, які у ХХІ ст. змушені були відкладати «печенька» «на завтра», якого могло й не бути... Це той далеко не повний перелік випробувань, які довелося пережити людям в очікуванні визволителів — бійців Збройних сил України.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Rymtskyi statut Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text [in Ukrainian]
[Римський статут Міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення 28.05.2023)].

Катерина ЛИТВИН

кандидатка історичних наук,
заступниця начальника — начальниця відділу туризму та промоції міста,
управління культури й туризму Чернігівської міської ради (Чернігів, Україна)
litvinkateryna@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0359-2449>

Катерина ЛУТВИН

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Deputy Head — Chief of Section Tourism and City Promotion,
Department of Culture and Tourism Chernihiv City Council (Chernihiv, Ukraine)
litvinkateryna@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0359-2449>

* * *

К. А.: Розкажіть, будь ласка, де ви були на момент повномасштабного вторгнення Росії в Україну?

Н.: 24-го (лютого 2022 р. — К. А.) зранку, коли почули вибухи в місті Чернігові, я зі своєю сім'єю виїхала до знайомих в Ягідне (село у Чернігівському р-ні — К. А.). Чому в Ягідне ми поїхали? Тому що [...] ми вже бачили, що щось назріває. Знали, що війська російські стоять, десь таки не хотілось вірити, але ми вже десь, десь такі погані думки у нас були... З чоловіком ми говорили, що у випадку, коли що, чоловік залишається тут, а я дитину в будь-якому випадку, мені треба спасти свою дитину. Тому ми виїхали до знайомих в Ягідне. І ще якийсь таке було, надія була, що це почалось в четвер 24-го, якась надія, що, можливо, за вихідні вирішиться. Тобто почекаєм, якщо що повернемося, і далі будемо... Якщо щось назріє вагоме, то я дитину буду вивозити вже за кордон. Ну, такі в нас були плани. Тому ми виїхали 24-го в село Ягідне до знайомих [...]. Тривога у мене була [...]. Чоловік мене заспокоював, казав, що да не може, XXI століття, це взагалі — ні. А в мене була в середині тривожність, можливо, тому що я мама.

К. А.: Коли у вас з'явилася ця тривога?

Н.: Ну, десь, можливо, за місяць. Більш-менш, за місяць. Тому що заходиш, наприклад, в ось ці соціальні мережі, десь хтось виставляє якісь фото: там ешелон танків, там їдуть, везуть техніку, ось таке. Ця соціальна інформація якась нас і лякала по суті [...].

К. А.: Чи готували ви тривожну валізу?

Н.: Я готувала, тіки збрала дитячі речі. [...] В валізу я поклала речі такі, які будуть зручні в дорозі, десь при пересуванні дитини. Це обув була, спортивний одяг, шапка і медикаменти дитячі. Це все, що я склала. Більш нічого. [...] 24-го (лютого — К. А.), коли прокинулась, чоловік із дитиною у мене ще спали, я готувала сніданок і збиралася на роботу іти. Я відкрила вікно і почула якийсь вибух такий. Я не придала цьому значення. Я подумала, що це впала моя дитина с кроваті. Я пішла в спальню, подивилась — ні, все спить, сплять вони, все добре. Потім дзвонить телефонний дзвінок, зателефонувала мама мого чоловіка, і каже, що, Чернігів бомблять. Я розбудила чоловіка і кажу, що наступило... Він каже, що збирай дитину, я зараз автомобіль пригоню і виїдемо з міста, дитину вивеземо з міста. І ми виїхали. Поки він пішов за автомобілем, я там накидала речей малому. В хаосі такому я даже не пам'ятаю, як я кидала ці речі, і ми поїхали в це Ягідне [...].

К. А.: На який період ви планували виїзд?

Н.: Ну, я оце на вихідні, чотири дні чомусь, ця дата — чотири дні, за вихідні повинно щось вирішитись. Четвер, п'ятниця, субота, неділя. Тобто ці чотири дні, були такі відчуття.

К. А.: Чи є у вас родичі, які пережили Другу світову війну?

Н.: В живих у мене наразі нема дідусів, які пережили, і бабусь. А раніше у мене були, так, дідусь. Він воював, дійшов до Берліна і, коли я була маленька,

то він розказував, як вони переживали. Бабуся переживала. Казала, як танки їхали, як вона ховалась десь там в посадках. Тобто я це просто слухала, но я ніколи не могла уявити, що я буду сама особисто свою дитину... У ХХІ столітті таке переживати... І я це вже згадувала ці слова, коли вже сиділа там у підвалі, коли нас тримали у полоні. Тоді я вже це згадувала.

К. А.: Коли до вас зрештою прийшло усвідомлення, що війна таки почалася?

Н.: Коли я зрозуміла? Коли нас 5 березня під дулом автомата вели в школу, ми не знали, куди нам йти. Сказали йти до лісу. Там школа, біля лісу. І коли ми йшли по вулиці, я бачила під кожним подвір'ям вкопані, багато... Їх сотні були, цих російських солдатів: тувинців, бурят, якут. Вони всі на одно мені обличчя, неслов'янської зовнішності. І вони сиділи під кожним двором, обкопані були і з автоматами, їхня російська техніка. І коли я бачу, що людей зганяють, тоді я зрозуміла, що це да, тобто — це війна.

К. А.: Коли окупанти зайшли в Ягідне?

Н.: Вони зайшли 3 березня десь о пів четвертої вечора. Тобто після 15:00. Я пам'ятаю, ми пообідали чи повечеряли, у нас якось так плавно вийшло. Ми все одно були в тривозі, тому що ми ж чули, як літають на Чернігів, авіа летить, самольоти. Тому ми швиденько намагалися до коли потемніє поїсти, тому щоб не включати (світло — *К. А.*). Ми пообідали-вечеряли, як сказати, і десь без двадцяти чотири, десь так, я була в кімнаті, там, де дитина прокинулась. Я відкривала вікно, щоб провітрити кімнату, і я почула чергу пострілів, автоматів. І я зрозуміла, що ці постріли ось тут вони, поруч. Я схопила дитину, і були зі мною батьки чоловіка. Я кажу, що я побігла з дитиною в погріб. Вони кажуть: «Біжи, бо стріляють, десь тут і поруч!». Тобто іде стрільба. Я спустилась. Буквально через три хвилини спускається мати чоловіка і каже, що біля нашого двору, навпроти, стоїть танк з російськими солдатами. Я кажу: «Як?!...».

А напередодні я з чоловіком ще говорила. Чоловік мій нас відвіз і повернувся в ТРО з перших днів. Тобто ми ще тримали зв'язок, і напередодні, як вони зайшли 3-го числа, у мене була якась тривожність, от незвична. Я не можу тобі об'яснити. Він мене заспокоїв, що, Н., не переживай, тобто вони (окупанти — *К. А.*) йдуть з тієї сторони, тут ми їх тримаєм, а отуди вони не підуть, тому що два мости, мости підірвуть, вони не дійдуть. А вони як зробили — вони обійшли, де, це вже потім, як ми дізнались, вони там, де Слабин, ото Золотинка. Вони кинули десь там понтони, і вони з тієї сторони обійшли. З ліса вони, вже потім селяни казали, що зайшли, бо я ж не бачила. Ми вже побачили, що ось вони. Тобто ми їх чекали, боялися, що вони підійдуть зі сторони Чернігова, Іванівки, Количівки, Шестовиці, а вони зайшли з іншої сторони, зайшли. Ну, я кажу: «Як вони стоять?». «Ну, так, — каже, — стоять». І потім батько ще спустився до нас у погріб, а в будинку залишилися дві бабусі. Батько спустився, і ми чуємо, що вони вже ось, в нас у дворі розмовляють. І зрозуміло, що ми чуєм, там скло полетіло, там вітражні такі двері. Ми сидим такі в погребі, відкрили погріб. Перше, що я побачила, їх там чоловік

4—5, вони всі — гарна екіпіровка в них. Гарна. Тобто люди, я не можу сказати «професіонали», бо я не спеціаліст, но це не просто так [...]. Вони екіпіровані дуже гарно були, з автоматами. Вони на нас навели автомат, почали хто по-своєму говорить, хто на російській: «Виходім! Виходім!». Я з дитиною вийшла, вони наставили автомат, я кажу: «Не стріляйте тільки в сина». Вони сказали: «Спускайтесь». А батька залишили [...]. Нас перевірили, забрали телефон, потому що малеча був з телефоном. Забрали телефон, він начав плакати, мене з мамою, з дитиною спустили в погріб, а батька забрали [...]. Батька чоловіка забрали, ми не бачили, ми тіки чули: «В землю його давай!». Там чи роздягали, допитували. Ми так тіки мовчки сиділи, обнялися з мамою. Потім кинули батька в погріб. Ну, все. Потім бабусь спустили. Бабусі, як виявилось вже потім, сказали, ми встигли в погріб, а бабусі не встигли. Вони злякались і закрились зсередини. А так як вітражні вікна, то вони кажуть, що вони зайшли, їх багато було. Вони заїхали, хто бетеером, забор вивалили, інші стояли біля дверей. Один казав: «Відкривай!». А бабусі злякались [...]. Вони (бабусі — К. А.) не могли відкрити, тому вони (російські солдати — К. А.) виламали ці двері. Ну, і спустили нас всіх в погріб. І підперли нас. Закрили, і ще чимсь підперли, я пам'ятаю.

А потім ми так просиділи в цьому погребі дві доби [...]. Без світла. Вони дали один свій сухпайок. Один. Нас там було: наша сім'я, оце, була, потім кілька ще чоловік, вони десь на вулиці їх спіймали, місцевих мешканців, там хто вийшов, тому що там в магазин хто вийшов. Погріб маленький, нас там скинули, напевно, чоловік 10 було. Ну, 9—10, я вже не помню... Так десь. І вони дали один сухпайок на всіх. Ну, зрозуміло, що ми його не їли, тому що воно холодне, воно ніяке. Дитина захотіла на туалет. Я попросилась, кажу, що можна горщик принести мені? Він каже: «Виходь, тільки одна». Я вийшла. Він каже: «Бачиш?». Дістав цю гранату Ф-1 і каже: «Бачиш цю гранату?». Я кажу: «Так». Він каже: «Ти щяс будеш іти в будинок і мені щось не сподобається, як ти йдеш, я кину цю гранату там, де твій син, в погріб» (*тремтить голос*). Я зайшла в будинок, а їх там чоловік тридцять. Тувинців. Це було вже так темно, воно ж світла не було, там чоловік тридцять, не знаю, їх дуже багато... Від шоку я навіть забула, де той горщик знаходиться. Я говорю: «Підсвіти, бо не бачу, де горщик». Знайшла той горщик, забрала [...].

На наступний день я попросила, кажу, що я там кашу варила напередодні манну дитині, принесіть, будь ласка, в каструлі. Вони принесли, вона холодна, дитина так її не їла, тому що всі були в шоці, в стресі. Певно в стресі воно їсти не хотілося нічого.

А 5-го березня... Це, получається, вони зайшли 3-го (березня — К. А.) після обід, а 5-го десь в обід нам сказали йти до цього, до школи всім. Один кричить: «Бігом! Бігом!». Один, правда, сказав: «Візьми дитині необхідне». І дав можливість. Я зайшла в будинок і взяла необхідне, що дитині: ці ж ліки, що я брала, і речі. Сумку з речами, дитячі я взяла. Документи я нічого не взяла. Все так залишилось у будинку. І нас оце, коли ми вийшли з будинку,

перший раз побачили, вийшли на вулицю в селі, тоді я побачила, що багато танків стоїть, багато машин їхніх оцих, багато тувинців, бурят, не нашої, ну, неслов'янської зовнішності. Всі з автоматами і з якимись, зброєю, і бачу, що люди отсюда і отсюда йдуть. Під дулом автомату. Ідуть люди, хто з речами. Зганяють-зганяють... Пішли до школи, ніхто нам не пояснював, хто і що. Сказали спуститися в погріб. Ну, там такий підвал у них, типу, як спортивний зал, і він як цокольний, такого плану. Тобто вікна вони наполовину в принципі були. Але вікна ті забили, темно там було. І давай розміщатись. І тобто в їх школа, я так зрозуміла (я просто не місцева), я так зрозуміла, що будинок двоповерховий, великий. На одну половину у них — школа, на одну половину — дитячий садок. І тобто вони стільці, лавки, я так зрозуміла, що з школи, парти оце такі, стільці, позносили, і люди сідали отак, сідали, сідали, сідали... Нас посадили, там хто сів, хто стояв, і ми думали, може, що розкажуть. Якась надія була, що вони нас не будуть тримати. Тому що у мене була надія, що нас не будуть тримати, тому що я бачу, що багато дітей. Тобто, село саме невеличке, там п'ять вулиць, там місцевих дуже мало, але якось так бачу, що багато дітей, напевно, такіє, що і з міста Чернігова їхали. Багато хто їхав — хто до знайомих, хто до родичів. І так вийшло, що багато дітей було. Я думала, що, може, якась гуманність є... Там дітки, по півтора місяці було наймолодшій дівчинці. І день якось так протримали.

Місцеві там самоорганізувались і попросились у нього (тобто в селі, де це зайшли, було, тувинці, буряти, а оце в школі в самій і за школою в лісі були слов'янської зовнішності). І хтось там, їхній офіцер, чи я не знаю, наші місцеві з села Ягідне підійшли до нього і спитали, чи можна самоорганізуватись, щоб кухню якось (зробити — *К. А.*). Вони сказали, що можна. І вони на вулиці зробили таку... Тобто день ми посиділи нічого не готували, і розумієм, що нас не випускають, і дітки маленькі, надо щось готувати. І вони так попросились, що дали можливість сходити додому, але ж не самим, а під супроводом, взяти, я так розумію, якісь харчі. Ну, і самоорганізувались, і оце готували їжу.

К. А.: Тобто вони дозволяли виходити й на вулиці готувати?

Н.: Да, дозволяли виходити, готувати, але виходили тіки ті, що... Ну, бували такі дні, що дозволяли... Як вони казали: «Виходьте!». Вони спочатку... Яка в них була позиція: «Ми вас тут не тримаєм». Тобто перші дні. Ну, йдїть... Але ж ми розуміли: що «йти»? Вони, як сказати, вони — вездє. Куди йти? І снайпера стоять. Тобто якщо хтось застрелить, то вони не відповідають за це. Тобто вони якби сказали: «Йдїть», і при тому зразу відповіли: «Ми не будєм відповідати». Тобто якщо там застрелять чи підірветься... Тобто вони дали понять, що ми заложники ситуації [...].

Випускали вони нас в 7 год. ранку. На ніч вони нас підпирали. В 7 год. ранку вони нас відкривали. На території школи у нас був туалет десь три на чотири місця. Там жіночий і чоловічий [...]. Там було у нас до 360 чоловік плюс-мінус. І, зрозуміло, що всі хочуть в туалет зранку. І черга така стояла в той туалет! І коли ми стояли в туалет, починалась стрільба. Воно летіло і баха-

ло, і осколки, і були в нас і поранені. Тобто вийти начебто й дозволяли, але ми боялися, тому що дійсно були прильоти, дійсно. І вони самі так могли стріляти із лісу, так лякати. Ми лишній раз не виходили. А в основному ті, хто готував там, були біля входу, там кухню таку зробили.

Якщо, наприклад, якийсь там бій був, то ми вже потім зрозуміли, якщо вони втрачали там якогось командира чи офіцера, то вони дуже були злі і взагалі нас не відкривали. Могли день взагалі не відкривати: ні їсти, ні в туалет. У нас були відра, були переповнені. Люди похилого віку під себе ходили, бабусі. Вентиляції не було. Маленькі дітки, ну, зрозуміло, там всіх у нас уже почали бронхіальний кашель страшенний був, тому що без повітря, і весь цей сморід, це люди просто... Пугали вже дні. Щоб не пугати день (окупації — К. А.), то люди на стінках викарбовували, вицарапували чимсь який день був. Багато чого ми пережили, просто я зараз сиджу, не все можу так згадати...

К. А.: Чим доводилося готувати дітей?

Н.: Діти що їли? Хто що з дому взяв, коли йшли, у кого щось залишилось, оте і їли діти. А у кого не було, то і не їли, просили: «Будь ласка!». Хтось поділився, там, такого плану [...]. Якщо, наприклад, коли ми йшли, а нам сказали, що це надовго, то запасіться харчів, то зрозуміло, що ми взяли б щось. Але нам нічого не сказали, ми нічого не взяли взагалі. Можливо, іншим інші солдати зайшли і сказали: «Візьміть їсти!», то інші, може, і взяли. У кого хто що з перших днів, хто що взяв, то й було. А скільки раз дозволяли готувати їсти? Зранку, два рази готували, зранку і після обід починали. Бувало таке, що один раз тільки дозволили, бувало таке, що взагалі не дозволяли. Не випускали і не пояснювали чому.

К. А.: Як діти поводитися в ті дні, коли підвал був зачинений?

Н.: Діти плакали, кричали, ну, вони свою... Вони не розуміли. У мене дитина, наприклад, три з половиною роки, він казав, що, мамо, пішли додому. Я йому пояснювала, що ми не можемо піти (*плаче*), ну, він не чув мене. Він мене просто не чув [...]. Я йому казала, що солдати, так треба, що треба перечекати, бо там стріляють. Він же чує, що бахає, воно ж літало... Кажу, що треба перечекати, і в нього не то як істеріка — не істеріка. Ну, як дитина. Як дитина, він плакав, істерів, психував, що не так, бо місця мало. [...].

К. А.: Скільки днів окупанти стояли в Ягідному?

Н.: Двадцять сім. З 3-го березня по 30-те березня.

К. А.: Тобто ви весь цей час тільки сиділи?

Н.: Сидячи. Ми сидячи. Там єдине ми потім, як сказати, там місцеві, як сказати, люди, ну, місцеві жителі, попросили, щоб діткам не в сидячому ж положенні, і там були лавки такі шкільні, як в школі лавки. Так от, моя дитина спала: дві лавки, двері зняли, оце такі двері зняли (*показує рукою*), поклали двері, і на цих дверях спала на одній половинці хлопчик 8 років чи 9, десь так, на іншій половинці — моя дитинка 3 з половиною, а на тій — дівчинка 2 роки.

К. А.: Тобто троє дітей на дверях спали. А ковдри чи щось подібне було?

Н.: Оце люди хто з дому що взяв. Оце все, що і було, більш нічого. Ковдри, я ж не місцева, це що мама місцева, так якесь одіяло взяла, так поклала на всіх діток. Ми так поклали.

К. А.: Якою мовою ви спілкувалися з окупантами?

Н.: Я взагалі з ними не спілкувалась, а місцеві жителі спілкувались, на Ягодному спілкуються як на суржик, і не російська, і не...

К. А.: Як окупанти ставилися до людей?

Н.: Вони спочатку прийшли, знаєте як: «Ми не бажаємо зла, ми прийшли вас захищати. Ми прийшли вас захищати від бандерівців». Наші місцеві казали: «Так які бандерівці?! Ми всі українці. Від кого?!». Тобто не борзели, но спокійно говорили, що нас не обіжають, що ми живемо, все гарно, все добре. Да, можливо, хотілось би краще там, ну, наприклад, в тому випадку, ви знаєте, але за те дякуємо, нам не треба допомоги, все нас влаштовує [...]. Коли летіло: «От погляньте, це ж по вам стріляють ваші, це ж не ми. От бачите, це не ми, ми прийшли вас спасать». А потім, коли десь там вже тиждень, і вони спочатку давали нам оці сухпайки, ділили, ми ділили, зрозуміло, не на кожну людину, на нашу сім'ю, оцих 9 чоловік, ми ділили. На день на одного чоловіка у них розраховано, вони дали, наприклад, два сухпайка. Небагато. Щось дали. Але ми вже зараз зрозуміли, чому дали. Вони дали сухпайки, які в них були. Вони забирали у людей в холодильниках. У людей там в селі у любого м'ясо, птиця якась, риба. Тому вони їли те, а ці сухпайки, типу: «Дивіться, ми ж вам допомаєм».

К. А.: А що було в тих сухпайках?

Н.: В сухпайках (*замислилась*) що було? Отаке, що я пам'ятаю: гречка якась була з м'ясом, паштет, галетне печен'є, чай був бадрящий мо якийсь пакетик, і кофе, суха салфетка, ой, ні, волога серветка була. Ну, от шоколадка якась їхня була, повидло якесь було, оці таблетки — спирт сухий, що розігрівати, такі пластини металічні, щоб ставити, розігрівати. Гречка чи овочі були. Ну, таке. Зрозуміло, що коли нема чого їсти, то, зрозуміло, що це краще, ніж нічого.

К. А.: Чи були випадки мародерства?

Н.: Ми ж не бачили, нас закрили. А потім вже, як виявилось, то да, коли ми навіть виходили в туалет, то там на танках, на бетеерах речі навантажені. Ми вже то зрозуміли. А місцеві ще були таке, що просилися: «Будь ласка!». Сходити додому, тому що лежача мама чи батько в когось там. То коли вона (жінка, яка мала лежачу матір — *К. А.*) приходила, то розказувала, що будинок весь перевернутий. Ну, тобто забрали все...

К. А.: Лежачих окупанти не чіпали?

Н.: Ні, не чіпали лежачих. Ну, все повибивато, вікна хвилею чи просто обстріляно. Були такі люди, що лежачі, я їх не знаю, але я просто чула, що були такі, що лежачі.

К. А.: Як окупанти реагували на рівень життя українського села?

Н.: [...] Вони були із здивуванням більш. Тому спочатку вони думали, що було то якесь військове містечко, тому що дороги заасфальтовані, що газ проведений, майже в кожному приватному будинку є санвузол, ванна кімната, вода проведена в будинок. Тобто вони були здивовані, що чому ми жаліємся, якщо ми так гарно живем. А місцеві там, хто на кухні був, то казали, що ми не жаліємся, ми ж кажем, що все нас влаштовує. Вони були здивовані, що ми так живемо. Здивування було, що село українське.

К. А.: Як місцеве населення називало окупантів?

Н.: А ви знаєте, якось і не чула я, як їх називали. Ніяк їх не називали. [...] «Рускіє», «рускіє» [...]. Напевно, в кожній людині був там, так як ми опинились в такій ситуації, в полоні, тому і говорити при них боялись. Між собою — «солдати російські», якось так. «Російські» більш.

К. А.: Де жили самі окупанти?

Н.: Самі — в будинках і погребях сиділи буряти, тувинці, тувинської зовнішності ці, а слов'янської зовнішності на другому поверху школи. Вони заколотили всі вікна собі там. Хто на другому поверсі, хто біля повкапував танки, під танками там. І за школою, за забором — ліс, і в лісі вони там поробили ці землянки там.

К. А.: А де вони техніку ставили?

Н.: Також все впритул біля школи, там, де ми вже були, люди зігнані. Вкопано було і в лісі. Но в лісі все накрите було. Вони маскували, щоб не видно було.

К. А.: Чи були якісь позначки на ворожій техніці?

Н.: Круглі білі [...]. Да, круг білий був. Можливо, там ще якась була техніка, ще якісь полосочки якісь були. Щось таке мені... Але я не буду стверджувати. Но круг тіки бачила білий.

К. А.: Чи були спроби святкувати дні народження в окупації?

Н.: Да, були дні народження. Було у дитинки. Біля нас була дитинка, рік 17-го чи 18-го березня виповнявся. Батьки казали, що ми не так планували один рік відсвяткувати, але так вийшло, що доля розпорядилася, що ми тут... І там багато, до речі, було... От біля нас у дитинки було чи 7 чи 8 років дівчинці. Також день народження. Ну, що, просто рідні поздравили, поцілували її і все. Ніякого — ні солодошів, ні поблажок, нічого, зрозуміло. Помирали люди в нас, багато померло людей похилого віку. Більше десяти людей, це точно. Можливо, місцеві скажуть по прізвищам, так буде більше. Знаю, що більше десяти померло, так люди спочатку похилого віку, бо була темрява і постійно сидячий спосіб, багато людей. Якийсь такий хаос, все це там стріляють, ми чуєм, все це падає, і люди починали десь день на п'ятий-сьомий втрачати розум. Ну, як втрачати розум, в якому сенсі, — людина похилого віку, наприклад, могла говорити там серед ночі, хто в черзі за хлібом, там, чи закрийте погріб, відкрийте погріб, що достати з погреба... Ну, от такі речі, які з реальністю трошки не співпадають...

І десь потім дня через три людина ця помирала. В середньому я так говорю. Сидить бабуся, ми думаєм, спить, бачим, що вже не шевелиться, а виявляється, вона вже як пів дня як померла. І дітки тут поруч. Мене, наприклад, дитина питала. Ми ж знали, як бабушку Полю звать. «Мам, куди бабушка Поля пішла?». Кажу: «Додому пішла». Більше десяти так винесли...

К. А.: Тобто померлих дозволяли виносити?

Н.: Так, дозволяли винести. Казали, що людина вмерла, так винести її, вона тут — дихати нема чим, тут темно, вона ж мертва. Їх виносили. Спочатку складували. Там кочегарка така на території школи була. Вони там складували, складували... Уже 5—6 чоловік зібралось за цей період. То просили, щоб піти на кладовище. Виявили бажання там місцеві хлопці, які не побоялись. Пішли на кладовище. Я не знаю, скільки їх ця група була. Кажуть, що ми прийшли і почали тільки копати яму, виїжджає їхній бетеер і починає стріляти. І вони з цими мертвими людьми в ямки падали, але все одно одного ранило — хто копав. Їх так перший раз і не поховали. Покидали людей цих, бабусь і дідусів, у ямки ці, і вони, оці хлопці, що копали, тягнули цього раненого [...]. Попросили. У них там була медична частина для військових цих російських. У них такий примітивний... Ну, як «примітивний» — для нас примітивний, для них нормальні якісь ліки: стрептоцид, зеленка там, ще щось такого плану. Пострадянський такий елементарний набір був. Я знаю, вони ходили на перев'язку. Коли ходили, коли не ходили. І так люди лежали. А потім ще зібралось мертвих людей, ще поїхали ховати другий раз уже попросились.

К. А.: Тобто яма була відкрита?

Н.: Да, да. Вони лежали в тій відкритій ямці. І не знаю, через скільки, точно не буду казати, через тиждень, зібралось іще людей, померло. І тоді сказали: «Можна, будь ласка, хоть ті сховать?». Вони дозволили. І другий раз уже получилось їх заховати.

К. А.: Чи відрізнялося ставлення до місцевих жителів у бурятів та окупантів слов'янської зовнішності?

Н.: Да. Буряти були агресивні, якісь, наче ненависть така до нас, я не знаю... Злість, ненависть, начебто от відчуття, наче ми прийшли до них на землю, і їхніх рідних і близьких наші щось зробили. Така якась чи злоба за те, що ми так живем. От щось таке, холод такий в очах і злість.

К. А.: Скільки їм на вигляд було років?

Н.: Ну, десь, отак різні були. І двадцять. Від двадцяти і до сорока. [...]. Ну, оці, більш молоді, молоді буряти, тувинці, то вони з такою не як ненависть, а ще з якоюсь такою опаскою... Вони наче чогось боялися. Ну, як, не то щоб боялись, вони такі якісь трошки були... А оці, що постарше, в них лють така. Холод і лють в очах. А слов'янської зовнішності, вони, як сказати, вони різні були. Їхні офіцери так такі, видно, що з якоюсь такою закалкою, як сказати. Закалка пострадянська, як в кагебешників. А були такі хлопці, такі солдати ці, схоже на те, як срочники. Забрали із бідної сім'ї — надо служить. Ну, різні були.

К. А.: Яка у вас була ситуація з гігієною?

Н.: Гігієна майже була відсутня. Її не було. От уявляєте, 2 відра і 360 чоловік... І це все воно стояло не прикрите, нічого, ні вентиляції, нічого. [...] Помитися не було нічого. Єдине, що холодна вода, наприклад, хто в бутилку, хто як ішов в туалет, якщо хто встигав. Бо бувало таке: ти в туалеті, вибачаєшся, а починається обстріл, і люди, бабусі тільки співали бігти. Бувало таке, що не сходили навіть.

К. А.: Що допомагало тримати психологічну рівновагу в підвалі?

Н.: Надія. Психологічно — от надія, що наші ЗСУ, наші Збройні Сили України, наші захисники, віра була, що вони визволять от-от. Якісь будуть переговори, що ми живем в дипломатичній країні, тобто в світі в XXI столітті, що от якесь вище командування якось домовиться. Про нас якось дізнаються, що у нас близько 60 дітей, жінки, ну, якось хоть якась надія, що якось все це вирішиться. Я трималась ще заради сина. Мій син бачив, що в перші дні у мене сльози, постійно були сльози. Дитина моя: «Мамо, ти плакаєш? А чого ти плачеш? Все буде хорошо, мам, не плакай». І я дивилась на нього, йому 3 з половиною роки, а мені 34, і він мене заспокоює... І я брала себе, як би мені не було... Я трималась, тому що він дивився на мене. І я бачу, починаю вже здаватися, в тому плані, що плакати, то бачу, що він більш такий тривожний ставав. Тому я брала себе в руки, трималась, щоб він тільки бачив, що я більш-менш там... То і він так загравався.

К. А.: Чи був у вас доступ до інформації зовні?

Н.: Нічого. З їхніх слів. У нас взагалі позабирали телефони, сказали, що якщо знайдуть телефони в когось, то вистроять нас і кожного третього розстріляють. Вони так і сказали. Інформації нічого ми не знали. З їхніх слів, що ми чули, що Харків взяли, Маріуполь взяли, що майже всі дороги України контролюються ними, Херсон, тобто схід, південь, Суми під їхнім контролем. Вони говорили. І у нас трошки, коли ми чули таке, то вже якась надія втрачалась може й дійсно... Ми були дезінформовані. Потім ми почали переживати, бо якось так, наприклад, двадцять днів — ні, а от два тижні, три тижні пройшло, і вони почали брати нас на список якийсь: прізвище, ім'я, по батькові. Сказав, якщо хтось вкаже неправильно своє прізвище, не впише себе в перелік, в список, то розстріляють. У мене була, я дуже хвилювалась, щоб не забрали дитину, не вивезли нас, не вивезли кудись як рабсилу чи кудись на Дальній їхній Восток. Тому що трохи історію читала, і тому це боялася найбільше за сина, дітей щоб не повивозили. Я вам хочу сказати, що, з однієї сторони, хорошо, що ми не знали інформацію, бо коли вже потім, коли вони відійшли, ми дізнались, що в Бучі там робили, що взагалі це і краще [...].

К. А.: Коли ви зрозуміли, що окупанти відійшли?

Н.: 30 березня близько 11-ї год. ранку вони нас закрили. Вони нас часто закривали, тому ми не придали цьому значення. І коли вони нас закрили, ми ще нічого не бачим, там темно. Ми чули тільки гул автомобілів, техніки, стріль-

ба, якась метушня. Ми тільки це чули. Ми почекали годину, три, чотири, ніхто не відкриває. Вже діти плачуть, діти голодні. Це отримується, вони не встигли нам, оцим людям, дати можливість зварити їсти. І одна людина, з місцевих хтось, я не пам'ятаю, хтось із них каже: «Я піду постукаю. Хоча б дозволили діткам, хоча б кип'ятка якогось. Хоть що-небудь». Тому що там були грудні немовлята. Щоб хоча б оці каші розбавити. І він каже, що відкрив оці двері, що спускатися, каже: «Німа нікого». Тобто відкрив, дивиться: скільки було техніки — жодної техніки. Він спустився, у нього такі очі, і у нас. Ми сидим як миші. Було десь 3—4 год. вечора. Десь даже так. І він каже: «Нема нікого».

Хто там був оце на кухні, усі залишились, вони пішли там, де вони на другому поверсі були, туди — там нема нікого. Жодних даже ні речей їхніх, нічого. Вони кажуть: «Сидіть, ми, значить, будем готувати їсти». Ми ще сутки сиділи [...]. Ті, що готували їсти, спустились в підвал. А на наступний день ми спали, тобто перша ніч, що нас не закрили, але ми боялися виходити [...]. А на наступний день трохи на кухню вийшли, трохи людей вийшло так на подвір'я. Ми боялися, що ці, слов'янської зовнішності, відійшли солдати, а в селі в погребях тувинці ці, вони в погребях, то вони дуже агресивні. І потім уже побачили, — я була в підвалі, тому не можу сказати, — начебто казали, що побачили, як дрон летить. І ті, хто був на кухні, простирадло там, тому що там був садочок, і на простирадло вони написали «SOS», чи що. І вже потім вони зайшли, наші... Ну й коли зайшли, так ми почали плакати, на коліна падали, обнімали їх (*плаче*). Ну, вже тоді ми зрозуміли, що вже немає тих... Ну і наші солдати, наші захисники, сказали, що жінок з дітьми обов'язково треба евакуювати, що не зрозуміло: відійшли — відійшли, а на скільки й куди?!... Ситуація така дуже незрозуміла. Тому сказали, на наступний день, завтра, сказали, прийдуть автобуси, і жінки з дітьми обов'язково, і похилого (віку — *К. А.*) люди — вже по бажанню. І нас вивезли тоді. 30-го, отримується, 30-го відійшли, а 31-го зайшли наші Збройні Сили. А 1-го числа нас уже, волонтери там приїхали, і волонтери, і медики, там приїхав відразу Червоний хрест, напевно, я не пам'ятаю, автомобіль такий був, тому що людей 27 днів в сидячий спосіб, особливо бабусь, то ноги сукровиця вже почала. Да... Надавали там медичну допомогу. У нас пішла вітрянка там, незрозумілі висипи на шкірі, вони такі надавали допомогу. Було таке, що їсти не було чого. Хліб у їх був, у цих солдатів російських, хліб такий, ну, як сказати, він уже такий цвілий був, з цвіллю такою, вони викинули його на смітник. Там смітник, де вони кидали, було. А наші люди, коли виходили в туалет, бачили той хліб, піднімали з землі, а вони фотографували, сміялись (*плаче*). Помню, хлопчик приніс хліб, а він весь в землі такий, каже: «На, Н., дитині обшкрябай». Бувало, у дитини моєї залишилось одне галетне печенье, ну, печенінка, і він там з'їв, і хоче ще, а я знаю, що вона у нас одна, а я не знаю, чи відкриють нас завтра, чи ні, щось (буде — *К. А.*) можливість приготувати чи ні, я кажу: «Це хай на завтра». І в нього, коли ми вже прийшли додому, тут їсть, а тоді каже: «Це хай на завтра». Я кажу: «Да їж, їж, можна їсти» (*плаче*). Ну, якось так... І то, що вони відійшли... Якщо б не відійшли, я не знаю, чим би це все закінчилось, які в них були плани...

Вони злилися, що вони не могли підійти ближче, я так зрозуміла, до Чернігова, що багато їхніх втрат, до речі, було. Їхні колони розбивали, вони на нас цю лють, що ми це все здаємо, спускали. Їхнього якогось одного (вбили — К. Л.), кажуть: «У вас хтось здає». «Як ми можемо здавати?». «Ніт, знали тільки ви, що колона поїхала». Вони звинувачували нас. Бачили, що люди, наприклад, от ми — в підвалі. А були такі люди, що, наприклад, хтось готував їсти, або в туалет виходив. То вони розказували, що вони бачили, що там з лісу два чоловіка якісь з мішками на головах. А як вияснялось, то люди, коли шли з інших сіл, то вони їх виводили на іншу половину школи, ми їх не бачили. Були допити, а потім ми тих людей не бачили. Потім, як вияснилось, там була якась братська могила, 17 чи скільки людей там, вони стріляли.

К. Л.: Це із сусідніх сіл?

Н.: Да, із сусідніх, ну, чи просто йшли. Казали, люди йшли з іншого села, не знаючи, що в Ягідному вони були, російські війська. Ну, хтось там, люди похилого віку чи так просто йшли, а вони думали, що це якась ДРГ-група, такого плану. Багато було, потім як вияснилось, растріляних, там якась братська могила була, но я вже не знаю, де це...

К. Л.: А серед місцевих колаборанти були?

Н.: Ой, я ж місцевих там не знаю, но вони, були питання, я наблюдала за ситуацією. Наприклад, була сім'я, яка прийшла, її привели вже в 20-х числах. То ми з 5 березня були, а їх привели десь в 20-х числах березня. І як привели, тому що їх на території подвір'я упав снаряд і поранив там одного, вбив людину. Тобто їх там було, до речі, багато людей, чоловік 11—12, що і з міста Чернігова приїхали. Що я ще так здивувалася, що нас під дулом автомата всіх збрали, а тут сім'ю чомусь не забрали тоді. Двадцять днів як-не-як була в себе дома, не в таких умовах. Ну, це питання, там вже будуть спілкуватися органи, Служба безпеки України, хай перевіряють цю інформацію. Була інформація [...], чула, що якісь є люди в селі, що залишились в селі і живуть в хаті. Поговарювали, що вони там чи горілку їм продають, чи гонять горілку цим бурятам. Я просто не знаю місцевих, не знаю прізвищ, но такі слухи були, я чула це. На скільки це правда, я не можу стверджувати.

К. Л.: Чи змінився ваш рівень патріотизму після окупації?

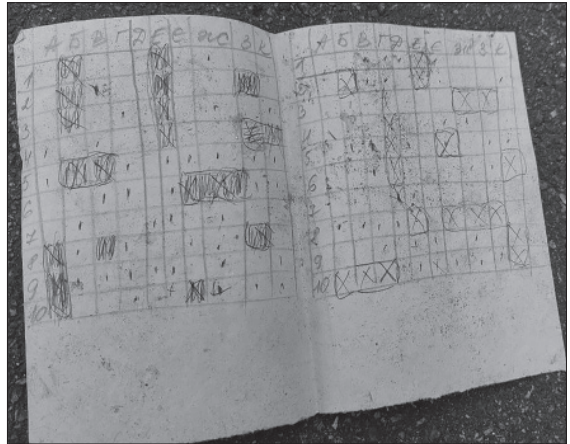
Н.: (замислилась) Мені кається, що не тільки патріотизм, а якась сила, натхнення, якась сила волі, сила свободи якоїсь, що ми дійсно сильна якась нація, що після цього всього пережитого, як сказати... Наприклад, селяни могли їм підіграти чи сказати, що, так, давайте співпрацювати. Але як би вони нас там не тримали, не принижували, зуби скріпили й сиділи. Тобто да, це патріотизм однозначно.

К. Л.: Як ви ставитеся до вислову: «Рускій ваєнний карабль, іді на...»?

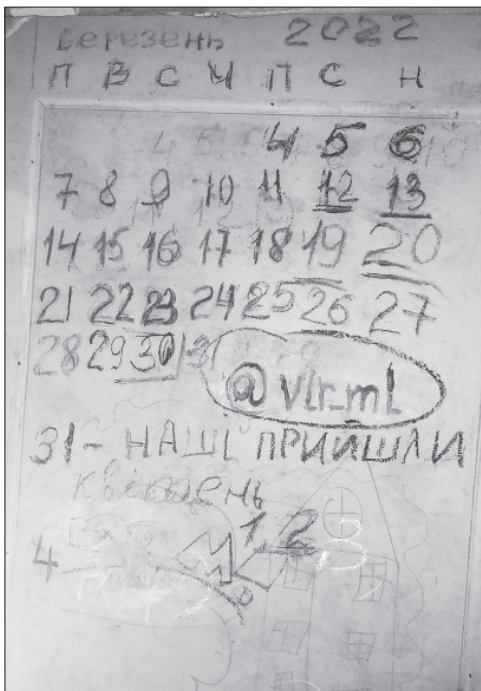
Н.: Ми ж взагалі... Я ж не знала, що це таке. Нас закрили, не було ніякої інформації. А один їхній офіцер спустився і намагався якось спілкуватися, можливо, для якихось своїх цілей. То він розказував, що, каже: «От, смотрите,

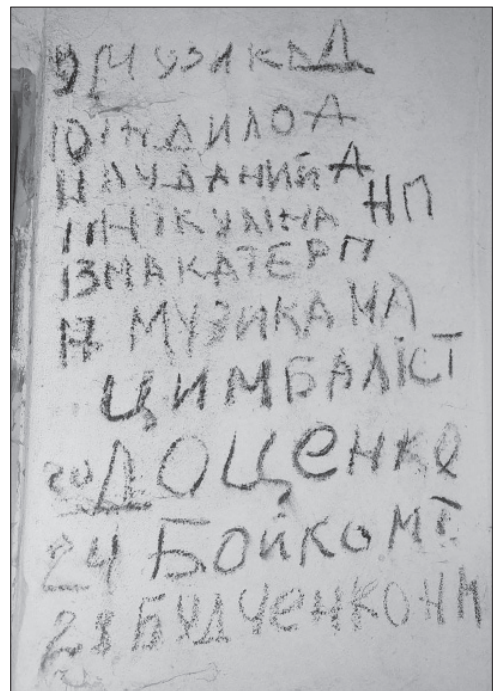
Вхід у підвал школи в с. Ягідне, де російські окупанти утримували 360 осіб. Червень 2022 р. Світлина з особистого архіву К. Литвин

Підвал школи в с. Ягідне. Дитяча гра «Морський бій», в яку грали діти під час окупації. Червень 2022 р. Світлина з особистого архіву К. Литвин

Календар окупації на дверях підвалу школи в с. Ягідне. Червень 2022 р. Світлина з особистого архіву К. Литвин

Списки померлих на стінах підвалу школи в с. Ягідне обабіч дверей-календаря. Червень 2022 р. Світлина з особистого архіву К. Литвин

от там Зміїний остров у вас, ви нам: “Рускій карабль, іді на...”, а ми взяли в плен ваших і отпустилі домой, ми ж хорошие». З його слів я зрозуміла, що на Зміїному острові якась битва була, що їхня сила була більша, взяли в полон наших полонених, і просто відпустили їх додому, хоча вони казали: «Рускій карабль...». Оце, що я знала. А потім я тепер уже зрозуміла, що це за ситуація...

К. Л.: Чи вживаєте ви в побуті фрази «Слава Україні!», «Все буде Україна»?

Н.: Да! «Все буде Україна!». В мене малеча, синочок, так він, ну, як, «Рускій карабль, іді на...» — то ні (не каже — *К. Л.*). Тобто він оце таке: «Слава Україні! Героям слава!». У нас це постійно, такі фрази, такі речення обов’язково в сім’ї. Зараз без цього, тобто, як без води.

К. Л.: Ви спілкувалися українською мовою в побуті?

Н.: Ніт, у нас завжди була російська мова, і воно зараз не так говорю чисто українською мовою. Мені дуже складно, але я розумію, що я хочу розмовляти, вона дійсно мелодійна, дійсно класна мова. Чому раніше ми не придавали цьому значення?! Ну, тому що ми живемо у вільній країні, тому да, якось так.

*Записано 7 червня 2022 р. у м. Чернігів
про події у с. Ягідне Чернігівського р-ну Чернігівської обл.*

Респондентка 1988 р. н., має вищу освіту.

Шифр експедиції: ЕЗ/Чернігів-2022 (6—7 червня 2022 р.).

Записала та підготувала до друку К. Литвин

Надійшло / Received 30.05.2023

“JUST DON’T SHOOT MY SON”: THE OCCUPATION OF YAHIDNE VILLAGE, CHERNIHIV REGION — TESTIMONY FROM THE BASEMENT (march 3—30, 2022)

The purpose is to add to the source database eyewitness accounts of Russian war crimes in Ukraine regarding the occupation and mass abuse of the inhabitants of the village Yahidne of Chernihiv District and people who left Chernihiv in search of salvation from the war, in particular. After evacuating to Yahidne, the respondent, together with her three-year-old son, got into the school basement, where the occupiers kept 360 people at the same time for 27 days.

The main research method was interviewing the respondents using a pre-developed questionnaire, which made it possible to record not only the survival strategies of people during the occupation of the village but also the crimes committed by the Russian soldiers against the civilian population. **The scientific novelty** lies in the introduction of oral history stories about the conditions of the occupation of the Yahidne village, people sharing a closed basement room, violation of people’s rights regarding basic needs of sleep, food, fresh air, hygiene, and timely burial after death into scientific handling. **Conclusions.** The recorded evidence is an important part of the source base of the modern history of Ukraine, which covers the peculiarities of livelihood and everyday life of the civilian population of Chernihiv and the Chernihiv region. The collected materials can serve as an additional evidence base regarding the scale of crimes committed by the occupiers and be used during future trials of Russian war crimes.

Keywords: *Russia’s war against Ukraine, oral history, occupation, survival strategies, war everyday life, Chernihivshchyna (Chernihiv region), Yahidne village.*

До 90-х роковин Голодомору 1932—1933 рр.

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.050>

УДК 314:323.25(477)«312»«1930 р.»

Геннадій ЄФІМЕНКО

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,

відділ історії України 20—30-х рр. ХХ ст.,

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

Efimenko2002@ukr.net

<https://orcid.org/0009-0001-1759-4007>

ДЕМОГРАФІЯ ПЕРІОДУ ГОЛОДОМОРУ ОЧИМА УКРАЇНСЬКИХ ФАХІВЦІВ 1930-х рр.: ДОСЯГНЕННЯ, ПРОБЛЕМИ ТА МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ У СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ *

Метою є аналіз демографічного становища в УСРР на початку 1930-х рр. та концептуалізація доробку тогочасних українських демографів і статистиків у контексті особливостей внутрішньої політики Кремля. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму та критичного аналізу історичних джерел, використано порівняльний і кількісний історичний методи. Увага концентрується на аналізі доробку О. Асаткіна, С. Соснового, М. Птухи, А. Хоменка й офіційних статистичних даних із чисельності населення. **Новизна** полягає у вперше здійсненій системній верифікації тих публікацій та

* Публікацію здійснено за підтримки дослідницького гранту Науково-освітнього центру вивчення Голодомору Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті (HREC).

Цитування: Єфіменко Г. Демографія періоду Голодомору очима українських фахівців 1930-х рр.: досягнення, проблеми та можливості використання у сучасних дослідженнях. *Український історичний журнал*. 2023. № 5 (572). С. 50—68. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.050>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

архівних даних 1930-х рр., що описують чисельність і рух населення, а також складених в 1930—1932 рр. наукових демографічних прогнозів на найближче майбутнє. **Основні результати дослідження.** Простежено офіційні публікації даних щодо численності населення впродовж 1930—1933 рр. та вказано на їх розбіжності із зафіксованими статистичними органами показниками поточного обліку. Відзначено проблеми з фіксацією поточного обліку населення, які були викликані як недообліком 1933 р. значної частини спричинених голодом смертей, так і загалом необдуману перебудовою системи такого обліку на початку 1930-х рр. Детально проаналізовано природу поширеної в публічній розповіді про Голодомор цифри 32680,7 тис. осіб як чисельності населення УСРР станом на 1 січня 1932 р., чітко стверджується неможливість її використання в науковому дискурсі при встановленні кількісних параметрів втрат від Голодомору. Переконаливо доводиться, що оприлюднені М. Птухою та А. Хоменком у 1930—1932 рр. демографічні прогнози на період до 1937 р. були неточними й постали як результат спроби Кремля перетворити демографічні дослідження на засіб пропаганди. **Практичним результатом** стане відмова сучасних науковців від використання пропагандистських чи просто помилкових публікацій періоду другого комуністичного штурму як аргументів у підрахунках втрат від Голодомору, а також істотні застереження щодо застосування в таких цілях внутрішніх даних поточного обліку та природного руху населення в 1930-х рр.

Ключові слова: Голодомор, народжувальність, смертність, природний приріст, поточний облік населення, демографічні втрати, комуністична пропаганда.

Дослідження Голодомору вже не перший рік є одним із пріоритетів української історіографії та публічної розповіді про минуле в Україні. Лише на шпальтах укладених Одеською національною науковою бібліотекою чотирьох випусків бібліографічного покажчика про Голодомор, в якому враховано більшість текстів, опублікованих на цю тему з 1933 до 2016 рр., міститься 22 755 назв різного роду публікацій [1, С. 2, 5].

Попри широку різноманітність досліджень, у публічній розповіді про Голодомор непомірно велика увага приділяється кількісним параметрам втрат. При цьому декларовані з різних трибун цифри, в тому числі й затверджені підписами формальних науковців, часом виходять за межі наукового дискурсу, що зумовлюється насамперед політико-ідеологічною значущістю цієї тематики.

Напередодні повномасштабного вторгнення Росії набули неабиякого поширення маніпуляції з опублікованими в УСРР на початку 1933 р. неверифікованими даними про чисельність населення станом на 1 січня 1932 р. та доробком українських демографів і статистиків початку 1930-х рр. Часом вони переростали у відверті фальсифікації. Найяскравішим прикладом такого підходу стали матеріали із замаскованої під «наукове видання» книги «Геноцид українців 1932—1933 за матеріалами досудових розслідувань» (упорядники О. Петришин, М. Герасименко, О. Стасюк), яка встигла вийти двома виданнями (вказую лише 2-ге) [2]. Для медійної переконливості викладених у ній «висновків досудових розслідувань» її автори та упорядники спробували спертися на авторитет знакових урядовців й економістів 1930-х рр. Зокрема під цей антинауковий «прес» потрапили найвідоміші українські де-

мографи міжвоєнного періоду — Михайло Птуха та Арсен Хоменко, очільник Управління народногосподарського обліку (УНГО) УСРР—УРСР у 1935—1937 рр. Олександр Асаткін та український агроном-економіст Степан Сосновий, автор першої відомої на сьогодні науково обґрунтованої оцінки втрат від голоду 1932—1933 рр. При цьому про доробок жодного з названих діячів не було подано правдивих відомостей: сказане О. Асаткіним [3, 4] та С. Сосновим [5] у цій книзі було відверто сфальсифіковано, а дослідженнями демографів упорядники грубо зманіпулювали.

Попри неприйнятність подібних методів для фахових досліджень спроба їх поширення під виглядом наукового видання мала й позитивні наслідки. Вони полягають як у самоорганізації наукової спільноти та громадськості у спротиві таким фальсифікаціям [6], так і в актуалізації уваги науковців до доробку згаданих діячів і загалом до тогочасних оцінок демографічних перспектив УСРР.

Оскільки діячі 1930-х рр. свої оцінки демографічної ситуації в УСРР базували на даних поточної статистики або, у залежності від періоду, неминуче спотворювали їх з огляду на партійні настанови, то сучасна спроба фальсифікацій актуалізувала ще й аналіз тих цифр. У результаті вдалося встановити реальні використовувані статистичними органами в 1930-х рр. дані та повернути до наукового обігу доробок незаангажованої радянською пропагандою демографіні, яка не лише була безпосередньою учасницею тих процесів, а й невдовзі після С. Соснового фахово оцінила кількість втрат від Голодомору. Йдеться про колегу А. Хоменка Галину Селегень, котра вижила в горнилі репресій, а в опублікованій у Берліні 1944 р. статті проаналізувала демографічну ситуацію в УСРР і, зокрема, оцінила втрати від Голодомору (близько 4 млн осіб) [7]. Згодом вона змогла емігрувати до США. На відміну від тексту С. Соснового, ані надані дослідницею оцінки втрат, ані навіть її прізвище ще не «прижилися» в історіографії Голодомору.

Перед тим, як перейти безпосередньо до викладу, зауважу, що у статті не розглядається питання про кількість втрат від Голодомору як таке. Ця проблема, тобто наукова оцінка руху населення УСРР у 1927—1936 рр. та підрахунки втрат від трагедії, загалом уже розроблена сучасними фахівцями. На мій погляд, найдетальнішими є напрацювання українсько-американської групи демографів, до складу якої входили Олександр Гладун, Наталія Левчук, Олег Воловина, Омелян Рудницький, Павло Шевчук, Алла Ковбасюк та Наталія Кулик (далі цю групу дослідників називатимемо «сучасні демографи»), котрі, ретельно опрацювавши як давно відомі джерела, так і широке коло раніше недоступних документів, у своїх публікаціях аналізують різні аспекти проблеми втрат від Голодомору [8, 9, 10, 11].

Цифри з дослідження сучасних демографів, які демонструють зміни у чисельності населення УСРР у 1927—1939 рр., на сьогодні найбільш верифіковані. Оприлюднюю їх у табл. 1 для подальшого порівняння з тими даними, якими оперували у 1930-х рр. [8, С. 62].

Таблиця 1. Чисельність населення радянської України та основні складові її зміни в 1927—1939 рр. за оцінками сучасних демографів (тис. осіб)

Рік	Населення на 1 січня	Загальний приріст	Народжені	Померлі	Сальдо міграції
1927	29 316,3	656,5	1 221,5	593,7	28,6
1928	29 972,8	636,6	1 170,8	555,4	21,2
1929	30 609,4	375,7	1 110,9	597,2	-138,1
1930	30 985,1	236,1	1 047,6	597,0	-214,5
1931	31 221,2	166,8	995,4	577,0	-251,6
1932	31 388,0	-91,1	870,8	794,8	-167,1
1933	31 296,8	-3525,6	642,1	4115,9	-51,8
1934	27 771,3	153,8	597,0	528,6	85,4
1935	27 925,1	438,5	769,1	362,3	31,7
1936	28 363,5	483,8	905,8	383,0	-39,0
1937	28 847,3	687,2	1 228,7	528,9	-12,6
1938	29 534,5	579,1	1 125,3	535,9	-10,3
1939	30 113,6	—	—	—	—
1927—1938	—	797,3	11 685,0	10 169,6	-718,1

У цій таблиці подано скориговані показники народжень та смертей, а також оцінку міжреспубліканської міграції, тобто це результат уточнень, підрахунків і розрахунків. Ті ж сучасні історики, котрі заперечують висновки сучасних демографів, як і фахівці, що працювали в міжвоєнний період, при дослідженні демографічної ситуації зазвичай не відстежували міграційних процесів. І це попри те, що питання про міграцію насправді дуже важливе для підрахунку втрат. Зокрема очевидиця тих подій демографиня Г. Селегень ще в 1944 р. зазначала, що «близько 1,5 мільйонів чоловіків залишили у зв'язку з голодом територію України» [7, С. 3].

При складанні демографічної характеристики УСРР періоду Голодомору ключовим показником є природний приріст / убуток населення (різниця між народженнями та смертями), відомості про який із 1930 р. були закритими для використання тогочасними науковцями, але відомі сучасним дослідникам. Наведу його за переданими 22 лютого 1939 р. відомостями з Управління народногосподарського обліку УРСР до Центрального УНГО (ЦУНГО) СРСР¹. Зазначу, що ці цифри неодноразово зустрічаються в публікаціях, у тому числі й в упорядкованій автором цих рядків збірці документів [12, С. 90], та в різних архівних фондах відповідних владних органів — як радянської України, так і загальносоюзних. Тобто це верифіковані показники.

¹ Российский государственный архив экономики, г. Москва (далі — РГАЭ). Ф. 1562. Оп. 329. Д. 256. Л. 45. URL: <https://istmat.org/node/40532>

Певний час показники природного приросту населення регулярно оприлюднювалися у серії довідкових видань Центрального статистичного управління (ЦСУ) УСРР. У кожному з таких довідників, останній з яких вийшов друком 1932 р. та підбив підсумки 1929 р., надавалися узагальнені цифри за кілька попередніх років. Зазначалася також чисельність населення на початок кожного року. Аналіз цих показників із видання з підсумками 1929 р. [13, С. 11—12] підтверджує висновок про те, що тогочасні «внутрішні» дані з природного приросту населення за 1927—1929 рр. (див. табл. 2) були тотожними з оприлюдненими. Г. Селегень згодом наголошувала, що «більш-менш певними і відповідними дійсності треба вважати обчислення людности за період після перепису 1926 р. аж до 1.1.1930 р.» [14, С. 60].

Такі ж показники природного приросту / убутку населення, як зазначені в табл. 2, але вже за коротший період, тобто за 1930—1934 рр., наводив О. Асаткін у доповідній записці до ЦК КП(б)У від 22 квітня 1935 р. У цьому документі наголошувалося ще й на ймовірній неточності наведених цифр, яка була викликана погіршенням ситуації з реєстрацією актів громадянського стану. Таке погіршення, за словами О. Асаткіна, почалося «з 1929 р. — з часу ліквідації апарату ЗАГС, що існував у складі органів НКВС» [12, С. 142]. Ця записка цікава ще й тим, що в ній указується чисельність населення УСРР за обліком УНГО, причому не лише станом на 1 січня 1933 р., тобто дані, які вказувалися в опублікованих 1935—1936 рр. довідниках [16, С. X], а й станом на 1 січня 1934 та 1 січня 1935 рр., тобто ті показники, які ніколи не публікувалися. Показники поточного обліку в 1927—1933 рр. удалося відшукати за іншим джерелом і, зрозуміло, цифри станом на 1 січня 1933 р. ідентичні в обох джерелах. Усі ці показники наведено в табл. 5.

Повернуся до природного приросту / убутку населення, відомості про який у своїй доповідній записці до ЦК КП(б)У від 15 січня 1937 р. використав

Таблиця 2. Природний приріст / убуток населення в УСРР / УРСР у 1927—1937 рр. за даними УНГО УРСР (тис. осіб)

Рік	Народжені	Померлі	Природний приріст / убуток
1927	1184,4	522,6	661,8
1928	1139,3	495,7	643,6
1929	1081,0	538,7	542,3
1930	1023,0	538,1	484,9
1931	975,3	514,7	460,6
1932	782,0	668,2	113,8
1933	470,7	-1850,3	-1379,6
1934	571,6	483,4	88,2
1935	759,1	341,9	417,2
1936	895,0	361,3	533,7
1937	1214,0	428,4	785,6

О. Асаткін при підрахунку гіпотетичної (умовної) чисельності населення на час щойно проведеного перепису. Указавши на попередні його результати (28 млн 218 тис. осіб) та врахувавши показник природного приросту населення за 1927—1936 рр. (ідентичний наведеному в табл. 2), він відзначав: «Якщо припустити, що протягом цих десяти років кількість тих, хто виїхав за межі УСРР, однакова з кількістю тих, хто приїхав до УРСР, то загальна чисельність населення УРСР на 6 січня 1937 р. мала б становити **28 925 400 плюс 2 582 800, тобто 31508,2 тис. осіб**, тобто більше, ніж виявилось при перепису на **3,3 млн осіб**» [12, С. 90—91] (тут і далі виділення тексту жирним моє — *Г. Є.*).

Цифра **28925,4 тис.** осіб як результат перепису 1926 р. постала у його записці через потребу коректності порівняння, адже в попередніх результатах перепису 1937 р. військові не були враховані. Тому О. Асаткін відняв кількість військових (119 тис.) і від результатів перепису 1926 р. Але навіть при цьому дефіцит облікованого населення становив **3,3 млн**. І це при визнаних мінусовому (у згаданій записці «**-1379,4 тис.**») показнику 1933 р. та вкрай низьких показниках приросту в 1932 та 1934 рр. (відповідно 113,8 і 88,2 тис.). Оцю різницю у **3,3 млн** між даними поточного обліку населення й результатами перепису 1937 р. О. Асаткін доволі ретельно обґрунтував добровільними та примусовими міграціями, підсумувавши: «**Зменшення населення до часу перепису виникло винятково внаслідок підвищеної міграції населення УРСР за межі УРСР**» [12, С. 95].

Саме цю й лише цю нестачу населення (3,3 млн) і можна умовно означити тією «**формулою Асаткіна**», що стосується чисельності загиблих унаслідок Голодомору. Адже якраз цю цифру О. Асаткін у січні 1937 р. справді озвучив і ретельно обґрунтував її природу. Мало того, названа ним тоді гіпотетична чисельність населення республіки, яка була сумою підсумку перепису 1926 р. та зафіксованих у міжпереписний період народжень і смертей — **31508,2 тис. осіб** — загалом узгоджувалася із відзначеною ним же чисельністю населення УСРР за поточним обліком станом на 1 січня 1935 р. (**30743,5 тис. осіб**), яку О. Асаткін вказував у квітні 1935 р. [12, С. 142]. Тобто вибиті на допиті в НКВС 25 серпня 1937 р. свідчення, в яких О. Асаткін указав на буцімто озвучення ним перед переписом цифри 35 млн як планованої чисельності населення УРСР², не мають і не можуть мати жодного значення при з'ясуванні питання про кількість втрат від Голодомору. Тоді як саме ці здобуті у сталінських катівнях цифри, якими він на 3,5 млн перевищив озвучену ним самим у січні 1937 р. гіпотетичну чисельність населення УРСР станом на 6 січня 1937 р., і стали базовими для публічного антинаукового дискурсу про «**формулу Асаткіна**» як цифри, котрою буцімто засвідчується загибель від Голодомору 7,1 млн осіб [3].

О. Асаткін у зазначеному мною вище переліку діячів був єдиним, хто у своїй роботі використовував результати поточного обліку населення 1930—

² Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі — ГДА СБУ). Ф. 6. Спр. 43187. Т. 1. Арк. 91.

Таблиця 3. Довідка про чисельність населення за публікаціями та за архівними дефектними матеріалами ЦУНГО (у тис. осіб станом на 1 січня кожного року)*

Рік	Публікації	Населення за переписом 1926 р. плюс приріст за архівними матеріалами ЦУНГО	Розрив
1927	147 027,9	147 027,9	0
1928	150 428,8	149 989,2	+437,6
1929	154 195,8	153 249,7	+946,1
1930	157 443,9	155 995,3	+1448,1
1931	160 430,3	158 361,0	+2069,3
1932	163 748,4	160 444,5	+2721,6
1933	165 743,4	162 049,0	+3699,4
1934	168 000,0	160 465,2	+7534,8
1935	—	161 272,2	—
1936	—	163 512,8	—
1937	—	165 868,1	—
1938	169 000,0	169 295,9	-295,9

* РГАЭ. Ф. 4372. Оп. 92. Д. 161. Л. 32.

1936 рр. Інші регулярного доступу до цих даних не мали, й тому, зрозуміло, використовувати їх не могли.

Зауважу таку деталь: навіть до закриття відомостей про поточний облік населення опубліковані матеріали й ті відомості про чисельність населення УСРР станом на ту чи іншу дату, якими у своїй роботі оперували працівники ЦСУ УСРР, не були тотожними. А після втаємничення в 1930 р. поточно-го обліку, в умовах, коли публічну статистику було перетворено на засіб ідеологічного впливу, така розбіжність набувала щороку дедалі загрозливіших масштабів. У межах СРСР розбіжності між реальними показниками поточного обліку населення та публічно оприлюдненою чисельністю відстежувалися самими урядовцями. Це засвідчують матеріали табл. 3 (назву її та наповнення подано за оригінальним архівним джерелом).

Таким чином, у той час, коли Й. Сталін у січні 1934 р. у промові на XVII з'їзді ВКП(б) указував, що чисельність населення СРСР за 1931—1933 рр. збільшилась на 7,5 млн осіб (зі 160,5 до 168 млн) [17, С. 336], підрахунки (як з'ясувалося пізніше — теж завищені) урядового органу — ЦУНГО СРСР — засвідчували за ці три роки збільшення лише на 2104,2 тис. осіб у межах усього СРСР. Унаслідок цього за підсумком 1933 р. різниця між «опублікованими» та «обрахованими» даними в межах країни становила ті ж таки 7,5 млн. Після 1933 р. такі публікації призупинили.

А вже переписом 1937 р. у СРСР було зафіксовано 162 млн осіб [18, С. 76], що майже на **3,9 млн** менше, ніж у закритих для загалу розрахунках поточного обліку населення (165,868 млн). Того самого обліку, який уже за підсумками 1933 р. показував цифру, на 7,5 млн меншу за оприлюднену Й. Сталіним і загалом «публічну» офіційну.

Нагадаємо, що по УРСР така ж виявлена переписом 1937 р. «нестача» населення в порівнянні з даними поточного обліку, яку за прізвищем її тлумача справді можна назвати «**формулою Асаткіна**», становила 3,3 млн, але тут дійсно був вагомим чинник міжреспубліканських міграцій та депортацій, який у межах СРСР не слугував фактором зміни чисельності населення.

З огляду на те, що до 6 січня 1937 р. навіть поточний облік в УРСР «помилився» приблизно на 3,3 млн, а у друкованих виданнях, де вказувалася чисельність населення до 1932 р. включно, надавалися більші цифри, ніж було за поточним обліком населення (з 1935 р. в довідниках зазначалася чисельність населення республіки станом на 1 січня 1933 р. по суті за поточним обліком — **31901,523 тис.** осіб [16, С. X; 19, С. 8; 20, С. 7]), то, зрозуміло, що чим далі від перепису 1926 р., тим менше можна довіряти друкованим виданням. Щоправда, в УСРР, де до 1929 р. включно справа обліку населення була на належному рівні та друковані видання подавали узгоджені показники, така недовіра до друкованих видань стосується лише тих із них, в яких вказувалася чисельність населення в 1931 та 1932 рр. Бо вже в опублікованому наприкінці грудня 1933 р. довіднику адмінподілу УСРР чисельність населення станом на 1 січня 1933 р. зазначалася 32187,7 тис. осіб [21, С. 7] (ці ж показники продубльовано в 1934 р. [22, С. 24]), тобто була значно ближче до даних поточного обліку населення, аніж у серії опублікованих на початку 1933 р. обласних довідників, де вказувалася чисельність населення станом на 1 січня 1932 р. як буцімто 32680,7 тис. [23, С. 8].

Але саме цифра 32680,7 тис. осіб і стала найбільш резонансною в Україні в публічній розповіді про Голодомор, перетворившись від 2016 р. на «авторитетний» базовий показник для хибних підрахунків втрат [24]. І це попри те, що про недоцільність використання тих даних як основи будь-яких обрахунків свідчила пряма вказівка в передмові до кожного з восьми томів (по тому на кожному з семи областей і Молдавську АСРР (АМСРР), але для прикладу береться один із них, в інших були ідентичні абзаци): «Зважаючи на незадовільний стан обліку в ряді наших установ, [...] ми не можемо гарантувати цілковитої певності та повноти показників, уміщених у довіднику» [23, С. 3].

Додам, що в поясненні до таблиць розділу I цих довідників («Територія і населення») зазначалося: «Відомості про територію та населення складено за станом на 1 січня 1932 року за матеріалами Центральної адміністративно-територіальної комісії при ВУЦВКу, що їх одержано від районних виконавчих комітетів» [23, С. 5]. Але при цьому чисельність сільського населення не вказана у жодному з районів. Інакше кажучи, про обґрунтованість 32680,7 тис. осіб бодай якимись поточними даними, в тому числі й відомостями від райвиконкомів, узагалі не йшлося.

Тож звідки взялася ця цифра? Її природу свого часу чітко пояснив Степан Сосновий. Зауваживши з посиланням на довідкове видання 1939 р., що середній приріст населення в 1924—1927 рр. становив 2,36 %, він зазначив: «Приймаючи щорічний природний приріст населення — 2,36 % ми, за формулою складних відсотків, на 1 січня 1932 року мали 32 680 700 душ». Тобто при виведенні тієї цифри такий же відсоток щорічного приросту було застосовано і до 1928—1931 рр. Далі С. Сосновий підкреслював, що цю ж чисельність населення станом на 1 січня 1932 р. зазначено й у довіднику, і вона «цілком збігається з нашими обрахунками населення на цю дату, оскільки при її обчисленні управління справами виходило з того % приросту, що й ми» [5].

В обґрунтованості твердження С. Соснового про те, що вказана чисельність населення УСРР станом на 1 січня 1932 р. в довіднику та у його власній публікації є результатом механічного додавання 2,36 % щорічного приросту населення (такий метод ще називають «формулою складних відсотків») може переконатися кожен читач, провівши самостійно екстраполяцію даних зі вказівкою за кожен рік у проміжку 1927—1932 рр. або поглянувши на цю ж дію в розбивці за роками, яку зробив автор у п'ятому стовпчику табл. 4. За початкову для розрахунків я взяв указану С. Сосновим чисельність населення станом на 1 січня 1932 р., тобто 32680,7 тис. Різниця з використаною ним же «стартовою» цифрою (29042,9 тис. [25] за переписом, тобто станом на 17 грудня 1926 р., або 29071,1 тис. станом на 1 січня 1927 р., якщо 15 днів перерахувати за щорічним приростом 2,36 %) виявилася мізерною, нею можна знехтувати, списавши це на недосконалість тогочасного підрахунку або якусь дрібну механічну помилку.

Для розуміння нереальності використаної С. Сосновим та наведеної у серії обласних довідників цифри надаю також підрахунки сучасних демографів, архівні дані поточного обліку населення 1927—1933 рр. та опубліковані в інших тогочасних довідниках дані з чисельності населення на 1 січня кожного року.

Аналіз змісту табл. 4 засвідчує, що стрімке збільшення різниці між щорічною екстраполяцією за С. Сосновим з іншими зазначеними в таблиці показниками відбулося за результатом 1930 та 1931 рр. Важливо також те, що навіть у порівнянні з офіційними публікаціями, в яких із початку 1930-х рр. уже подавалися відверто завищені цифри, використані тим же таки Й. Сталіним для пропаганди комуністичного режиму, ця різниця наявна з перших років. Станом на 1 січня 1930 р., тобто за три перші роки періоду 1927—1933 рр., вона зростає доволі незначно із «стартових» 45,8 тис. до 175,1 тис. осіб. А вже в наступні два роки відбувся карколомний стрибок. Станом на 1 січня 1931 р. вона становила вже 524 тис. осіб, а на 1 січня 1932 рр. — 867,8 тис. Тобто опублікована в довідниках та використана С. Сосновим цифра чисельності населення УСРР станом на 1 січня 1932 р. на 867,8 тис. перевищувала навіть ті сталінські фантазії щодо зростання населення, які «вождь народів» озвучував у 1934 р. Наполягаю, що використання таких «показників» як реального аргументу в підрахунках втрат сучасними науковцями автоматично знецінює результат можливого дослідження, вказує на його антинауковий характер.

Таблиця 4. Чисельність населення УСРР у 1927—1933 рр. на 1 січня кожного року за різними джерелами (тис. осіб)

Рік, 1 січня	Підрахунки сучасних демографів [8, С. 62]	Поточний облік ЦСУ / ЦУНГО*	З опублікованих довідників	Екстраполяція за показником С. Соснового [25]
1927	29 316,3	28 987,1	29 037,2 [13, С. 11; 26, С. 60]	29 083,0
1928	29 972,8	29 633,0	29 698,9 [13, С. 11] 29 722,2 [27, С. 20]	29 769,4
1929	30 609,4	30 254,7	30 336,5 [13, С. 11] 30 363,6 [27, С. 20]	30 471,9
1930	30 985,1	30 766,0	30 904,6 [13, С. 11] 31 016,0 [28, С. 15]	31 191,1
1931	31 221,2	31 072, 3	31 403,2 [29, С. 193]	31 927,2
1932	31 388,0	31 538,9	31 812,9 [30, С. 11] 32 680,7 [23, С. 8]	32 680,7
1933	31 296,8	31 901,4	32 187,7 [21, С. 7] 31 686,3 [31, С. 354] 31 901,5 [19, С. 8]	—

*Численність населення ССРСР и союзных республик на 1 января 1927—1933 гг. по исчислению ЦУНХУ. 29 апреля 1933 г. (РГАЭ. Оп. 30. Д. 107. Л. 76. URL: <https://istmat.org/node/44753>).

Додам ще таку деталь. Невідповідність показника 2,36 % реальному природному приросту населення УСРР 1928 та 1929 рр. чітко зафіксовано ще в оприлюднених даних за 1928 і 1929 рр., де зазначалося, відповідно, 2,14 та 1,77 % такого приросту [13, С. 13]. Ті ж показники за 1928 і 1929 рр. вказуються й у внутрішніх матеріалах ЦУНГО СРСР — 2,15 і 1,77 %. Але там є дані по УСРР й за 1930 та 1931 рр. — відповідно 1,56 і 1,44 %³. Таке зменшення приросту населення було загалом очікуваним, про його неминучість у найближчі роки, тобто в період переходу до індустріалізації, ще в 1927 р. попереджав у своїх наукових прогнозах завідувач відділу демографії ЦСУ УСРР Арсен Хоменко. Приміром, в опублікованій у середині 1927 р. статті він прогнозував приріст населення на рівні 1,6 % у 1930 р. та 1,52 % у 1931 р., що, як бачимо, лише трішки вище від офіційно зафіксованих показників [33, С. 198]. Загалом же в умовах прискореного переходу до індустріального суспільства про збереження приросту населення на найвищому для 1920-х рр. рівні не могло бути й мови.

Таким чином, жодних наукових підстав застосовувати при оцінці втрат від Голодомору показник у 2,36 % щорічного природного приросту населення для 1928—1931 рр., і, відповідно, 32680,7 тис. осіб як чисельність населення УСРР станом на 1 січня 1932 р., не було й на початку 1930-х рр., і тим більше немає нині. Мало того, використання цих цифр самим С. Сосновим указує ще

³ РГАЭ. Оп. 30. Д. 107. Л. 77.

й на засадничу хибу вже його власних підрахунків втрат у 1932 р., які він саме через цю цифру оцінював в 1,5 млн осіб [25].

Тепер проаналізуємо ще один вигаданий «аргумент», який подеколи використовується у визначенні кількості втрат від Голодомору. Йтиметься про ті прогнози щодо чисельності населення УСРР станом на 1 січня 1937 р., що їх на початку 1930-х рр. презентували знані українські демографи — Михайло Птуха та Арсен Хоменко, тобто про доповідь М. Птухи на 19-й сесії Міжнародного статистичного інституту в 1930 р. в Токіо на тему «Населення України до 1960 року», матеріали якої було оприлюднено лише у скороченому вигляді й лише французькою мовою [33, С. 84], та прогноз А. Хоменка на найближчі п'ять років зі статті 1932 р. [34].

Наведу надані у цих текстах прогнозні цифри в табл. 5. Для ілюстративності порівнюю їх із даними поточного обліку УНГО УСРР, до зафіксованих показників якого станом на 1 січня 1927—1933 рр. (див. табл. 4) та 1933—1935 рр. [12, С. 142] додаю природний приріст за 1935—1936 рр. (див. табл. 2) (позначено значком *). Прогнозні показники М. Птухи та А. Хоменка порівнюю також із підрахунками сучасних демографів ([8, С. 62] або див. табл. 1).

Перед наведенням таблиці уточню деякі деталі. У прогнозах М. Птухи та А. Хоменка не бралася до уваги міжреспубліканська міграція населення, тоді як сучасні демографи її за можливості врахували. У табл. 5 також подано обидва прогнози А. Хоменка зі статті 1932 р. — як здійснений за науковою методикою попередніх років (у стовпчику «Хоменко-2»), де він урахував попередні вітчизняні та світові тенденції; так і за «соціалістичним» підходом («Хоменко-1»), за яким якість життя в УСРР від 1932 р. мала швидко та істотно поліпшуватися й, відповідно, приріст населення збільшуватися. У колонці з науковими підрахунками («Хоменко-2») за 1930—1932 рр. вказано та позначено ** його прогнозні цифри зі статті 1927 р. [32, С. 198]. Оскільки у статті 1932 р. «стартовим» є прогноз на 1932 р., то за цей рік подано два прогнозних показники: як зі статті 1927 р., так і з тексту 1932 р.

Таблиця 5. Прогнозні дані А. Хоменка та М. Птухи щодо чисельності населення УСРР на 1 січня 1930—1937 рр. у порівнянні з обліком УНГО та з підрахунками сучасних демографів (тис. осіб)

Рік, на 1 січня	Сучасні демографи	М. Птуха (1930 р.)	Хоменко-1 (1932 р.)	Хоменко-2 (1927, 1932 рр.)	Облік УНГО
1930	30 985,1	30 652	—	30 666**	30 766,0
1931	31 221,2	31 137	—	31 159**	31 072,3
1932	31 388,0	31 641	32 241	31 636**/ 31 965	31 538,9
1933	31 296,8	32 157	32 832	32 417	31 901,4
1934	27 771,3	32 689	33 464	32 866	30 655,3
1935	27 925,1	33 235	34 139	33 310	30 743,5
1936	28 363,5	33 786	34 869	33 748	31 160,7*
1937	28 847,3	34 333	35 617	34 186	31 694,4*

Вони дещо відрізняються, адже народжуваність у 1927—1929 рр. виявилася вищою, ніж прогнозував А. Хоменко в 1927 р.

Неналежне використання цих прогнозів нашими сучасниками полягає насамперед у приписуванні їм того змісту, якого вони у принципі не можуть мати. Зокрема при відповіді на питання про кількість втрат у роки Голодомору у згаданій вище книзі «Геноцид українців...» відзначається, що М. Птуха та А. Хоменко «провели демографічні розрахунки, за якими втрати української нації становлять відповідно: 6 млн 700 тис., [...] 7 млн 700 тис. українців» [2, С. 449], а в таблиці під назвою «Чисельність знищених українців у 1932—1933 рр.: верифікація та конкретизація» прямо вказуються ці ж цифри як начебто зазначена вченими (нагадую: у 1930 та 1932 рр.!) кількість втрат від Голодомору [2, С. 588]. Насправді ж указані цифри є лише обчисленою авторами книги (тобто це їхні, а не демографів розрахунки) різницею між прогнозованою М. Птухою (прогнозу якого горе-впорядники ще й доволіно приписали 267 тис. осіб) та А. Хоменком чисельністю населення УСРР станом на 1 січня 1937 р., та навіть не попередніми (без армії) результатами перепису 6 січня 1937 р. (28,2 млн) [12, С. 89], а їх доволіно «скороченою» на 300 тис. «версією» (27,9 млн [2, С. 569]). Додам, що ця різниця, окрім втрат від Голодомору та неврахування міжреспубліканської міграції, містила у собі ще й помилкові стартові цифри чисельності населення станом на 1 січня 1932 р. (особливо у А. Хоменка) та неточності у прогнозуванні народжуваності і «звичайної» смертності.

Про завищені, а тому помилкові очікування приросту населення у другій п'ятирічці у цих прогнозах ще в радянський період обережно писав колега обох згаданих демографів Юрій Корчак-Чепурківський, котрому, як і М. Птусі, вдалося вижити під час Великого терору. Він, зокрема, пояснив такі очікування тим, що прогноз А. Хоменка був заснований на «законі народонаселення соціалістичної епохи», який «ще не встиг цілковито виявити себе до того часу» [35, С. 308]. За цим «законом» у прогнозі А. Хоменка в УСРР з 1932 р., тобто з першого «прогнозного» року (приблизні, хоч і дещо завищені дані за 1931 р. йому були відомі) мала постійно зростати народжуваність. І це попри те, що 1930-й та 1931-й роки чітко демонстрували протилежну тенденцію. Тобто при аналізі демографії 1930-х рр. на цей прогноз як авторитетне джерело сучасні дослідники апріорі не можуть спиратися.

Поміркованіший прогноз М. Птухи базувався, як зазначає Ю. Корчак-Чепурківський, на припущенні про «збереження незмінної смертності 1925—1926 рр. і народжуваності 1929 р.» [35, С. 308], тобто він не брав до уваги неминучих змін цих показників. Кількість народжених за цим прогнозом теж щороку мала збільшуватися. При цьому сам М. Птуха згодом визнав принципову правильність хоменківського **наукового** підходу, за яким не лише рівень народжуваності, а й абсолютна кількість народжених в УСРР мала стійку тенденцію до зменшення. Зокрема в 1960 р. він зазначав: «Максимальне число новонароджених в УСРР було в 1926 р., після чого незмінно падало» [36,

Таблиця 6. Очікувана або облікована кількість народжених у 1932—1936 рр. за різними джерелами (тис. осіб)

Рік	М. Птуха 1930 р.	М. Птуха 1932 р.	А. Хоменко 1932 р.	Облік УНГО	Сучасні демографи
1930	1068	1023	1016	1023,0	1047,6
1931	1096	971	1006	975,3	995,4
1932	1120	—	1039	782,0	870,8
1933	1146	900	1072	470,7	642,1
1934	1174	900	1106	571,6	597,0
1935	1192	930	1140	759,1	769,1
1936	1198	960	1175	895,0	905,8

С. 445]. Далі йшлося про те, що в 1929 р. народилися 1 080 969 малюків, у 1930 р. — 1 022 952, у 1931 р. — 971 114. Пояснюючи цей факт, і тим самим спростовуючи власний прогноз 1930 р., він писав: «Зменшення контингентів новонароджених в УСРР не випадкове явище. Основа причина цього — швидке зростання культури в нашій країні» [36, С. 445]. Тобто М. Птуха ще в 1960 р. чітко дав зрозуміти, що його прогноз 1930 р. був помилковим.

Про поступальне зниження не лише рівня народжуваності, а й абсолютної кількості народжень у 1930—1931 рр. М. Птусі було відомо ще на початку 1930-х рр., коли він, так само, як і А. Хоменко, отримав завдання скласти перспективний розрахунок чисельності населення УСРР на другу п'ятирічку. На відміну від А. Хоменка, котрого влітку 1930 р. після проведення «чистки» радянського апарату було звільнено з Держплану УСРР за загрозливою «першою категорією»⁴ і він був змушений поспішити з апологетичним щодо більшовицької влади демографічним прогнозом [34], у М. Птухи до повноцінної публікації справа так і не дійшла. Можливо, саме тому щорічна народжуваність у його попередньому прогнозі, який він озвучив 29 березня 1932 р. на засіданні сесії Ради ВУАН, указувалася приблизно на 200 тис. осіб меншою, ніж у А. Хоменка. Та й збільшення кількості народжених він прогнозував лише з 1935 р. [37, С. 52].

Наведемо табл. 6, де прогнозована народжуваність у 1930—1936 рр. зі згаданих публікацій М. Птухи 1930 та 1932 р., А. Хоменка 1932 р. (дані за 1930 і 1931 рр. взято з тексту статті) порівнюється з підрахунками сучасних демографів та даними поточного обліку населення, які вже наводилися, відповідно, у табл. 1 і 2.

Із показника народжуваності, як ключової для приросту населення ознаки, випливає беззаперечний висновок про неможливість використання прогнозів початку 1930-х рр. навіть для гіпотетичної оцінки втрат від Голо-

⁴ Заява т. Хоменка, кол. керівника групи демографів Держплану УСРР (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 539. Оп. 16. Спр. 1496. Арк. 2).

домору, адже в кожному з них закладене зростання народжуваності, тоді як усі попередні тенденції свідчили про перманентний її спад. Причому перший рік прогнозованого зростання залежав від останнього року, об'єктивними показниками за який оперували демографи. Для М. Птухи у прогнозі 1930 р. нижчою «точкою падіння» народжуваності був 1929 р., а для А. Хоменка — 1931 р. (тези відповідної доповіді, яка пізніше вилася у цитовану статтю, датуються 7 січня 1932 р. [35, С. 308]). М. Птуха наприкінці березня 1932 р., ймовірно, врахував тогочасне катастрофічне становище в УСРР, тому роками з найнижчою народжуваністю визначив 1933-й і 1934-й.

Цікава деталь: попри те, що у середньому щорічна різниця народжень між прогнозами М. Птухи 1930 та 1932 рр. становила близько 250 тис. осіб, оприлюднений у березні 1932 р. прогноз щодо чисельності населення станом на 1 січня 1938 р. був меншим за озвучений у 1930 р. всього на 286 тис. осіб (34 582 тис. [37, С. 53] проти 34 868 тис. [33, С. 84]). Це сталося через те, що в 1932 р. М. Птуха, подібно до того ж А. Хоменка та на відміну від свого ж прогнозу 1930 р., розраховував ще й на істотне зменшення смертності в порівнянні з «базовими» для цих прогнозів показниками 1925 / 1926 рр. Приміром, у 1932 р. М. Птуха стверджував, що смертність немовлят зменшиться до 10 % (з 17,3 %) серед хлопчиків та до 8 % (з 14,4 %) серед дівчаток [37, С. 52]. Тоді як навіть у відносно спокійному 1938 р. смертність серед немовлят обох статей в УРСР становила 14,1 %⁵, а за іншими даними навіть 15,7 %⁶, тобто зменшилася зовсім незначно.

Майбутнє істотне зниження смертності «прогнозувалося» попри те, що поточна ситуація засвідчувала відверто протилежні тенденції. Г. Селегень за десять років після Голодомору відзначала: «Вже 1930 року з'явилися перші ознаки підвищеної смертності і заборона в зв'язку з тим будь-якого використання та оголошення статистичних даних щодо руху населення» [7, С. 3]. У 1931—1932 рр. ситуація зі смертністю ще погіршилася, тож цілком зрозуміло, що вказані прогнози будувалися не на основі загальноосвітніх чи республіканських тенденцій, не на наукових засадах, а на основі партійних указівок, тобто мали ідеологічно-пропагандистський характер.

Зазначу, що перехід до використання статистики як пропаганди стався паралельно з форсуванням кампанії з «ліквідації куркульства як класу», що детальніше проаналізовано в іншій моїй статті [15]. «Позитивні» демографічні прогнози були одним із таких пропагандистських методів. М. Птуха на допиті 27 лютого 1939 р. по суті підтвердив, що й він із початку 1930-х рр. дотримувався вказаного А. Хоменком «закону народонаселення соціалістичної епохи», чи, висловлюючись іншою термінологією, «марксистсько-ленінських» позицій: «Написані мною праці в різний час до 1930 р. носили антирадянський механістичний характер і просякнуті були буржуазною мето-

⁵ Краткий обзор естественного движения населения СССР (без западных областей УССР и БССР) в 1939 г. 26 сентября 1940 г. (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 329. Д. 284. Л. 20 об.).

⁶ Справка о детской смертности в 1935—1938 гг. (Там же. Д. 256. Л. 139).

дологією західноєвропейських вчених. Вчення класиків марксизму-ленінізму мною ігнорувалися». І саме з 1930 р., свідчив М. Птуха, «я поступово, що-правда, дуже повільно, почав перебудовуватися»⁷.

Спринчений тиском влади відхід від наукових засад у прогнозах 1932 р. як у М. Птухи, так і в А. Хоменка, виявився насамперед у «прикрашанні» перспектив. Факти зі свого сьогодення та недавнього минулого вони не спотворювали, могли лише замовчати, а от про майбутнє писали відповідно до партійних настанов.

Підсумовуючи, зауважу, що період відвертого використання вигаданих демографічних даних та невідповідного об'єктивним тенденціям демографічного прогнозування був нетривалим і, фактично, обмежувався початком 1930-х рр. Цей час характеризувався ще й об'єктивними негараздами в поточному обліку населення, які були викликані не лише недообліком 1933 р. через відсутність реєстрації значної частини спричинених голодом смертей, а загалом необдуманню перебудовою системи такого обліку. Тож сучасні науковці не мають жодних підстав використовувати ці пропагандистські чи просто помилкові публікації періоду другого «комуністичного штурму» як аргументи в підрахунках утрат. Лише з певними пересторогами можна використовувати й внутрішні дані щодо природного приросту / убутку населення в 1930-х рр., адже результати перепису 1937 р. продемонстрували вагомі вади поточного обліку населення. Слід робити все можливе, щоб уникати спекуляцій навколо цих цифр, адже необдумане та емоційне їх використання так само дискредитує українську історичну науку загалом і, зокрема, українську візію Голодомору, як і сплановані фальсифікації.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. The Genocide by Famine in Ukraine 1932—1933: bibliogr. / comp. A.V. Ivanchenko; ed. board: S.V. Kulchytsky (sei. ed.); I.O. Biriukova (execut. ed.), ed. I.S. Shelestovych; Odesa National Scientific Library, Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. Odesa, 2022 [in Ukrainian].
[Голодомор в Україні 1932—1933 рр.: бібліографічний покажчик / Упоряд. А.В. Іванченко; Ред. кол.: С.В. Кульчицький (наук. ред.), І.О. Бірюкова (відп. ред.), Ред. І.С. Шелестович. ОННБ; Інститут історії України НАН України. Одеса, 2022. 560 с.].
2. Petryshyn, O., Herasymenko, M., Stasiuk, O. (Comps.). Henotsyd ukrainsiv 1932—1933 za materialamy dosudovykh rozsliduvan / Nats. akad. prav. nauk Ukrainy [ta in.]; vstup. slovo: O. Petryshyn. Vyd. 2-he, dopov. Kyiv; Kharkiv, 2022 [in Ukrainian].
[Геноцид українців 1932—1933 за матеріалами досудових розслідувань / упоряд.: О. Петришин, М. Герасименко, О. Стасюк; Нац. акад. прав. наук України [та ін.]; вступ. слово: О. Петришин. Вид. 2-ге, допов. Київ; Харків, 2022. 664 с.].
3. Yefimenko, H. "Formula Asatkina": manipuliatsiia navkolo chyselnosti zhertv Holodomu. *Istorychna pravda*. 2021. 4 lystopada. URL: <http://surl.li/kzbbf> [in Ukrainian].
[Єфіменко Г. «Формула Асаткіна»: маніпуляція навколо чисельності жертв Голодомору. *Історична правда*. 2021. 4 листопада. URL: <http://surl.li/kzbbf> (дата звернення: 10.09.2023)].

⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 39676 ФП. Арк. 71.

4. Yefimenko, H. "Formula Asatkina": vyhadky i realii. "Svoboda" — *hazeta ukraïnskoi bro-tady v Amerytsi*. 2021. 47. 19 lystopada [in Ukrainian].
[Єфіменко Г. «Формула Асаткіна»: вигадки і реалії. «Свобода» — газета української громади в Америці. 2021. № 47. 19 листопада].
5. Yefimenko, H. Znetsinnennia rozpovidi pro Holodomor. Epizod 2: Falshuvannia dorobku Stepana Sosnovoho. *LikBez. Istorychnyi front*. 2021. 15 lystopada [in Ukrainian].
[Єфіменко Г. Знецінення розповіді про Голодомор. Епізод 2: Фальшування доробку Степана Соснового. *ЛікБез. Історичний фронт*. 2021. 15 листопада. URL: <https://bit.ly/3ZMjhdL> (дата звернення: 10.09.2023)].
6. Vidkryti lyst naukovtsiv ta hromadskosti shchodo falsyfikatsii u sferi doslidzhennia ta poshyrennia informatsii pro Holodomor-henotsyd Ukraïnskoho narodu. *Istorychna prav-da*. 2021. 1 hrudnia. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2021/12/1/160581/> [in Ukrainian].
[Відкритий лист науковців та громадськості щодо фальсифікацій у сфері дослідження та поширення інформації про Голодомор-геноцид Українського народу. *Історична правда*. 2021. 1 грудня. <https://www.istpravda.com.ua/columns/2021/12/1/160581/> (дата звернення: 10.09.2023)].
7. Selehen, H. Holod na Ukraïni 1921 ta 1933 rokakh. *Ukraïnskyi visnyk*. Berlin, 1944. 11, 2 lystnia: 2-3 [in Ukrainian].
[Селегень Г. Голод на Україні 1921 та 1933 роках. *Український вісник*. Берлін. 1944. № 11, 2 липня. С. 2—3].
8. Rudnytskyi, O., Levchuk, N., Wolowyna, O., Shevchuk, P. Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932—1933. *Canadian Studies in Population*. 2015. 42 (1-2): 53-80.
9. Rudnytskyi, O., Levchuk, N., Wolowyna, O., Shevchuk, P. Regional Variations of 1932—34 Famine Losses in Ukraine. *Canadian Studies in Population*. 2016. 43(3-4): 175-202.
10. Levchuk, N., Wolowyna, O., Rudnytskyi, O., Kovbasiuk, A., Kulyk, N. Regional 1932—1933 Famine Losses: A Comparative Analysis of Ukraine and Russia. *Nationalities Papers*. 2020. 48, 3: 492-512.
11. Wolowyna, O., Levchuk, N., Kovbasiuk, A. Monthly Distribution of 1933 Famine Losses in Soviet Ukraine and the Russian Soviet Republic at the Regional Level. *Nationalities Papers*. 2020. 48, 3: 530-548.
12. Kulchytskyi, S., Yefimenko, H. Demohrafichni naslidky Holodomoru 1933 r. v Ukraïni. Vsesoiuznyi perepys 1937 r. v Ukraïni: dokumenty ta materialy / NAN Ukraïny. Instytut istorii Ukraïny. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Кульчицький С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали / НАН України. Інститут історії України. Київ, 2003. 192 с.]
13. Pryrodnyi rukh liudnosti Ukraïny v 1924—1929. *Statystyka Ukraïny. Serii 1. Demohra-fii*. Т. 4, 10 (213). 1932 [in Ukrainian].
[Природний рух людинності України в 1924—1929 рр. *Статистика України. Серія 1. Демографія*. Т. 4. Вип. 10. № 213. 1932].
14. Selehen, H. Statystyka liudnosti skhidnoukraïnskykh zemel u 1926—1939 rr. *Vyzvolnyi shliakh*. 1954. 4: 48-61 [in Ukrainian].
[Селегень Г. Статистика людинності східноукраїнських земель у 1926—1939 рр. *Визвольний шлях*. 1954. Кн. 4. С. 48—61].
15. Yefimenko, H. Himn stalinskii kolektyvizatsii abo "pospishnist, manipulatsii ta spot-vorennia" yak metod Volodymyra Serhiichuka. *Historians.in.ua*. 2023. 9 chervnia. URL: <https://bit.ly/3Z6Jr8M> [in Ukrainian].

- [Єфіменко Г. Гімн сталінській колективізації або «поспішність, маніпуляції та спотворення» як метод Володимира Сергійчука. *Historians.in.ua*. 2023. 9 червня. URL: <https://bit.ly/3Z6Jr8M> (дата звернення: 10.09.2023)].
16. Asatkin, O.M. (ed.). *Raiony USSR*. T. 1: Statystychnyi dovidnyk. Kyiv, 1936 [in Ukrainian].
[Райони УСРР. Т. 1: Статистичний довідник / За ред. О.М. Асаткіна. Управління народногосподарського обліку УСРР. Київ, 1936. 1245 с.]
 17. Stalin, I.V. *Otchetnyi doklad XVII sezdu partii o rabote TsK VKP(b)*. 26 yanvarya 1934 g. In: Stalin, I.V. *Cochineniya*. T. 13: 283-379. Moscow, 1951 [in Russian].
[Сталин И.В. Отчётный доклад XVII съезду партии о работе ЦК ВКП(б). 26 января 1934 г. В: Сталин И.В. Сочинения. Т. 13. Москва, 1951. С. 283—379].
 18. Zhiromskaya, V.B., Polyakov, Yu.A. (Comps.). *Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1937 goda: Obshchie itogi. Sbornik dokumentov i materialov*. Moscow, 2007 [in Russian].
[Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. Сборник документов и материалов / Сост. В.Б. Жиромская, Ю.А. Поляков. Москва, 2007. 320 с.]
 19. Asatkin, O.M. (ed.). *Narodne hospodarstvo USSR (statystychnyi dovidnyk)*. Kyiv, 1935 [in Ukrainian].
[Народне господарство УСРР (статистичний довідник) / За ред. О.М. Асаткіна. Управління народно-господарського обліку УСРР. Київ, 1935. 664 с.]
 20. *Dovidnyk adminterpodilu USSR*. Kyiv, 1936 [in Ukrainian].
[Довідник адмінтерподілу УСРР. Київ, 1936. 228 с.]
 21. *Administratyvno-terytorialnyi podil USSR. Za stanom na 1 hrudnia 1933 roku*. Kharkiv, 1933 [in Ukrainian].
[Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 року. Харків, 1933. 176 с.]
 22. *Radianska Ukraina ta AMSRR: ekonomichno-adresovyi dovidnyk*. Kharkiv, 1934 [in Ukrainian].
[Радянська Україна та АМСРР: економічно-адресовий довідник. Харків, 1934. 600 с.]
 23. *Dovidnyk z osnovnykh statystychno-ekonomichnykh pokaznykiv hospodarstva raioniv Vinnytskoi oblasti USSR*. Kharkiv, 1933 [in Ukrainian].
[Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Вінницької області УСРР. Харків, 1933. 240 с.]
 24. Yefimenko, H. *Politychna dotsilnist VS nauka: shcho v priorityeti?* [Ohliad zbirky: Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii “Holodomor 1932—1933 rokov: vtraty ukraïnskoi natsii”]. Kyiv, 4 zhovtnia 2016 roku (Kyiv, 2017), 200]. *Studii Holodomoru / Holodomor Studies: Mizhdystyplinarnyi chasopys*. 2018. 30 serpnia. URL: <https://www.academia.edu/45668611> [in Ukrainian].
[Єфіменко Г. Політична доцільність VS наука: що в пріоритеті? [Огляд збірки: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932—1933 років: втрати української нації». Київ, 4 жовтня 2016 року (Київ, 2017), 200]. *Студії Голодомору / Holodomor Studies: Міждисциплінарний часопис*. 2018. 30 серпня. URL: <https://www.academia.edu/45668611> (дата звернення: 10.09.2023)].
 25. Sosnovyi, S. *Pravda pro holod na Ukraïni v 1932—1933 rokakh*. *Nova Ukraïna*. Kharkiv, 1942. 8 lystopada [in Ukrainian].
[Сосновий С. Правда про голод на Україні в 1932—1933 роках. *Нова Україна*. Харків, 1942. 8 листопада. С. 3].
 26. *Ukraina: stat. shchorichnyk na 1928 rik / Tsentr. stat. upr. USSR*. Kharkiv, 1928 [in Ukrainian].
[Україна: стат. щорічник на 1928 рік / Центр. стат. упр. УСРР. Харків, 1928. 387 с.]

27. Ukraina: stat. shchorichnyk na 1929 rik / Tsentr. stat. upr. USRR. Kharkiv, 1929 [in Ukrainian].
[Україна: стат. щорічник на 1929 рік / Центр. стат. упр. УСРР. Харків, 1929. XXII, 399 с.].
28. Ukraina ta yii novi administratyvni raiony: kyshenkovyi statystychnyi dovidnyk. Kharkiv, 1930 [in Ukrainian].
[Україна та її нові адміністративні райони: кишеньковий статистичний довідник. Харків, 1930. 196 с.].
29. Administrativno-territorialnoe delenie Soyuza SSR (Raioni i goroda SSSR). Moscow, 1931 [in Russian].
[Административно-территориальное деление Союза ССР (Районы и города СССР). Москва, 1931. 360 с.].
30. Administrativno-territorialnoe delenie Soyuza SSR: Izmeneniya proishhedshie za vremya s I.XI.1931 g. po I.VII.1932 g. Moscow, 1932 [in Russian].
[Административно-территориальное деление Союза ССР: Изменения происшедшие за время с I.XI.1931 г. по I.VII.1932 г. Москва: Власть советов, 1932. 129 с.].
31. Sotsialisticheskoe stroitelstvo SSSR: statisticheskii yezhegodnik / TsUNKhU Gosplana SSSR. Moscow, 1934 [in Russian].
[Социалистическое строительство СССР: статистический ежегодник / ЦУНХУ Госплана СССР. Москва, 1934. 496 с.].
32. Khomenko, A. Do pytannia pro maibutnii temp rostu naselennia Ukrainy. *Chervoniy sbliakh*. 1927. 7: 187-199 [in Ukrainian].
[Хоменко А. До питання про майбутній темп росту населення України. *Червоний шлях*. 1927. №7. С. 187—199].
33. Ptoukha, M. La population de l'Ukraine jusqu'en 1960. *Bulletin de l'Institut international de statistique*. La Haye, 1931. 25: 59-88. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k616123> [in French].
34. Khomenko, A. Liudnist USRR u perspektyvnomu obchyslenni. *Profilaktychna medytsyna*. 1932. 11-12: 41-52 [in Ukrainian].
[Хоменко А. Людність УСРР у перспективному обчисленні. *Профілактична медицина*. 1932. № 11-12. С. 41—52].
35. Korchak-Chepurkovskii, Yu.O. O nekotorykh voprosakh istorii i metodiki perspektivnykh raschiotov naseleniya. In: *Izbrannye demograficheskie issledovaniya*. Moscow, 1970. 289-336 [in Russian].
[Корчак-Чепурковский Ю.О. О некоторых вопросах истории и методики перспективных расчётов населения. В: *Избранные демографические исследования*. Москва, 1970. С. 289—336].
36. Ptukha, M.V. Ischisleniya narodonaseleniya USSR na vtoruyu pyatiletku. In: *Ocherki po statistike naseleniya*. Moscow, 1960. 442-452 [in Russian].
[Птуха М.В. Исчисления народонаселения УССР на вторую пятилетку. В: *Очерки по статистике населения*. Москва, 1960. С. 442—452].
37. Protokol Sesii Rady VUAN 28—30 bereznia 1932 r. Vechirnie zasidannia 29.III. Dopovid akad. M.V. Ptukhy: "Narodonaselennia ta balans robochoi syly na druhu piatylitku". *Visti Vseukrainskoi Akademii nauk*. Kyiv, 1932. 2: 44-53 [in Ukrainian].
[Протокол Сесії Ради ВУАН 28—30 березня 1932 р. Вечірнє засідання 29.III. Доповідь акад. М.В. Птухи: «Народонаселення та баланс робочої сили на другу п'ятилітку». *Вісті Всеукраїнської Академії наук*. Київ, 1932. №2. С. 44—53].

Надійшла / Received 22.09.2023

Hennadii YEFIMENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine 20—30-ies XX century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
Efimenko2002@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0001-1759-4007>

DEMOGRAPHY OF THE HOLODOMOR PERIOD THROUGH THE LENS OF UKRAINIAN EXPERTS OF 1930s: ACHIEVEMENTS, PROBLEMS, AND POSSIBILITIES OF USE IN MODERN RESEARCHES

The purpose is to analyze the demographic situation in the Ukrainian SSR in the early 1930s and conceptualize the work of Ukrainian demographers and statisticians of that time in the context of the peculiarities of the Kremlin's internal policy. **The research methodology** is based on the principles of historicism and critical analysis of historical sources, using comparative and quantitative historical methods. The focus is on the analysis of the work of A. Asatkin, S. Sosnovyi, M. Ptoukha, A. Khomenko and official statistical data on population size. **The scientific novelty** lies in the first systematic verification of publications and archival data from the 1930s describing the population size and movement, as well as the demographic forecasts made in 1930—1932 for the near future. **The main results of the study.** Official publications on population size during 1930—1933 are traced, indicating their conscious discrepancies with the indicators of current recordings documented by statistical agencies. Difficulties in recording the current population are noted, which were caused by both the underestimation of a significant number of famine-related deaths in 1933 and the overall ill-considered reconstruction of the recording system in the early 1930s. The nature of the commonly used figure of 32,680.7 thousand people as the population of the Ukrainian SSR as of January 1, 1932, in the public narrative about the Holodomor has been thoroughly analyzed. It is clearly stated that this figure cannot be used in scientific discourse to establish the quantitative parameters of losses from the Holodomor. It convincingly proves that the demographic forecasts for the period up to 1937, published by M. Ptoukha and A. Khomenko in 1930—1932, were inaccurate and emerged as a result of the Kremlin's attempt to turn demographic research into a propaganda tool. **The practical value** will be the refusal of modern scholars to use propagandistic or merely erroneous publications from the period of the second communist onslaught as arguments in calculating losses, as well as significant reservations regarding the use of internal data on current population registration and natural population movement in the 1930s for such purposes.

Keywords: *Holodomor, birth rate, death rate, natural growth, current statistical population registration, demographic losses, communist propaganda.*

До 90-х роковин Голодомору 1932—1933 рр.

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.069>

УДК 438+(477):323.25

Роберт КУШНЕЖ

габілітований доктор, професор,

Інститут історії Поморського університету (Слупськ, Польща)

robert.kusnierz@upsl.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-6979-1424>

СТАВЛЕННЯ П РЕЧІПОСПОЛИТОЇ ДО ПОЛЯКІВ В УСРР У ПЕРІОД ГОЛОДОМОРУ *

Мета — проаналізувати рівень поінформованості влади та громадськості П Речіпосполитої щодо становища поляків в УСРР під час Голодомору. **Методологія дослідження** полягає у застосування критичного аналізу польських архівних джерел. **Наукова новизна.** Вперше проведено ґрунтовний аналіз позиції польської влади та польської громадськості щодо поляків у радянській Україні в роки Голодомору. **Висновки.** Пропонується відповідь на питання, чому як офіційна Варшава, так і громадськість Польщі не надто цікавилися долею голодуючої польської меншини в УСРР у 1932—1933 рр. Охарактеризовано стан поінформованості польських консульських представництв у республіці та посольства в Москві про становище співвітчизників за так званим «ризьким кордоном». Також висвітлено питання, чи ставала трагедія голодуючих поляків предметом обговорення в польсько-радянських двосторонніх відносинах.

Ключові слова: Голодомор, польська меншина, П Річпосполита, Українська СРР, польська закордонна служба.

* Першу версію цього тексту було представлено у вигляді доповіді під час наукової конференції «Національні меншини радянської України в епоху Голодомору: Втрати, травма, пам'ять», яка відбулася в Києві 14—16 грудня 2020 р.

Цитування: Кушнеж Р. Ставлення П Речіпосполитої до поляків в УСРР у період Голодомору. *Український історичний журнал*. 2023. № 5 (572). С. 69—82. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.069>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 5 (572)

Перш ніж перейти до висвітлення теми доречно поставити питання, що взагалі польська закордонна служба і громадська думка знали про співвітчизників, котрі разом з українцями та національними меншинами Української СРР потерпали від голоду в 1932—1933 рр.? Відповідь на це більшою мірою риторичне питання не буде несподіваною: громадська думка у II Речіпосполитій про поляків-жертв Голодомору знала небагато, на відміну від зовнішньополітичної служби, яка добре орієнтувалася в поточній ситуації в УСРР. Тож нижче спробуємо відповісти на ще одне питання: не тільки «що знали?», але чому так сталося, що становищу голодуючих співвітчизників не приділялося достатньо уваги? Чому польська преса суто символічно цікавилася долею майже півмільйонної польської меншини в радянській Україні? Чи хотіли взагалі в Польщі щось знати як про саму трагедію, так і про поляків у СРСР загалом?

Слід наголосити, що інформація в польській пресі про Голодомор з'являлася, і то досить часто. Це питання передусім викликало великий інтерес українських газет II Речіпосполитої, та вже доволі ретельно висвітлене в історіографії [1, 2, 3]. Також українська громада організовувала акції протесту й намагалася надавати допомогу голодуючим. Імовірно, першим дослідником, який звернув увагу на протестаційні акції українців у Польщі, був люблінський історик Роман Висоцький (Roman Wysocki)¹.

Про голод писала також і польська преса. Загальні відомості з'являлись у часописах «*Ilustrowany Kuryer Codzienny*» та «*Czas*» (Краків), «*Słowo*» (Вільно), «*Gazeta Polska*» (Варшава) та ін. [8]. Однак вони переважно подавали загальну й зазвичай неперевірену інформацію. Часто це були переклади статей, які раніше виходили в українських емігрантських або іноземних газетах. Як підкреслює Р. Висоцький, ці уривчасті повідомлення не дозволяли вповні реконструювати картину подій у радянській Україні [8, С. 115]. Тим більше марно шукати в таких повідомленнях інформацію про поляків, які страждали від голоду. Втікачі з-за Збруча діставалися Польщі, серед них були й поляки. У варшавському Центральному військовому архіві (Centralne Archiwum Wojskowe) зберігаються анкети допитів біженців з УСРР, проведених співробітниками польської військової розвідки. Однак наплив прибулих не викликав інтересу громадської думки.

Чому це було саме так, можливо, знайдемо відповідь у статті Яна Отмара Берсона (Jan Otmar Berson), у 1932—1935 рр. московського кореспондента видання «*Gazeta Polska*», котрий після розпорядження у серпні 1935 р. виїхати з СРСР опублікував у цьому часопису 27 грудня того ж року статтю, присвячену полякам у «країні Рад» («*Polacy w Sowietach*»). І це був, мабуть, найважливіший та найглибший для 1930-х рр. журналістський аналіз становища польської меншини, що залишилася за «ризьким кордоном».

¹ У доповіді «Протестаційна акція українців Волині й Галичини у справі Великого голоду на Україні» («*Akcja protestacyjna Ukraińców Wołynia i Galicji w sprawie Wielkiego Głodu na Ukrainie*»), представлений на симпозіумі до 70-х роковин Голодомору в Україні 1932—1933 рр., який відбувся в Любліні 14 грудня 2003 р. Згодом з'явилися наукові публікації, присвячені протестаційним і допомоговим акціям [4; 5; 6, С. 214—221; 7].

На початку своєї статті Я.О. Берсон зазначав: «Наших співвітчизників за червоним кордоном спіткала особливо трагічна доля. Наболіла тема про долю поляків, які живуть за східною межею Речіпосполитої, поки що в Польщі майже не обговорювалась». Автор намагався пояснити, чому це було саме так. Він стверджував, що «мовчання було виправданим, оскільки релігійні та національні свободи польської меншини у СРСР гарантуються ст. VII Ризького мирного договору, тож будь-яке втручання польської громадської думки (не кажучи вже про офіційні органи) могло погіршити становище співвітчизників на радянській території, котрі становили чи не єдину гілку польської діаспори, що їй відроджена Батьківщина не у змозі надати допомогу».

Далі журналіст наголошував на іншому факторі, який був присутній у дискурсі як за часів II Речіпосполитої, так і у сучасній Польщі (після 1989 р.): «ця категорія поляків» залишалася у СРСР переважно добровільно. Я.О. Берсон стверджував, що той, хто був досить добре забезпечений за часів непу, не скористався з можливості виїзду до Польщі.

«З початком першої п'ятирічки розпочалася серія особистих трагедій. Наші співвітчизники почали масово відвідувати польські консульські установи, але лише у виняткових випадках вони могли щось зробити для них у плані допомоги повернутися у країну, по-перше — через завершення строків вибору громадянства, а по-друге — через загалом негативне ставлення радянської влади» [9, С. 107—111].

Я.О. Берсон тут мав рацію, оскільки, за даними польського консульства в Києві, за пів року (до травня 1933 р.) установа видала 3 тис. дозволів на в'їзд до Польщі, однак влада дозволила виїхати лише 3 особам [10, С. 90]. Віцеконсул у Києві Пьотр Курницький (Piotr Kurnicki) у своїй промові на консульському з'їзді в Москві 8 травня 1933 р. підкреслював, що надання віз для в'їзду в Польщу було жестом консульства, спрямованим на «переконавання польського населення в тому, що Річпосполита, не можучи полегшити долю поляків в Україні, не можучи захищати їхні справи та інтереси, визнає їх своїми синами та приймає у своїх межах усіх, хто отримав можливість виїхати» [10, С. 89—90].

Це було досить патетичне й перебільшене твердження, але певною мірою відображало дух тодішнього ставлення деяких (меншості) представників влади II Речіпосполитої до польської меншини, що не означає, що воно було рівнозначним особистій, часто негативній позиції співробітників польських консульських установ до поляків у СРСР.

Ставлення польської влади до поляків у радянській Україні в першій половині 1920-х рр. проаналізував краківський історик Ян Яцек Бруський (Jan Jacek Bruski) [11]. Він підкреслює, що офіційна Варшава намагалася підтримати співвітчизників через консульства в Радянському Союзі. Окрім суто гуманітарних причин, чинником, яким керувалася влада, було прагнення зберегти «над Дніпром» «польський стан володіння» («polski stan posiadania»), що розумілося насамперед як підтримка національної некоммуністичної освіти та (особливо в період підготовки до Генуезької конференції) живилося наївною надією на ви-

користання поляків у Радянському Союзі як «піонерів польської економічної експансії на Сході». У цьому відношенні масовий виїзд співвітчизників із СРСР уважався негативним явищем. Досить швидко, вже в 1923—1924 рр., прийшло усвідомлення нереальності таких планів [11, С. 173—189; 13, С. 123—130]. Я.Я. Бруський на підставі спогадів Юліуша Лукасевича (Juliusz Łukasiewicz), який у 1933—1936 рр. був послом II Речіпосполитої у СРСР, пише, що пілсудчики, котрі з 1926 р. перебували при владі в Польщі, розглядали «справу польського населення над Дніпром як другорядне питання» [11, С. 184].

Із кожним наступним роком позиція польської влади щодо більшовиків ставала дедалі більш «прагматичною», і цей прагматизм включав також залишення польського населення на угоду «нормалізації» відносин із СРСР. Тут значну роль також відіграло побоювання втручання Москви у справи української або білоруської меншин у Польщі у випадку, якщо остання намагалася б більш відкрито обстоювати інтереси поляків у «країні Рад». Договір про ненапад 1932 р., продовжений у 1934 р., лише підтвердив раніше обраний курс. Самі ж більшовики проводили політику повного знищення всіх контактів і зв'язків поляків з історичною Батьківщиною. Після посилення репресій з'явився ще один фактор, що ускладнював ставлення Варшави до поляків на теренах східного сусіда — побоювання масового напливу нужденних людей, до того ж «деморалізованих комунізмом», а отже непотрібних у Польщі [9, С. 36].

Певним відображенням думок тодішніх польських еліт про польську меншину у СРСР можуть бути слова очільника секції «Схід» 2-го відділу² Головного штабу Війська польського Єжи Незбжицького (Jerzy Niezbrzycki), сказані керівникові розвідки Корпусу охорони прикордоння (Korpus Ochrony Pogranicza) майорові Яну Гурбському (Jan Gurb ski) 11 серпня 1936 р.: він стверджував, що поляки в радянській Білорусії були «у своїй масі некультурним елементом і, головне, з дуже слабкою національною свідомістю». Є. Незбжицький підкреслював, що вони не мали «нічого та нікого, що пов'язувало б їх із Польщею» як матеріально, так й емоційно. Це, своєю чергою, мало свідчити про те, що вони хоч і були далекі від підтримки радянської влади, але нібито ставали благодатним ґрунтом для комуністичної пропаганди, котра негативно налаштувала їх щодо «панської Польщі» [9, С. 134].

Самі поляки, які жили за Збручем, усвідомлювали, що польська держава не особливо цікавиться їхньою долею, що представники офіційної Варшави розглядають їх як комунізований, бідний і фактично небажаний елемент у Польщі. Згаданий Є. Незбжицький у вересні 1929 р., працюючи секретарем польського консульства в Києві, здійснив службову подорож Правобережною Україною. Серед іншого він побував у місцях проживання польської меншини. Оцінюючи становище поляків у селах біля м. Проскурів, підкреслював: «Найбільша їх турбота — це збереження костелів. Термін “костел” це ще щось більше, ніж

² Відповідав за військову розвідку. Секція «Схід» (Referat Wschód) координувала розвідувальну діяльність на території СРСР.

ми це розуміємо. Вони, напевно, підсвідомо відчують, що втрачаючи костели, втрачають єдиний зв'язок із Польщею. *Ситуація тим більше трагічна, що вони чудово розуміють, що Польща, розташована в декількох десятках кілометрів на захід, узагалі не дбає про їхню долю»* (курсив мій — Р. К.)³. Є. Незбжицький із жалем констатував, що ніхто з польських урядових кіл навіть не подумав забезпечити поляків у радянській Україні некомуністичною літературою, підкреслюючи, що «за короткий час єдиною польською книгою в польській сільській місцевості буде молитовник, і то довоєнного видання»⁴.

У 1935 р. в одному з численних листів, які надходили на адресу консульств II Речіпосполитої, Ян Паціурковський, пишучи про радянські репресії проти співвітчизників, нарікав: «Нас, поляків, немає кому захищати». Перед цим твердженням ішли ще більш гіркі слова: «У нас складається думка, що ви всі продались». І далі адресант продовжував висловлювати свої жалі: «Була б можливість поїхати до Польщі, і про це звернутися до нашого пана (президента — Р. К.) Мосцицького⁵, щоб він щось допоміг, але це неможливо» [9, С. 120].

Ставлення Варшави до поляків за Збручем у 1930-х рр. найкраще відображають слова міністра закордонних справ Юзефа Бека (Józef Beck) від січня 1936 р. Представляючи пріоритети зовнішньої політики держави він згадав про становище співвітчизників за кордоном. Згадав також про переслідування, яких вони зазнають, але... у Чехословаччині. Натомість про репресування польської меншини радянським режимом Ю. Бек не промовив ані слова [14]. Дипломат Ян Каршо-Седлевський (Jan Karszo-Siedlewski) так прокоментував цю ситуацію: «Я повністю розумію й поділяю мотиви, які спонукали пана міністра так обережно ставитися до СРСР й опустити у своєму виступі питання переслідування поляків у радянській Україні та повністю замовчати антипольські висловлювання і звинувачення з боку авторитетних радянських чинників⁶. Не змінює цього факт, який я передбачав, що добрі наміри пана міністра були тут абсолютно помилково зрозумілі... Однак мені здається дивним, що жоден із послів (сейму — Р. К.) не торкався цих питань, навіть у найзагальнішій формі... Оскільки ці питання також замовчала вся наша преса, навіть опозиційна, якій значно простіше дозволити собі критикувати радянську владу — це створює враження, що польська громадська думка або цілком не знає цих питань, або принаймні байдужа до них» [9, С. 117—118].

Аналізуючи відсутність інтересу польської влади до долі поляків у СРСР під час голоду, слід пам'ятати, що офіційні урядові інституції II Речіпосполитої не акцентували це питання у двосторонніх відносинах із причин, про які вже згадувалося, — насамперед небажання втручатися у внутрішні справи «країни Рад», щоб не викликати симетричних дій у відповідь [14, 15, 16]. Крім того, після орга-

³ Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Sygn. 10568. K. 277.

⁴ Ibid. K. 278.

⁵ Ігнацій Мосцицький (Ignacy Mościcki) був президентом Польщі в 1926—1939 рр.

⁶ У документі: «miarodajnych czynników sowieckich».

нізованого українськими націоналістами з ОУН 21 жовтня 1933 р. нападу на секретаря радянського консульства у Львові О. Майлова, польська влада відкликала наданий раніше легальним українським партіям та осередкам дозвіл на проведення 29 жовтня публічного (відкритого) дня жалоби і протесту проти «політики голоду» Москви [4, С. 451—464; 5, С. 49—67; 6, С. 214—221; 7, С. 131—141].

Вище ми намагалися узагальнити мотиви доволі стриманого ставлення польської влади та преси до ситуації, в якій опинилися поляки у СРСР. Такий підхід зберігався до кінця міжвоєнного періоду, а отже й під час Голодомору 1932—1933 рр. Слід мати це на увазі при спробах відповісти на питання, що саме дипломати, працівники консулатів та співробітники військової розвідки II Речіпосполитої знали про співвітчизників, котрі страждали від голоду, та яке вони мали уявлення щодо становища цих людей.

У польських архівах зберігаються численні звіти, підготовлені закордонною службою та військовою розвідкою про Голодомор — його причини, перебіг і наслідки [15, 16, 17, 18]. Джерелом відомостей дуже часто ставали місцеві поляки. Про це прямо писав П. Курницький в одному зі своїх звітів на адресу 2-го відділу: «Я отримую всю інформацію про настрої та ситуацію сільського населення від ряду заявників, переважно поляків, пов'язаних або з костелом та релігійним життям, або від людей, які мають сім'ї в Польщі» [15, С. 171]. Однак, крім декількох винятків, у польських документах практично немає глибоких розвідок стосовно польського населення. В архівах можна знайти більше аналітики про становище поляків під час колективізації. Навіть на консульському з'їзді в Москві 8—11 травня 1933 р. питання репресій проти співвітчизників не акцентувалося, хоча проблема голоду в дуже загальній формі все ж згадувалася [10].

Офіційні особи II Речіпосполитої напевно мали уявлення про загальну картину становища співвітчизників у період Голодомору, адже ситуація, в якій вони опинилися, суттєво не відрізнялася від сусідів-українців. Так, в одному зі звітів київське консульство повідомило про факт канібалізму в польському національному Мархлевському р-ні [16, С. 675]. Згадки про етнічне походження жінки, котра вбила та з'їла власну дитину, не було, але той факт, що це сталося на Мархлевщині, безумовно, дуже сприяв формуванню уявлення про ситуацію у заселеному переважно поляками районі.

До польських консульських установ надходили листи від голодуючих — поляків і польських громадян, де описувалося їхнє становище, радянські репресії та висловлювався жаль, що Польща не приділяла належної уваги співвітчизникам, котрі залишилися за «ризьким кордоном». Так, консул у Києві отримав лист, датований 14 березня 1933 р., його автор сховався під криптонімом «Поляк». Написаний він польською мовою з граматичними і стилістичними помилками (що було частим явищем у листах поляків у СРСР): «Польську націю, яка живе в Росії⁷, переслідують, пригнічують, морять голодом, відправляють у в'язниці, у Сибір на заслання, а решта, хто залишився —

⁷ Слово «Росія» вжите як синонім СРСР.

сидять голодні без хліба та власного господарства. Скаржитися нікуди, адже Польське Королівство⁸ забуло про нас, що ми тут живемо. Зрештою, поляки живуть у всьому світі — ми однієї крові, одна в нас мати та батько, але не всі можуть жити в Королівстві Польському й бути польськими підданими, бо коли було організовано Королівство Польське, ми не могли туди їхати, тому що були зв'язані з власним господарством, особливо ті, хто мав багатодітні сім'ї. Зараз негромадянам Польщі виїжджати заборонено, але ми читаємо в сьогоднішній московській газеті "Известия" у № 70 від 12 березня 1933 р., на другій сторінці, вгорі ліворуч, під заголовком "Польський протест у Берліні", в якому було надруковано, що посольство в Берліні протестує проти гноблення польських євреїв у Берліні. На знак протесту погрожує, що якщо Німеччина не змінить репресивної політики щодо євреїв, польський уряд запровадить санкції проти німців, які проживають у Польщі. Королівство Польське забуло про нас, про своїх співвітчизників, але пам'ятає про своїх ворогів — євреїв, і боїться, щоб їх у Німеччині чорти не позабирали. Думаю, настав час допомогти нам, полякам, які живуть у цій скараній країні»⁹.

До польських установ також надходили листи, адресовані іншим людям. Зокрема в одному з них (недатованому, з багатьма граматичними і стилістичними помилками) така собі Цезарія Талько (Cezaria Talko)¹⁰ писала священникові Леопольдові Шуману (Leopold Szuman) з Луцька: «Інформую про наше важке і страшне життя. Знову голод в Україні та всій Росії¹¹. Люди з голоду пухнуть та вмирають. Матері знову їдять своїх дітей. Забирають голодних, які не можуть ходити, і ховають живих у землі. Робітники також дуже втомлені, життя важке, вони карають їх тюрмою та примусовою роботою. Кажуть: ви, троцькісти, ми для вас маємо місце в колективах. [Як] люди можуть жити і не голодувати, коли за трудовень їм заплатять 100 грамів жита, 25 грамів пшениці, 50 грамів картоплі?! А на один трудовень треба працювати навіть два дні. За хлібом треба стати від 4-ї зранку. Люди просять у Бога смерті чи якоїсь хвороби, щоб швидше померти...»¹².

Селяни-поляки та представники інших національностей в умовах кризи дедалі частіше відвідували консульства II Речіпосполитої. Як уже згадувалося, дипломатична установа в Києві видала заявникам 3 тис. дозволів на виїзд до Польщі. 3 лютого 1933 р. очільник генерального консульства у Харкові Я. Каршо-Седлевський інформував 2-й відділ Генерального штабу про те, що за останні два місяці кількість відвідувачів потроїлася, надходили розпачливі листи, а деякі чоловіки, розповідаючи про свою долю, навіть плакали [15, С. 63].

⁸ Так у документі.

⁹ Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie. Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) (далі — CAW. Oddz. II SG). Sygn. I.303.4.1993. bp.

¹⁰ Згодом стане інформаторкою агента польської розвідки Єжи Камінського (Jerzy Kamiński) [19, С. 244—246].

¹¹ Ідеться про СРСР.

¹² CAW. Oddz. II SG. Sygn. I.303.4.1874. bp.

Керівник консульського відділу посольства в Москві Тадеуш Блашкевич (Tadeusz Błaszkiwicz) під час згаданого вище консульського з'їзду говорив: «Зважаючи на важкі умови життя у СРСР, багато людей польського походження хочуть виїхати до Польщі. Це білоруси, українці, євреї та росіяни, котрі до війни жили переважно на землях, які нині є східними кресами Речіпосполитої, або ті, що мають там близьких чи далеких родичів. Часто ці родичі намагаються допомогти їм приїхати до Польщі. Кількісно цих справ чимало. Заявки подаються як особисто, так і письмово. Вони здебільшого походять від робітників та селян, обтяжених великими сім'ями, які знаходяться у крайній біді. Елемент, безумовно, небажаний для польської держави, що хоче втиснутися до Польщі лише тому, що тут буквально вмирає з голоду. Тож такі справи з необхідним тактом у 98 % випадків вирішуються негативно» [10, С. 114; 15, С. 42—43].

Ми змогли віднайти в архівах декілька документів часів Голодомору, підготовлених працівниками польської закордонної служби, де робилася спроба аналізу становища польських селян в умовах провадженої Кремлем «політики голоду». Найдокладнішим був звіт віцеконсула П. Курницького за 13 жовтня 1933 р., поданий на ім'я посла в Москві. На думку автора, мета економічної політики більшовиків щодо поляків в Україні полягала в послідовній ліквідації нацменшини. Він стверджував, що ситуація в «польських колгоспах» була гіршою, ніж в українських: «У галузі економічної політики тактика радянської влади йде в напрямі дроблення та знищення польської меншини в Україні. Популярні останнім часом гасла: “Колгоспник повинен стати багатим” і “Кожен колгоспник повинен мати свою корову” щодо польського населення на практиці абсолютно протилежні. У польських колгоспах, які майже всі своєчасно виконали норми хлібоздачі, залишався для розподілу лише найгірший вид зернових культур¹³. Особливо слід підкреслити встановлені норми та кількість овочів, які потрібно посадити, для українських і польських колгоспів — завжди випадають не на користь останні, що спричиняє часті випадки переходу селян із польських колективів в українські».

П. Курницький писав, що господарства поляків-одноосібників перебували в особливо важкій ситуації, адже норма хлібоздачі для них часто перевищувала весь річний урожай. У разі невиконання рознарядок накладалися фінансові санкції, а через неможливість їх сплатити конфісковували житло. Віцеконсул наголошував, що подібні випадки були непоодинокими: «Останніми днями три делегації з Мархлевщини прибули до нашого консульства, благаючи допомоги та захисту».

Польський службовець також стверджував, що радянська влада, аби зламати пасивний опір людей, яким спускали нереальні норми хлібоздачі, притягала до суворої відповідальності всіх, хто безпосередньо був пов'язаний із виконанням сільськогосподарських планів, звинувачуючи їх у політичному саботажі. П. Курницький переконував, що особливо часто більшовики вда-

¹³ У документі: «poślad zbozowy».

валися до цих репресивних заходів стосовно «польських регіонів», що «дає підстави для руйнування загальної економіки польського села та величезних втрат серед населення. [...] Десятки сімей так званих куркулів були викинуті зі своїх домівок і сіл, опинившись перед обличчям скорої зими у трагічній ситуації, повністю позбавлені їжі та одягу. Порівняно з попередніми роками їхнє становище ускладнюється тим, що вони не можуть шукати порятунку в містах (після паспортизації), вони приречені на голодну смерть».

Водночас із невдалим експериментом щодо створення «польської автономії», яка мала слугувати «Г'ємонтом для польського комуністичного руху», та після того, як виявилось, що польське населення опирається пропагандистським гаслам, протистоїть колективізації та зберігає вірність католицькій церкві, радянська влада, на думку дипломата, радикально змінила своє ставлення, розглядаючи відтепер поляків як «шкідливий елемент». П. Курницький підсумовував: «Таким чином, усі сенси підтримання національної ідентичності польської меншини зникли, натомість очевидними стали проблеми, створювані самим фактом її існування. Тож було вирішено знищити польську меншину, принаймні в Україні. І сьогодні ми спостерігаємо процес знищення цієї окремоті, здійснюваного шляхом фізичного та економічного руйнування. Однак, оскільки Радянський Союз розглядає польську меншину як тільки свою власність, навіть найкращі офіційні відносини з Польщею, на мій погляд, не можуть мати жодного впливу на поліпшення становища польської меншини в Україні»¹⁴.

18 листопада 1933 р. у звіті для 2-го відділу П. Курницький описав становище українського села та репресії проти селян. Згадав також про поляків-одноосібників у Мархлевському, Володарському, Пулинському та Ємільчинському р-нах: «У багатьох випадках одноосібники цих регіонів (переважно поляки), попри розпродаж своєї худоби, не змогли отримати необхідну кількість зерна для посіву визначеної кількості озимих культур. Ці випадки стали підставою для ліквідації таких господарств як тих, що “злісно опираються”. Згідно з отриманими відомостями, у прикордонних районах польські розкуркулені сім'ї відправляють “на покарання” вглиб країни, а на їх місце прибувають переселенці з центру» [15, С. 133].

На підставі зібраних П. Курницьким даних його безпосередній керівник консул Станіслав Сосницький підготував доповідь для польського посла в Москві, датовану 17 листопада 1933 р. Він резюмував, що «ставлення радянської влади до польського населення полягає в поступовому знищенні польського сільського елемента в Україні» [16, С. 433—435].

Збережена архівна документація свідчить, що представники II Речіпосполитої не порушували перед владою СРСР питання про голодування етнічних поляків. Натомість намагалися захищати переслідуваних польських громадян і місцевих співвітчизників, котрі або прагнули перебратися до Польщі, або отримували

¹⁴ Ibid. Sygn. I.303.4.1859. К. 470—474. Див. також: [15, С. 125—126; 16, С. 409—412].

ли допомогу через консульські установи. У приватній розмові про поліпшення двосторонніх відносин, яка відбувалася в польському генеральному консульстві у Харкові 23 лютого 1933 р., Я. Каршо-Седлевський обговорив з уповноваженим НКЗС СРСР при РНК Української РСР С. Бродовським становище польських громадян та місцевих поляків, які хотіли виїхати до Польщі. Наводячи конкретні приклади, він висловив жаль із приводу того, що загальна нормалізація польсько-радянських відносин не справила позитивного впливу на становище співвітчизників у СРСР. С. Бродовський натомість зауважив, що не можна оцінювати відносини між державами на основі справ окремих осіб, і що не слід «порушувати ці питання там, де йдеться про більш важливі проблеми»¹⁵.

Звернімо увагу на ці слова, адже радянський функціонер увиразнив спосіб мислення режиму — репресії проти польської меншини у СРСР не повинні стати перешкодою для польсько-радянських «добросусідських» (!) відносин. Я. Каршо-Седлевський відповів, що не може погодитися з такою тезою, оскільки взаємозв'язки формуються на основі конкретних подій, навівши приклад Англії, котра завжди захищала свого громадянина на рівні загальнонаціонального інтересу¹⁶.

Польський посол у Москві Ю. Лукасевич офіційно звернувся у НКЗС СРСР після отримання інформації з Києва [16, С. 234] про арешти кількох сотень поляків у ніч із 14 на 15 березня 1933 р. в Києві, Вінниці та Фастові, «які останнім часом масово відвідують наші консульства з проханням повернутися до Польщі, або взагалі отримати допомогу через крайню біду та голод». Представникові НКЗС дипломат наголошував, що це унеможливає нормальну роботу польських консульств. Подібна ситуація мала місце й у Мінську [15, С. 76—77].

Варто згадати ще один документ, який відображав вектори східної політики Польщі. Керівник генконсульства у Харкові Я. Каршо-Седлевський 6 березня 1933 р., готуючи один зі своїх численних звітів про голод, навів дуже промовисті картини бідкування не тільки серед селян, а навіть працівників, котрі забезпечували польську установу дровами та вугіллям. На очах дипломатів ці люди накинулися на картопляні очистки й залишки їжі на смітнику консульства. А ті, хто вивозив сміття, з'їли собачий корм на подвір'ї. Такими прикладами Я. Каршо-Седлевський намагався донести до адресатів свого звіту, включаючи посольство, МЗС і 2-й відділ Генерального штабу, що «варто було б ознайомити з таким станом речей польське суспільство, яке не завжди досить добре *обізнане, особливо населення наших кресів, із життям нашого східного сусіда й не завжди розуміє небезпеку, що звідти випливає* (курсив мій — Р. К.). На жаль, наша преса, за винятком “Gazeta Polska”, досі занадто мало цікавилася радянськими справами і не приділяє їм зараз достатньо уваги та місця» [15, С. 72—73]. Відповіді на цей закид не було, але у цьому випадку її відсутність стала ще одним чітким свідченням позиції Варшави щодо невтручання у «внутрішні справи» СРСР.

¹⁵ Ibid. Sygn. I.303.4.1867. К. 6.

¹⁶ Ibid. К. 7.

Польські репатріанти з СРСР на залізничному вокзалі у Стовбцях, 1932 р. (Narodowe Archiwum Cyfrowe w Warszawie, NAC)

Польські репатріанти з СРСР, 1932 р. (NAC)

Нарешті слід задатися ще одним питанням: яке значення надавалося подібним звітам та чи їм узагалі вірили? Інформація про вимирання цілих сіл або про канібалізм була для деяких польських аналітиків настільки абстрактною, що навіть дипломати і службовці II Речіпосполитої, котрі працювали у столиці СРСР, не довіряли відомостям, які їм надавали консульства у Харкові та Києві. 7 травня 1932 р. заступник торговельного радника в Москві Ян Лагода (Jan Łagoda) у своїй доповіді на ім'я міністра промисловості й торгівлі писав про голод в українському селі, що внаслідок нестачі продовольства «тут повно найдикіших чуток і версій, таких, як покидання дітей на базарах, чи випадки канібалізму», додаючи, що «це, звичайно, нісенітниця, але сам факт її наявності дає уявлення про напружену й ненормальну атмосферу, в якій такі чулки можуть народитися» [15, С. 35].

Скептицизм щодо інформації про найбільш кричущі наслідки голоду також висловлював Станіслав Забелло (Stanisław Zabiełło), який упродовж 1929—1934 рр. працював другим, згодом першим секретарем у посольстві Польщі в Москві, а від 1934 р. був керівником радянського відділу східного департаменту МЗС II Речіпосполитої. У 1933 р. він мав можливість навчати оцінити ситуацію як у Харкові, так і в інших місцевостях УСРР [20, С. 42].

Польсько-радянський кордон, перехід Стовбці — Негоріле, 1932 р. (NAC)

Відомо про критичну позицію радника польського посольства в Москві Генрика Сокольніцького (Henryk Sokolnicki) щодо інформації про голод, яку подавало польське консульство в Києві. Він, зокрема, стверджував, що автор доповіді консул С. Сосницький перебільшував відомості про голод, скруту, переслідування населення, та що «він залишається під гіпнозом людей, які приходять просити допомоги [...] іноді вони можуть дати ряд цікавих деталей, але не слід покладатися на їхні свідчення при оцінці загальної ситуації хоча б тому, що до консульства йдуть лише ті, хто потребує допомоги, тож вони навмисно, аби підтримати свої заяви, згущують фарби у власних розповідях». Оцінюючи документ, Г. Сокольніцький написав: «Людина, яка не уявляє собі ситуацію у СРСР, прочитавши цю доповідь, може мати досить хибне бачення про сучасний стан України» [15, С. 142—143; 16, С. 685—687].

Слід зазначити ще один факт. До Варшави надходила також інша інформація, відмінна від даних представників II Речіпосполитої, які працювали в радянській Україні. Це також могло вплинути на те, що особи, які ухвалювали відповідні рішення у польській столиці (МЗС, керівництво військової розвідки), ставилися до відомостей, отриманих від консульств, як до «занадто узагальнюючих» і сформульованих «під гіпнозом» прохачів допомоги. Капітан Радомський (Radomski) після повернення з Москви, де він перебував 24—29 червня 1932 р., підготував на ім'я керівника 2-го відділу звіт про свої враження. Образ Радянського Союзу, що його він представив у своїх спостереженнях, був геть відмінним від того, який малювали польські консульства в УСРР і навіть посольство в Москві. Зрештою Радомський не приховував свого позитивного й «доброзичливого» ставлення до СРСР. Спираючись на враження від радянської столиці та подорожі поїздом від кордону (станція Негоріле) до Москви, він дійшов висновку, що СРСР був «цілком нормальною державою, організованою зовні як і всі інші». На додаток до таких «експертних висновків» пояснював, чому образ Радянського Союзу в Польщі спотворюється: «Середній стан наших відомостей про життя у СРСР характеризується певною емоційністю як серед військових, так і серед широких кіл польського суспільства. Таке ставлення виникає або в результаті надмірної критики доктрини радянського життя, або в результаті простого заперечення всього російського»¹⁷.

Згадана вище позиція польської влади щодо співвітчизників та похідний від неї рівень поінформованості суспільства про комуністичні репресії проти поляків, котрі проживали у СРСР, була типовою й після Голодомору, тобто коли поляків репресували тільки за національність — під час депортації 1935—1936 рр. на схід України, або на Біломорсько-Балтійський канал чи в Казахстан, у ході так званої польської операції часів Великого терору 1937—1938 рр. Винятком у цьому відношенні була допомога, як підкреслював Я. Каршо-Седлевський (до слова, кальвініст), «опорі польськості» («*ostoją polskości*») — католицькій церкві у СРСР [9, С. 96, 101].

¹⁷ Ibid. Sygn. I.303.4.1837. Dok. 26, bp.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Kushnezh, R. Lvivska ukrainska presa pro holodomor v USRR. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2008. 6: 199-209 [in Ukrainian].
[Кушнеж Р. Львівська українська преса про голодомор в УСРР. *Український історичний журнал*. 2008. № 6. С. 199—209].
2. Kuśnierz, R. Problematyka głodu w “raju bolszewickim” na łamach lwowskiego “Dila”. In: *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski 1918—1989. T. III / Red. R. Drozd. Słupsk: Wydawnictwo Akademii Pomorskiej, 2007. 7-24 [in Polish].*
3. Papuha, Ya. Vysvitlennia holodomoru i vidhukiv na nioho v hazeti “Dilo”. *Mandrivets*. 2007. 1: 30—35 [in Ukrainian].
[Папуга Я. Висвітлення голодомору і відгуків на нього в газеті “Діло”. *Мандрівець*. 2007. № 1. С. 30—35].
4. Wysocki, R. Postawa społeczności ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej wobec “wielkiego głodu” na Ukrainie w latach 1932—1933. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio F*. 2005. LX: 451-464 [in Polish].
5. Wysocki, R. Reactions to the Famine in Poland. In: *After the Holodomor. The Enduring Impact of the Great Famine on Ukraine / Ed. A. Graziosi, L.A. Hajda, H. Hryn. Cambridge: Harvard University Press, 2013. P. 49-67.*
6. Kuśnierz, R. Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929—1933). Toruń: Wydawnictwo Grado, 2005 [in Polish].
7. Kushnezh, R. Uchast ukrainskoi hromadskosti Polshchi v dopomohovykh ta protestatsiinykh aktsiakh proty holodomoru v Ukraini. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2005. 2: 131-141 [in Ukrainian].
[Кушнеж Р. Участь української громадськості Польщі в допомогових та протестаційних акціях проти голодомору в Україні. *Український історичний журнал*. 2005. № 2. С. 131—141].
8. Wysocki, R. Echoes of the Great Famine in Ukraine in the Polish Press. In: *The Holodomor — Poland — Polish Victims 1932—1933. Red. M. Dworczyk, R. Kuśnierz. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2020. 115-133.*
9. Kuśnierz, R. (ed.). “Nas, Polaków, nie ma kto bronić...”: Represje wobec Polaków w Związku Sowieckim w latach 1935—1938 w materiałach MSZ i wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej. Łomianki: Wydawnictwo LTW, 2018 [in Polish].
10. Kołodziej, E., Mazur, M., Radzik, T. (eds.). *Zjazdy konsułów polskich w ZSRR. Protokoły i referaty 1927—1934. Lublin: Wydawnictwo Marii Curie-Skłodowskiej, 2011 [in Polish].*
11. Bruski, J.J. *Między prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921—1926. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze Historia Jagellonica, 2010 [in Polish].*
12. Iwanow, N. Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. “Operacja polska” 1937—1938. Kraków: Znak Horyzont, 2014 [in Polish].
13. Druga mowa min. J. Becka w komisji spraw zagranicznych. *Gazeta Polska*. 17 stycznia 1936 r.
14. Kuromiya, H. The Holodomor and Polish-Soviet Relations. In: *The Holodomor — Poland — Polish Victims 1932—1933. Eds. M. Dworczyk, R. Kuśnierz. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2020. 45-61 [in Polish].*
15. Kuśnierz, R. (ed.). *Pomór w “raju bolszewickim”. Głód na Ukrainie w latach 1932—1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008 [in Polish].*
16. Bruski, J.J. (ed.). *Holodomor 1932—1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu. Warszawa: PISM, 2008 [in Polish].*

17. Bednarek, J., Bohunov, S., Kokin, S. et al. (eds.). *Holodomor. The Great Famine in Ukraine 1932—1933*. Warsaw; Kyiv: IPN-KŚZpNP, 2009.
18. Dworczyk, M., Kuśnierz, R. (eds.). *The Holodomor — Poland — Polish Victims 1932—1933*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2020.
19. Kuśnierz, R. *In the World of Stalinist Crimes: Ukraine in the Years of the Purges and Terror (1934—1938) from the Polish Perspective*. Edmonton; Toronto: CIUS Press, 2020.
20. Kushnezh, R. Nevidomyi polskyi dokument pro Velykyi holod v Ukraini: zi spohadiv kerivnyka radianskoho viddilu skhidnoho departamentu MZS II Rechipospolytoi Stanislava Zabella. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*. 2020. 6: 53-61 [in Ukrainian].
[Кушнеж Р. Невідомий польський документ про Великий голод в Україні: зі спогадів керівника радянського відділу східного департаменту МЗС II Речіпосполитої Станіслава Забелла. *Український історичний журнал*. 2020. № 6. С. 53—61].

Надійшла / Received 13.04.2023

Robert KUŚNIERZ

PhD Habilitated, Professor,

Institute of History, Pomeranian University (Słupsk, Poland)

robert.kusnierz@upsl.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-6979-1424>

THE ATTITUDE OF THE SECOND REPUBLIC OF POLAND TOWARDS THE POLES IN UKRAINIAN SSR DURING THE HOLODOMOR

The research goal is to publicize and analyze the level of knowledge in the Second Polish Republic about the situation of Poles in Soviet Ukraine during the Holodomor. **The research methodology.** Critical analysis of Polish archival sources. **Scientific novelty.** In the present article, for the first time, the answer is given about what information was available in interwar Poland about Poles in Ukrainian SSR during the Holodomor. **Conclusions.** The author discusses primarily the question of why the Polish authorities and public opinion were generally not interested in the fate of the starving Poles in Soviet Ukraine in 1932—1933. There is also depicted the state of knowledge of Polish consular posts in Ukrainian SSR as well as the embassy in Moscow about the tragedy of Poles living in the Soviet Union, including Ukraine. The issue of whether the tragedy of the starving Poles was raised in Polish-Soviet bilateral relations was also highlighted.

Keywords: *Holodomor, Polish minority, Second Republic of Poland, Ukrainian SSR, Polish foreign service.*

До 90-х роковин Голодомору 1932—1933 рр.

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.083>
УДК 347.78.031+323.25[1932/1933]

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник,
відділ історії України 20—30-х рр. ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
s_kul@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-7561-5374>

ДО ІСТОРІЇ ПЕРШОЇ РАДЯНСЬКОЇ ПУБЛІКАЦІЇ ПРО ГОЛОД 1932—1933 рр. (січень 1988 р.)

Метою є виявлення обставин, за яких у СРСР з'явилася перша легальна публікація про голод 1932—1933 рр. Завданням автора був аналіз реакції на цю публікацію з боку Комісії Конгресу США з розслідування українського голоду та Міжнародної комісії правників. **Методологія** дослідження передбачала сполучення стратегій порівняння з аналітичними ретроспекціями та мемуарними автопроєкціями. **Наукова новизна** полягає в доведенні визначальної ролі української діаспори Північної Америки в рішенні радянської влади припинити приховування найтяжчої в тисячолітній історії українців трагедії від нових поколінь громадян України. Головним **висновком** слід уважати поступове усвідомлення того, що голод був наслідком не політики форсованої індустріалізації, а терору, спрямованого на холоднокривне та добре замасковане нищення мільйонних мас населення. Сама технологія творення Голодомору згодом була досліджена в низці спеціальних наукових праць автора, який подав наукове пояснення природи сталінського геноциду, на відміну від емоційних уявлень свідків Голодомору, а також тих дослідників, які на них спиралися у своїх студіях.

Ключові слова: *«продовольчі утруднення», терор голодом, Комісія Конгресу США з розслідування голоду 1932—1933 рр. в Україні, Міжнародна комісія правників із розслідування голоду 1932—1933 рр. в Україні.*

Цитування: Кульчицький С. До історії першої радянської публікації про голод 1932—1933 рр. (січень 1988 р.). *Український історичний журнал*. 2023. № 5 (572). С. 83—92. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.083>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Мабуть найбільш вражаючою особливістю суспільно-політичного життя в Радянському Союзі була невідповідність між твердженнями офіційної влади про відсутність голоду на початку 1930-х рр. і народною пам'яттю про жахливу голодовку, від якої в 1932—1933 рр. загинули мільйони людей, найбільше — в Україні й на Кубані. Про це не могли не пам'ятати діти й онуки загиблих. Тим часом влада визнавала лише наявність «продовольчих утруднень», з якими, на її твердження, вона успішно боролася. І справді, коли подивитися на численні партійно-урядові постанови про надання продовольчої, насінневої, фуражної допомоги постраждалим від «незадовільного господарювання» або «недороду» регіонам, то створюється враження, що сталінська держава робила все можливе, щоб подолати «продовольчі утруднення» й забезпечити успішну посівну кампанію навесні 1933 р. Авторитетні англійські вчені Роберт Девіс (учень Едварда Карра) і Стівен Віткрофт (учень Девіса) опублікували 2004 р. фундаментальну монографію про роки голоду (запопадливо перекладену російською мовою), в якій перелічили 35 постанов політбюро ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР між 7 лютого і 20 липня 1933 р. про надання продовольчої допомоги в обсязі 320 тис. т зерна районам, охопленими «продовольчими утрудненнями», у тому числі 176,2 тис. — в Україні, 88,5 тис. — на Північному Кавказі [1, С. 491—495].

Заборона на слово «голод» була визначена, як виявляється, самим механізмом сталінського терору. Терор голодом у регіонах, в яких діяли надзвичайні хлібозаготівельні комісії (в УСРР — комісія В. Молотова, на Північному Кавказі — Л. Кагановича, у Нижньоволзькому краї — П. Постишева), складався з чотирьох взаємопов'язаних елементів: вилучення під виглядом хлібозаготівель наявного у селян продовольства; заблокування покараних у такий спосіб регіонів із метою запобігти потоку біженців до інших місцевостей; заблокування інформації про вилучення всієї їжі та про становище після цієї акції у покараних регіонах і, нарешті, надання цілком публічно державної допомоги в мізерних масштабах селянам, які мали «продовольчі утруднення» (з інтервалом у 3—4 тижні після вилучення всієї їжі), якщо ці селяни зберігали фізичну здатність працювати на польових станах, готуючись до посівної кампанії. Кілька тижнів абсолютного голодування мусили зламати стихійний саботаж селян, які не бажали працювати в громадському господарстві колгоспів за паперові трудовні. Публічна згадка про голод у сталінські часи розглядалася як вияв антирадянської пропаганди і каралася ув'язненням.

Власне, про голод не можна було згадувати навіть у приватних щоденниках. Під грифом Українського інституту національної пам'яті у 2018 р. з'явилася книга, зміст якої складався з семи щоденників або виписок з них, знайдених у кримінальних справах, що зберігалися в архівах органів державної безпеки [2].

Свідки Голодомору зазвичай не наважувалися розповідати про пережите дітям або онукам, оскільки побоювалися, що вони можуть десь прохопитися при чужих людях, а органи безпеки всюди мали свої очі та вуха. Я й досі не знаю реальної причини смерті свого діда навесні 1933 р. Бабця розповідала,

що він працював у невеличкій друкарні й загинув від «свинцевого отруєння». Знаю, однак, що робітники і службовці дрібних підприємств в українських містах навесні 1933 р. були позбавлені карток централізованого постачання продовольством, унаслідок чого смертність від голоду в містах істотно зроста.

Напередодні 50-х роковин української трагедії у США утворився Крайовий комітет вшанування жертв геноциду 1932—1933 рр. Українська діаспора прагнула розповісти про забутий цивілізованим людством сталінський злочин. У вересні 1983 р. конгресмен Дж. Флоріо вніс на прохання українців до Палати представників законопроект про створення Комісії з розслідування голоду 1932—1933 рр. в Україні. Після багатомісячної боротьби у стінах Конгресу США президент Р. Рейган підписав 12 жовтня 1984 р. такий законопроект з виділенням відповідних асигнувань. На чолі дослідницької групи з шести осіб став виконавчий директор комісії, співробітник Українського наукового інституту Гарвардського університету Джеймс Мейс.

Робота групи під керівництвом Дж. Мейса розгорнулася в 1985 р. Її попередні результати поширювалися пресрелізами по всьому світу, потрапляючи й до ЦК Компартії України. Цекісти стривожилися, побоюючись, що ця «чорна пляма» поспе врочисте відзначення 70-річного ювілею радянської України у грудні 1987 р. Тому восени 1986 р. ЦК КПУ створив комісію науковців на чолі з акад. АН УРСР А. Шлепаковим і поставив перед нею завдання «викрити фальсифікації українських буржуазних націоналістів, пов'язані з так званим голодом 1932—1933 рр.». В Інституті історії АН УРСР я відповідав за проблематику міжвоєнного періоду 1921—1940 рр., а тому ввійшов до складу цієї комісії за посадою.

Підтримуване впродовж половини століття сталінське табу на інформацію призвело до того, що уявлення про голодовку початку 1930-х рр. були досить розпливчастими не тільки в пересічних людей у наступних двох поколіннях, а й у вищих щаблях партійно-радянської номенклатури. Це яскраво засвідчує саме утворення «антикомісії», покликаної знайти наукові аргументи, щоб перефарбувати жахливий голод у звичайні «продовольчі утруднення».

В опублікованому 2003 р. нарисі «Діяльність комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні» Дж. Мейс зазначив: «Антикомісія, яка була утворена в Києві і про яку детальніше знає Станіслав Кульчицький, фактично так і не розпочала своєї діяльності після ознайомлення з попередніми результатами роботи американської Комісії» [3, С. 813].

Справді, комісія А. Шлепакова не зібралася в повному складі жодного разу й не ухвалила будь-яких рішень. Цьому перешкодили пресрелізи Комісії Конгресу США, які щоразу ставали деталізованішими та переконливішими, а також створена завдяки зусиллям української діаспори книга професора Стенфордського університету Роберта Конквеста «Жнива скорботи» з підзаголовком «Радянська колективізація і терор голодом», яка побачила світ 1986 р. Базуючись головним чином на знайдених Дж. Мейсом історичних джерелах радянського походження та зібраних ним же розповідях свідків голоду з України, котрі емігрували в Північну Америку після Другої світової

війни, Р. Конквест доводив, що сталінський терор голодом спрямовувався переважно проти українців і мав характер геноциду.

Перебуваючи в комісії А. Шлепакова, я отримав можливість працювати над архівними фондами, до яких раніше не мав доступу. Тоді я навіть не замислювався над логікою дій сталінської команди, на першому плані був сам факт голодування. Як виявилось, це було голодування в таких апокаліптично жахливих масштабах і формах, які примушували задуматися: що це за влада, яка створювала на селі ситуацію, коли матері їли своїх дітей, а дорослі діти — своїх батьків?!

Безпосереднім результатом моєї роботи в комісії А. Шлепакова стала доповідна записка «До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931—1933 рр.», яку я з власної ініціативи та без консультацій із керівництвом інституту (оскільки не був упевнений у позитивному результаті) адресував відділу науки ЦК КПУ. Близько півроку записка блукала апаратними відділами ЦК, аж нарешті мені дозволили опублікувати її в «Українському історичному журналі». Проте не відразу, а тільки після визнання голоду існуючим. Таке визнання, як виявилось, В. Щербицький мав намір зробити у промові з приводу 70-річчя проголошення радянської влади в Україні.

І справді, 25 грудня 1987 р. В. Щербицький виголосив ювілейну промову, в якій пролунали кілька рядків на тему голоду. Варто їх процитувати: «Невиправдане форсування темпів, переважно адміністративні методи керівництва, грубі порушення принципу добровільності, викривлення партійної лінії у ставленні до середняка і в боротьбі проти куркульства сильно ускладнили обстановку на селі. Додалася ще й небачена посуха. Все це обумовило серйозні продовольчі труднощі наприкінці 1932 — на початку 1933 року, а в ряді сільських місцевостей і голод» [4].

«Небаченої посухи» не існувало, 1931—1932 рр. видалися врожайними, але менше з тим. В ювілейній промові прозвучало слово «голод», і це відкрило шляхи для дослідження забороненої теми. Останній генсек ЦК КПРС М. Горбачов кількома тижнями раніше у промові, присвяченій 70-річчю більшовицької «революції» 25 жовтня (7 листопада) 1917 р., обмежився дифірамами на честь сталінської суцільної колективізації. Під тиском неспростовних фактів, оприлюднених завдяки зусиллям української діаспори, В. Щербицький змушений був проігнорувати замовчування голоду.

Після 26 грудня 1987 р. я здобув можливість опублікувати свою доповідну записку у журналі. Це стало можливим, урахувуючи процедурні моменти, в березні 1988 р. [5]. Однак у газетному форматі, тобто без наукового апарату, записка могла бути надрукована значно швидше. Тому я звернувся до редакції часопису для закордонних українців «Вісті з України», з якою підтримував контакти не одне десятиліття. Перша легальна радянська публікація про голод 1932—1933 рр. з'явилася в англomовному варіанті цієї газети на початку 1988 р. [6]. Услід за цим стаття побачила світ і в українському варіанті [7].

Саме через те, що англomовний варіант статті був першою легальною радянською публікацією, на неї звернули пильну увагу Комісія Конгресу США з роз-

слідування українського голоду 1932—1933 рр. та очолювана проф. Я. Сандбергом комісія правників з ідентичним завданням. Мені нелегко переказувати зміст цієї публікації — наскільки вона точна у викладенні фактів, настільки часом хибна у формулюванні висновків із них. Та не треба забувати, що стаття являла собою доповідну записку у ЦК КПУ, метою якої було переконувати цекістів визнати сам факт голоду, і не більше. Жодних звинувачень на адресу партійного керівництва в усвідомленому творенні голоду стаття не містила. На додаток мої власні уявлення в 1988—1989 рр. про анатомію Голодомору були далекими від реальності, що полегшувало зробити документ, призначений цекістам, логічним і переконливим. Обидва чинники пояснюють, чому стала можливою легальна публікація цієї статті після того, як керівник КПУ визнав, що голод таки був.

Стаття починалася з характеристики форсованої індустріалізації, яка призводила до зростання ринкових цін на продовольство й утруднень у хлібозаготівлях. Держава застосувала до селян у 1928 р. надзвичайні заходи з примусовим вилученням товарного хліба. З 1929 р. надзвичайні заходи перетворилися на звичайні, а з 1930 р. у країні розгорнулася кампанія з «розкуркулення», поєднана з суцільною колективізацією селянських господарств.

Селяни, котрі вступали в колгосп, не були переконані в перевагах колективної праці перед одноосібною. Трудова дисципліна виявилася незадовільною, спостерігалось розбазарювання колгоспної власності, байдужість до всього, крім власної присадибної ділянки. Поглибленню анархії й безгосподарності в колгоспах сприяли вади хлібозаготівельних кампаній 1931—1932 рр. У липні 1932 р. у Харкові відбулася ІІІ конференція КП(б)У, яка чітко охарактеризувала основні вади політики на селі: «План хлібозаготівель *розверстано* на райони і колгоспи, і проводили його не організованим порядком, а за “принципом” зрівнялівки» [8, С. 744]. Не знаючи, яка частина врожаю залишиться в них через невизначеність самих критеріїв заготівель, колгоспники не мали стимулів для сумлінного господарювання. Розверстка підірвала їх зацікавленість у розвитку виробництва.

Посилаючись на цю партконференцію, я давав зрозуміти, що Й. Сталін повернувся до ленінської ідеї продрозверстки, яка фігурувала в його часи під терміном «контрактації», й одержав ті ж самі катастрофічні наслідки: над країною нависла загроза голоду. Замість того, щоб перейти від розверстки до натурального податку, як це зробив В. Ленін, започатковуючи нову економічну політику, Й. Сталін ініціював закон від 7 серпня 1932 р. з найвищою мірою покарання за крадіжку колосків голодуючими селянами. Лише 19 січня 1933 р. він скасував продрозверстку та перейшов у відносинах із селом на засади натурального продподатку. Зрозуміло, я не говорив у цій статті, що одночасно з цим переходом Й. Сталін застосував терор голодом, спрямований проти готового спалахнути українського селянства. Не говорив хоча б тому, що не знав тоді про такі настрої серед селянства.

Далі я писав, що голод, який узимку та навесні 1933 р. забрав життя багатьох людей, лютував не лише в Україні, а й у сільській місцевості багатьох інших регіо-

нів. Підкреслив ту допомогу продовольством, яку ЦК ВКП(б) і Раднарком почали надавати з 7 лютого 1933 р. голодуючим українським селянам (не усвідомлюючи тоді, що продовольча, фуражна, насіннева допомога була однією з ланок терору голодом). До речі, вилучення їжі тривало далі, незважаючи на «допомогу».

Англomовний варіант цієї статті в газеті «News from Ukraine» майже весь був використаний на цитати в рапорті дослідницької групи Дж. Мейса Комісії Конгресу США, представленому 22 квітня 1988 р. у вигляді книги обсягом 524 стор. Коментарі були здебільшого негативними [9, С. 98—104]. Однак заслуговує на увагу прикінцевий висновок: «Стаття Кульчицького, розрахована лише на українців за кордоном і не призначена для поширення в Радянському Союзі, є великим зсувом в офіційній радянській позиції щодо Голоду» [9, С. 104]. Зсув справді був великий: від «продовольчих утруднень» — до визнання факту голоду. Але цей зсув уже зробив В. Щербицький. Дж. Мейс не з власної провини помилявся, коли стверджував, що стаття призначалася тільки для закордонних українців. Із журнальною публікацією, яка з'явилася за два місяці, він не встиг ознайомитися, коли завершував рапорт Комісії Конгресу США. Проте завершальний висновок цікавий іншим: ототожненням моєї позиції з офіційною позицією влади.

Як було насправді? Проаналізована Дж. Мейсом стаття являла собою доповідну записку у ЦК КПУ, яка мала мету переконати українських цекістів визнати факт голоду. Тому всі тези формулювалися «акуратно», з педалюванням теми допомоги партійно-радянських органів голодуючим селянам. Адже терор голодом справді здійснювався з додержанням маскувальних засобів, так що навіть голодуючі селяни часто були вдячні владі, коли вона під фанфари розгортала продовольчу допомогу. Я вже знав досить фактів, які не вписувалися у створювану партійними пропагандистами картину, але тримав їх при собі, щоб полегшити тим, хто ухвалював політичні рішення, визнання факту голоду.

Починаючи з 1988 р. багато українських істориків, літераторів, краєзнавців і журналістів узялися за тему голоду 1932—1933 рр. У світлі нових публікацій моя стаття в «Українському історичному журналі» стала виглядати беззубо. Тим часом на замовлення республіканського правління товариства «Знання» я підготував брошуру «1933: трагедія голоду», текст якої редакція спочатку дозволила вмістити в газеті. Рукопис був надрукований у п'яти числах дуже популярного тоді часопису «Літературна Україна» у січні — лютому 1989 р. і викликав у суспільстві шок. А у червні 1989 р. з'явилася й сама брошура, опублікована накладом 62 тис. прим. у серії під назвою «Теорія і практика КПРС. Історія» [10]. Художній редактор Я. Гулько, мабуть, мав почуття гумору, розміщуючи заголовок у центрі павутиння, яке обплітало першу та останню сторінки обкладинки.

За два з невеликим гаком місяці до подання рапорту групи Дж. Мейса Комісії Конгресу США в Торонто (Канада) була утворена на прохання Світового конгресу вільних українців Міжнародна комісія з розслідування голоду в Україні 1932—1933 рр. Вона складалася з семи юристів і вчених-правознавців світового рівня: Якоба Сандберга (Швеція), Джо Верговена (Бельгія), Джеральда

Дрейпера (Велика Британія), Жоржа Левассера (Франція), Рікардо Левене (Аргентина), Ковея Олівера (США), Джона Гамфрі (Канада). Комісія мала намір вивчити друковані й архівні матеріали стосовно голоду з тим, щоб винести вердикт: була чи не була ця трагедія актом геноциду українського народу.

На другий день після її утворення, 13 лютого 1988 р., голова комісії Я. Сандберг звернувся до прем'єр-міністра СРСР М. Рижкова з проханням допустити до участі у засіданнях державних службовців та експертів із Радянського Союзу. М. Рижков не відповів, але переслав лист до посольства СРСР у Канаді. Перший секретар дипломатичного представництва Юрій Богаєвський відповів 1 березня, що радянські історики самі впораються з виявленням причин важкої продовольчої ситуації, яка мала місце на початку 1930-х рр. у країні, і як доказ того, що вони справляються успішно, до відповіді було прикладено мою статтю в «News from Ukraine» [11, С. 6, 91].

У жовтні 1988 р. Я. Сандберг звернувся до керівництва АН УРСР із пропозицією про співробітництво в розслідуванні голоду 1932—1933 рр. Міжнародна комісія планувала зібратися на чергові слухання 31 жовтня — 4 листопада в Нью-Йорку й запрошувала експертів з України взяти в них участь. Проте віце-президент АН УРСР І. Курас та академік-секретар Відділення історії, філософії і права Б. Бабій відмовилися від співробітництва, зважаючи на позицію союзного керівництва. Разом із ними лист про відмову 18 жовтня як експерти підписали завідувач відділу міжнародного права академічного Інституту держави і права В. Денисов і завідувач відділу історії соціалістичного будівництва Інституту історії С. Кульчицький.

Проте число газети «News from Ukraine» із першою легальною публікацією про голод усе-таки фігурувало при розгляді справи. Класифікуючи наявні у правників матеріали, Я. Сандберг включив цю статтю в рубрику «Свідчення проти власних інтересів», де знаходилися «будь-які визнання з офіційних радянських заяв щодо даного питання». Звідси випливав висновок: «Той факт, що у своєму листі від 1 березня 1988 р. пан Богаєвський посилається на професора Кульчицького, і що професор Кульчицький є одним із тих, хто підписав лист у комісію з розслідування від 18 жовтня 1988 р., означає, що будь-яке визнання з боку професора Кульчицького, яке відноситься до справи, є визнанням проти власних інтересів і повинне розглядатися разом з іншими матеріалами, представленими комісії Світовим конгресом вільних українців, а також свідченнями Р. Конквеста, Л. Луцюка, М. Магтеріджа, Дж. Мейса та ін.» [11, С. 97—99, 103—106, 117).

Судження членів комісії правників відносно кваліфікації звинувачень проти організаторів голоду 1932—1933 рр. в Україні розійшлися. Більшість дійшли висновку, що мав місце геноцид. Я. Сандберг висловився так, що порушувати кримінальну справу проти призвідників голоду неможливо внаслідок того, що вже нікого, крім Л. Кагановича, немає серед живих. У будь-якому разі, на його думку, тільки радянський уряд мав вирішувати, чи варто починати справу в рамках Конвенції ООН про геноцид від 9 грудня 1948 р.

Ж. Левассер уважав, що організатори голоду в Україні мають бути звинувачені у злочині проти людяності, а не в геноциді [11, С. 76, 81, 160].

Якою була моя власна позиція щодо геноциду — позиція історика, котрого комісія Я. Сандберга ототожнювала з офіційним представником радянської влади? Те, що я не з'явився в Нью-Йорку восени 1988 р., вийшло тільки на користь. Виступаючи перед Міжнародною комісією правників, я б заперечував кваліфікацію сталінського терору голодом як геноциду. Адже в 1988—1989 рр. я не розумів специфіки українського голоду на тлі загальносоюзного, незважаючи на те, що з осені 1986 р. інтенсивно працював над архівними джерелами з теми. У брошурі «1933: трагедія голоду» згадувалися постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада і РНК УСРР від 20 листопада 1932 р., ухвалені під тиском голови надзвичайної хлібозаготівельної комісії В. Молотова (останній узгоджував їх зі Й. Сталіним, такі документи знайшлися). Обидві постанови — «запальна свічка» Голодомору. Найбільш зловісні пункти постанов теж цитувалися у брошурі — про запровадження натурального штрафування боржників із хлібозаготівелі м'ясом (салом) і картоплею. Однак я не мав ще фактів про те, які наслідки це викликало. Тому голод в Україні розглядався як результат помилкового економічного курсу, а не каральної конфіскації всього продовольства під прикриттям кампанії хлібозаготівель: «Гласність у боротьбі з голодом означала б визнання факту економічної катастрофи, якою завершився сталінський експеримент з форсуванням темпів індустріалізації. Тому Сталін обрав шлях боягузливого і злочинного замовчування становища в сільській місцевості» [10, С. 42]. Економічна катастрофа справді мала місце, і її головним проявом був загальносоюзний голод 1932—1933 рр. Але я тоді не розрізняв загальносоюзного голоду, який у першій половині 1932 р. поширювався в гострих формах і в Україні, від голоду в тих регіонах, де з жовтня 1932 р. діяли сталінські надзвичайні комісії. Цей останній голод був наслідком не політики форсованої індустріалізації, а терору, спрямованого на холоднокривне та добре замасковане нищення мільйонних мас населення. Технологію творення Голодомору в усіх сутнісних деталях на підставі досягнень світової й вітчизняної історіографії я виявив тільки у 2007 р. [12]. Це було суто наукове пояснення природи сталінського геноциду, на відміну від емоційних у своїй основі уявлень свідків Голодомору, на які спирався Р. Конквест.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Devis, R., Uitkroft, S. Gody goloda: Selskoe khozyajstvo SSSR, 1931—1933. Moscow, 2011 [in Russian].
[Дэвіс Р., Уйткрофт С. Годы голода: Сельское хозяйство СССР, 1931—1933. Москва, 2011. 543 с.]
2. Faizulin, Ya. (comp.) “Represovani” shchodennyky. Holodomor 1932—1933 rokov v Ukraini. Kyiv: Feniks, 2018 [in Ukrainian].
[«Репресовані» щоденники. Голодомор 1932—1933 років в Україні. Упоряд. Я. Файзулін. Київ: Фенікс, 2018. 352 с.]

3. Smolii, V. (Ed.), *Holod 1932—1933 rokiv v Ukraini: prychny ta naslidky*. Kyiv: Naukova dumka, 2003 [in Ukrainian].
[Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки. Гол. редкол. В. Смолій. Київ: Наукова думка, 2003. 888 с.].
4. *Pid praporom Velykoho Zhovtnia, kursom perebudovy*. Dopovid chlena Politbiuro TsK KPRS, pershoho sekretaria TsK Kompartii Ukrainy V.V. Scherbytskoho na urochystomu zasidanni, prysviachenomu 70-richchiu vstanovlennia Radianskoi vlady na Ukraini. 25 hrudnia 1987 roku. *Radianska Ukraina*. 1987, 26 Dec. [in Ukrainian].
[Під прапором Великого Жовтня, курсом перебудови: Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В.В. Щербицького на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю встановлення Радянської влади на Україні. 25 грудня 1987 р. *Радянська Україна*. 1987, 26 грудня].
5. Kulchytskyi, S. *Do otsinky stanovyshcha v silskomu hospodarstvi USRR u 1931—1933 rr. Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal*. 1988. 3 (324): 15-27 [in Ukrainian].
[Кульчицький С. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931—1933 рр. *Український історичний журнал*. 1988. № 3 (324). С. 15—27].
6. Kulchytskyi, S. *Historical experience: vital today. News from Ukraine*. 1988. 2 (January).
7. Kulchytskyi, S. *Do stanovyshcha v silskomu hospodarstvi Ukrainy (1931—1933). Visti z Ukrainy*. 1988. 3 (January); 4 (January) [in Ukrainian].
[Кульчицький С. До становища в сільському господарстві України (1931—1933). *Вісті з України*. 1988. №3 (січень); №4 (січень)].
8. *Komunistychna partiia Ukrainy v rezoliutsiiah i rishenniakh zizdiv, konferentsij i plenu-miv TsK. T. 1 (1918—1941)*. Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1976 [in Ukrainian].
[Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1 (1918—1941). Київ: Політвидав України, 1976. 1007 с.].
9. *Zvit konhresovo-prezydentskoi Komisii SShA z doslidzhennia Velykoho holodu 1932—1933 rr. v Ukraini*. In: *Velykyi holod v Ukraini 1932—1933 rokiv*. U 4 t. T. IV: Svidchen-nia ochevydtsiv dlia Komisii Konhresu SShA. Vykonavchy dyrektor James Mace. Kyiv: VD “Kyievo-Mohylianska akademiia”, 2008 [in Ukrainian].
[Звіт конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932—1933 рр. в Україні. *Великий голод в Україні 1932—1933 років*. У 4 т. Т. IV: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. Виконавчий директор Джеймс Мейс. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. 622 с.].
10. Kulchytskyi, S. *1933: trahediia holodu*. Kyiv: Tovarystvo “Znannia” URSR, 1989 [in Ukrainian].
[Кульчицький С. 1933: трагедія голоду. Київ: Товариство «Знання» УРСР, 1989. 48 с.].
11. *Mezhdunarodnaia komissiia po rassledovaniiu goloda na Ukraine 1932—1933 godov. Itogovuj otchet*. 1990 g. Kiev, 1992 [in Russian].
[Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932—1933 годов. Итоговый отчёт. 1990 г. Киев, 1992. 192 с.].
12. Kulchytskyi, S. *Holodomor 1932—1933 rr. v Ukraini yak henotsyd: trudnoshchi usvidomlennia*. Kyiv: Nash chas, 2007 [in Ukrainian].
[Кульчицький С. Голодомор 1932—1933 рр. в Україні як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2007. 424 с.].

Надійшла / Received 06.07.2023

Stanislaw KULCHYTSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,

Chief Research Fellow,

Department of History of Ukraine 20—30-ies XX century,

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

s_kul@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7561-5374>

ON THE QUESTION OF THE FIRST SOVIET

PUBLICATION ABOUT THE 1932—1933 FAMINE (january 1988)

The purpose is to reveal the circumstances under which the first legal publication about the 1932—1933 Famine appeared in the Soviet Union. Its task is to analyze the reaction of the U.S. Commission on the Ukraine Famine and the International Commission of Inquiry into the 1932—1933 Famine in Ukraine to this publication. **The methodology** is based on the principles of historicism, scientificity, and systematicity. **The scientific novelty** lies in proving the decisive role of the North American Ukrainian diaspora in the decision of the Soviet authorities to stop hiding from new generations of citizens the most terrible tragedy in the thousand-year history of Ukraine.

Keywords: “food difficulties”, terror by famine, U.S. Commission on the Ukraine Famine, International Commission of Inquiry into the 1932—1933 Famine in Ukraine.

До 90-х роковин Голодомору 1932—1933 рр.

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.093>

УДК 343.148 «2020.12.03»: [341.485:314.116–026.24]: (049.3)

Олександр ГЛАДУН

доктор економічних наук, член-кореспондент НАН України,
старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи,
Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України (Київ, Україна)
gladun.ua@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6354-6180>

Наталія ЛЕВЧУК

докторка економічних наук, старша наукова співробітниця,
головна наукова співробітниця відділу демографічного моделювання та прогнозування,
Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України (Київ, Україна)
levchuk.nata@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4944-684X>

Олег ВОЛОВИНА

доктор демографії, дослідник Центру славістики, Євразії та Східної Європи,
Університет Північної Кароліни (Чапел-Гілл, США)

olehw@aol.com

<https://orcid.org/0000-0002-3146-8509>

ЩЕ РАЗ ПРО КІЛЬКІСТЬ ВТРАТ УНАСЛІДОК ГОЛОДОМОРУ: ЕКСПЕРТНА ОЦІНКА

Мета — оцінити якість Висновку комплексної судової статистично-криміналістичної експертизи від 3 грудня 2020 р. в рамках кримінального провадження № 22019000000000309 від 20 жовтня 2019 р. у частині визначення демографічних втрат унаслідок Голодомору 1932—1933 рр. **Методологія** базується на принципі неупередженості, критичній оцінці коректності використання понятійного апарату, інформаційної бази, кластерного аналізу

Цитування: Гладун О., Левчук Н., Воловина О. Ще раз про кількість втрат унаслідок Голодомору: експертна оцінка. *Український історичний журнал*. 2023. № 5 (572). С. 93—118. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.093>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 5 (572)

зу та дотримання базових основ демографічної науки. **Наукова новизна.** Вперше всебічно досліджено й оцінено якість і коректність визначення демографічних втрат унаслідок Голодомору 1932—1933 рр. у Висновку комплексної судової статистично-криміналістичної експертизи від 3 грудня 2020 р. **Основні результати.** Проаналізовано коректність і повноту наведеної інформації щодо визначення демографічних втрат у попередніх дослідженнях, коректність використання термінологічного апарату та інформаційної бази. Також проведено аналіз застосованого інструментарію (вибірковий метод, кластерний аналіз, демографічні методи) й виявлено некоректність його використання. **Висновки.** Практично всі етапи судової статистично-криміналістичної експертизи містять суттєві вади методичного характеру, некоректне використання інформаційної бази та явно спрямовані на завищення втрат унаслідок Голодомору 1932—1933 рр.

Ключові слова: Голодомор, демографічні втрати, надсмертність, комплексна судова статистично-криміналістична експертиза.

7 вересня 2021 р. в Києві відбувся Міжнародний форум «Масові штучні голоди: пам'ятаємо, вшановуємо», на якому, зокрема, було презентовано видання «Геноцид українців 1932—1933 за матеріалами досудових розслідувань» [1]. Вихід у світ цієї книжки спричинив скандал через багаторазові передруки окремих сторінок та знищення першого тиражу.

Книга складається з витягів із різних законодавчих та нормативних документів, також вона містить матеріали порушеної Службою безпеки України 22 травня 2009 р. кримінальної справи № 475 щодо вчинення на території УСРР у 1932—1933 рр. злочину геноциду та постанову Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 р. у цій кримінальній справі. До видання також включено матеріали кримінального провадження № 22019000000000309 від 20 жовтня 2019 р. (орган досудового розслідування — СБУ), яке було відкрито за заявою Національного музею Голодомору-геноциду з тієї ж причини, що й кримінальна справа № 475.

Викликає подив сам факт публікації матеріалів незавершеного кримінального провадження, одна з цілей якого полягає в ревізії оцінки демографічних втрат унаслідок Голодомору, зафіксованих у постанові Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 р. Результати ревізії містяться у Висновку комплексної судової статистично-криміналістичної експертизи Національної академії правових наук № 957 від 3 грудня 2020 р. (далі — Висновок). Якість демографічної складової цього документа викликає багато зауважень. Тому метою нашої статті є критичний аналіз визначення демографічних втрат. Актуальність такого аналізу зростає, оскільки вже побачило світ друге видання цієї книги [2].

Аналітична частина Висновку [1, С. 335—372; 2, С. 443—481]¹ складається з трьох розділів.

У розділі I «Криміналістична характеристика злочину геноциду» словосполучення «зайве населення» [1, С. 341; 2, С. 449] трактується як населення, що його «комуністичний тоталітарний режим» планував знищити. Однак у

¹ Оскільки нумерація сторінок у першому та другому виданнях не збігається, далі наводитимемо посилання на обидва видання.

той період поняття «зайве населення» використовувалось у сенсі аграрного перенаселення, яке планувалося залучити або до міст у період індустріалізації, або для освоєння цілих земель. Тому необґрунтованою є теза про те, що планувалося знищити «до 8 мільйонів українців», але вона побіжно повинна слугувати підтвердженням правильності подальших розрахунків втрат у 9,1 млн осіб.

При наведенні кількісних параметрів переселення населення в УСРР [1, С. 341; 2, С. 449] із постанов РНК УСРР від 15 жовтня 1933 р. № 133 та РНК СРСР від 25 жовтня 1933 р. № 2318, не вказано, що частина переселених була з менш постраждалих територій України, а загалом станом на 15 березня 1935 р. з усіх переселених повернулися на попереднє місце проживання 61,5 % господарств [3].

Далі йдеться про те, що М. Птуха, О. Асаткін, А. Хоменко «провели демографічні розрахунки, за якими втрати української нації становлять відповідно: 6 млн 700 тис., 7 млн 100 тис., 7 млн 700 тис. українців» [1, С. 341; 2, С. 449].

По-перше, з контексту викладеного можна зробити висновок, що втрати визначали саме зазначені демографи і статистики (що підтверджується діаграмою 1 «Чисельність українців, знищених у 1932—1933 рр. (млн осіб)» [1, С. 484; 2, С. 592]). Але це не так. М. Птуха, О. Асаткін, А. Хоменко ніколи не розраховували втрати або «чисельність знищених» унаслідок Голодомору. Показники, наведені вище, обчислені самими авторами Висновку на основі прогнозів чисельності населення, зроблених М. Птухою й А. Хоменком.

По-друге, ті числа являють собою не втрати в 1932—1933 рр., а різницю між прогнозованою та переписною чисельністю населення на початок 1937 р. Ця різниця чисельності накопичена не за два роки Голодомору, а за весь 5-річний період прогнозування (1932—1936 рр.), і сформована вона за рахунок змін у народжуваності, смертності й міграції, а не лише смертності.

Теза про те, що «демографічні розрахунки опираються виключно на сталі демографічні фактори» [1, С. 342; 2, С. 450] свідчить про необізнаність авторів Висновку з базовими засадами демографічної науки: демографічні моделі враховують як змінні параметри режиму природного відтворення та міграції населення, так і стохастичні імітації процесів.

Фраза «Не можна огульно виокремити серед тих померлих, хто складав би, так званий, “середній річний показник смертності” [...] хоча б тому, що аж ніяк неможливо прийняти те, що стара або хвора людина, яка, можливо, ще й дожила б до листопада 1933 р., помирає у травні з голоду, а ми за “правилами демографії та статистики” викреслюємо її зі списку загиблих» [1, С. 343; 2, С. 451] свідчить про свідоме перекручування чи відсутність розуміння суті демографічних процесів. Зі списку загиблих демографія нікого не «викреслює», а чітко розрізняє сукупності померлих від природної смертності та надсмертності внаслідок злочинної діяльності чи бездіяльності влади. Демографія оцінює ці дві складові серед загального числа померлих.

Теза про те, що демографічні методики (зокрема термін «надсмертність») не використовуються при розрахунку втрат унаслідок злочину геноциду [1,

С. 343—344; 2, С. 451—452], не відповідає дійсності. Термін «надсмертність» — загальнонаукове поняття, що побутує в різних науках. Саме розрахунок втрат через надсмертність дає можливість оцінити втрати від голоду, тобто спричинене ним додаткове число померлих. Зокрема, оцінку надсмертності було проведено в дослідженнях наслідків геноцидів 1994 р. в Руанді, 1975—1979 рр. у Камбоджі, а також наслідків голоду в Ірландії 1845—1850 рр., Нідерландах 1944—1945 рр., Бенгалії 1943 р., Китаї 1958—1961 рр., Сомалі 2017—2018 рр. та ін. [4—11].

На с. 343—344 / 451—452 (також на діаграмі 1: с. 484 / 592) наведено різні показники втрат (від 8 до 10 млн осіб) за повідомленнями дипломатів, політиків, діячів культури тощо. Проте всі вони мають суб'єктивний характер, бракує опису методології їх отримання та критичних оцінок демографічно-статистичної інформації. Водночас у Висновку відсутні результати оцінки втрат (від 2,5 до 5,0 млн), які отримані дослідниками з різних країн і ґрунтуються на науковій методології [див., напр., 12—24]. Це свідчить про тенденційний характер підбору інформації.

Розділ II «Статистичні підрахунки та демографічні розрахунки втрат української нації під час вчинення злочину геноциду у 1932—1933 рр. в УСРР» проаналізуємо в контексті трьох обов'язкових при проведенні досліджень компонентів: термінологічний апарат, інформаційна база, методологія.

1. Термінологічний апарат.

1) Втрати.

У Висновку відсутнє визначення (дефініція) демографічних втрат. Із тексту випливає, що до втрат зараховують усіх померлих у 1932—1933 рр. Це суперечить канонам демографічної науки, згідно з якими демографічні втрати визначаються як надсмертність — тобто різниця між загальним числом померлих під час соціальної катастрофи (в тому числі голоду) й тією кількістю померлих, яка могла бути за умови відсутності катастрофи з урахуванням тогочасного рівня смертності. Поняття втрат як явища надсмертності наведено в публікаціях 4—11.

2) Українська нація.

У Висновку [1, С. 339; 2, С. 447] наведено визначення поняття «українська нація» як об'єкта «злочину геноциду 1932—1933 рр.». Визначення не дає однозначного розуміння, чи йдеться про сукупність населення УСРР, а чи лише про українців за етнічним походженням. Можливість подвійного трактування знайшла своє продовження у проведенні розрахунків втрат. Для території радянської України це втрати всього населення, для території Північно-Кавказького краю — тільки українці як етнічна група. З науково-методичного погляду ми маємо два різних об'єкта дослідження, тому об'єднувати дані по них некоректно.

2. Інформаційна база.

Розрахунки втрат для УСРР базуються на таких основних даних: 1) числа народжених і померлих із місцевих книг записів актів цивільного стану; 2) чисельність населення на рівні районів із Довідників основних статистично-еко-

Таблиця А. Порівняння даних про кількість смертей у Таращанському р-ні за даними РАЦС і звітною формою ЦСУ УСРР, 1927—1929 рр.

Рік	Книги РАЦС (Висновок) ¹	Звітна форма ЦСУ ²	Різниця (2)—(1)
	(1)	(2)	(3)
1927	1416	1441	-25
1928	1250	1440	-190
1929	1207	1543	-336

Джерело: ¹ Висновок [1, С. 352; 2, С. 460]. ² ЦДАВО України. Ф. 528. Оп. 1. Спр. 1428; Ф. 582. Оп.1. Спр. 1429—1432, 3699.

номічних показників господарств районів [25] (далі — Довідник 1933 р.), 3) переписи 1926 і 1937 рр.

Детальні дані, зокрема щорічні числа народжених, померлих і чисельності населення за період, який розглядається, представлено лише для одного Таращанського р-ну Київської обл., що й стали об'єктом критичного аналізу. Для решти шести районів-репрезентантів у Висновку представлено окремі числа, що унеможлиблює перевірку розрахунків.

1) Числа померлих і народжених із книг РАЦС.

Розрахунок втрат для Таращанського р-ну здійснено на основі місцевих книг реєстрації смертей, а не зведених форм статистичної звітності Центрального статистичного управління (ЦСУ) та Управління народногосподарського обліку (УНГО) УСРР. Відомо, що дані про померлих у книгах реєстрації смертей дуже неповні, і ступінь недообліку смертей у місцевих книгах реєстрації більший, ніж у зведеній статистиці УНГО. Цей недооблік зростає від початку 1930-х рр., досягнувши максимуму в роки Голодомору, після чого низився. Табл. А² доводить, що числа смертей для Таращанського р-ну, взяті із книг РАЦС, занижені порівняно з відповідними цифрами у звітності ЦСУ. Тому незрозумілим є ігнорування та невикористання статистики смертності на рівні районів за звітними формами ЦСУ й УНГО, яка повніша порівняно з даними книг РАЦС (але теж потребує корекції на недооблік смертей).

Викликає подив той факт, що дані про природний рух населення району в 1927—1931 рр. із книг РАЦС, які є неповними, у Висновку не коригуються на недооблік, тобто не збільшуються (немає жодної згадки про це), а відповідні числа в 1934—1936 рр., навпаки — коригуються й були збільшені дуже суттєво (табл. Б).

Зокрема числа померлих у 1934, 1935, 1936 рр. були збільшені в 1,4, 1,7 і 2,5 рази відповідно, без жодного обґрунтування та пояснення. Така велика

² Задля уникнення плутанини в нумерації таблиць й ілюстрацій у Висновку та у цій публікації, при посиланні на Висновки використано оригінальну числову нумерацію, натомість тут застосовано літерні позначення.

корекція і збільшення числа смертей у роки після Голодомору не відповідає тенденціям динаміки смертності, що спостерігалися в той час. Дослідження наслідків різних голодів свідчать, що зазвичай після катастрофічно високої смертності під час трагедії в подальшому показники смертності в найближчі роки після голоду нижчі за докризовий рівень. В Україні також у 1935—1936 рр. смертність була нижчою, ніж у роки до початку Голодомору, після

Таблиця Б. Порівняння даних про кількість смертей у Таращанському р-ні з книг РАЦС та їх корекцією у Висновку, 1927—1936 рр.

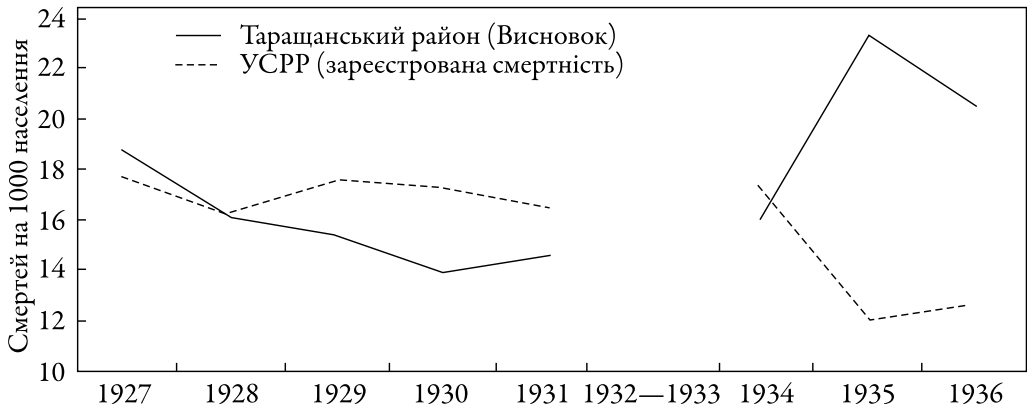
Рік	Розраховане за книгами РАЦС (Висновок)	Скориговане за відсутністю актів (Висновок)	Відношення скоригованого числа смертей до того, що є за книгами РАЦС, разів
	(1)	(2)	(2)/(1)
1927	1 416	1 416	1
1928	1 250	1 250	1
1929	1 207	1 207	1
1930	1 116	1 116	1
1931	1 183	1 183	1
1932—1933	10 502	35 844	3,4
1934	556	782	1,4
1935	678	1 150	1,7
1936	412	1 032	2,5

Джерело: Висновок [1, С. 352, 354; 2, С. 460, 462].

Таблиця В. Загальні коефіцієнти смертності населення Таращанського р-ну та УСРР, 1927—1931 і 1934—1936 рр.

Рік	Число померлих на 1000 населення	
	Таращанський р-н (Висновок) ¹	УСРР (зареєстрована смертність) ²
1927	18,8	17,6
1928	16,2	16,4
1929	15,3	17,5
1930	13,9	17,3
1931	14,6	16,4
1934	16,1	17,3
1935	23,4	12,1
1936	20,6	12,6

Джерело: ¹ Розраховано на основі кількості померлих і чисельності населення, наведених у Висновку. ² Зареєстрована смертність за даними УНГО (Российский государственный архив экономики; РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 329. Д. 256).

Іл. А. Динаміка загальних коефіцієнтів смертності для Таращанського р-ну та УСРР, 1927—1931 і 1934—1936 рр.

Джерело: 1. Розраховано на основі кількості померлих і чисельності населення, наведених у Висновку. 2. Зареєстрована смертність за даними УНГО (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 329. Д. 256).

чого знову підвищилася в період Великого терору. Про це свідчить динаміка загальних коефіцієнтів (зареєстрованої) смертності населення для республіки в цілому в роки до й після Голодомору.

Доказом хибно зроблених у Висновку корекції та розрахунку загально-го числа смертей у Таращанському р-ні слугують загальні коефіцієнти смертності населення, обчислені нами на основі табл. 4, 5 і 6 [1, С. 352—354; 2, С. 460—462]. Як видно із табл. В, показники смертності у цьому районі в 1934—1936 рр. виявилися не нижчими, а навпаки, суттєво вищими, ніж у роки до початку голоду, що є неправдоподібним. Іл. А також демонструє, що наведені у Висновку коефіцієнти смертності району різко контрастують і суперечать загальноукраїнським тенденціям смертності.

Залишається також непоясненим, чому числа народжених зовсім не коригувалися на недооблік (немає жодної згадки про це), в тому числі в роки Голодомору, коли недооблік народжених був значним.

Таким чином, розрахунок втрат базується на неповній статистиці природного руху населення з книг РАЦС та використанні суперечливої методології: відсутності корекції числа народжених і незрозумілого частинного коригування числа смертей. Відсутність корекції смертності на недооблік у роки до голоду та ігнорування міграції в розрахунках призводить до штучного завищення чисельності населення на початок 1932 р., тоді як необґрунтоване збільшення кількості смертей у роки після голоду — до зниження чисельності населення на початок 1934 р., що в підсумку збільшує абсолютну різницю між двома цифрами та, як наслідок, завищує втрати.

2) *Чисельність населення на рівні районів на початок 1932 р.*

Ця цифра відіграє важливу роль у розрахунку втрат, оскільки саме на її основі рахується не лише частка втрат (відносний показник), але й абсолютна

Таблиця Г. Перевірка розрахунків щорічної чисельності населення Таращанського р-ну за книгами РАЦС, 1927—1932 рр.

Рік	Висновок ¹			Чисельність населення ²	Різниця ²
	Народжені	Померлі	Чисельність населення на 01.01		
	(1)	(2)	(3)	(4)=(3)+(1)-(2)	(5)=(4)-(3)
1927	3309	1416	74 524	74 524	0
1928	3056	1250	76 410	76 417	-7
1929	3104	1207	77 970	78 223	-253
1930	2679	1116	79 531	80 120	-589
1931	2644	1183	80 630	81 683	-1053
1932	1655	1867	81 764	83 144	-1380
1927—1932					-3282

Джерело: ¹Висновок [1, С. 352, 353; 2, С. 460—461]. ²Розрахунки авторів.

кількість втрат населення. Тому дещо дивним є те, що розрахунок чисельності населення на початок 1932 р. та її динаміка в 1927—1932 рр. представлена у Висновку лише для одного, а не для всіх семи районів-репрезентантів. Водночас проста перевірка цього розрахунку для Таращанського р-ну (табл. Г) свідчить, що його результати не відповідають числам, наведеним у табл. 4 та 5 [1, С. 352, 353; 2, С. 460, 461].

Різниця між розрахунковою чисельністю населення району на початок 1932 р. й тією, що виходить згідно з даними РАЦС (чисельність на початку року, додати число народжених, відняти число померлих), становить 1380 осіб (різниця всього за період 1927—1932 рр.: 3282 особи). В тексті немає пояснення виявлених розбіжностей. Натомість підраховану (невірно) чисельність населення району на початок 1932 р. подано як таку, що наближена до цифри чисельності Таращанського р-ну в Довіднику 1933 р., «що вказує на достовірність поданих у цьому довіднику даних щодо чисельності населення районів області» [1, С. 353; 2, С. 461]. Тобто саме цей невірний розрахунок чисельності населення на початок 1932 р. за даними РАЦС подано як обґрунтування подальшого використання Довідника 1933 р. для підрахунку чисельності населення кластерів³ на початок 1932 р.

³ Кластерний аналіз — сукупність статистичних методів розподілу загалом об'єктів на окремі групи (кластери). Метою є формування кластерів таким чином, щоб об'єкти, які потрапили в один кластер, були якомога більше подібні між собою, а самі кластери якомога більше відрізнялися за ознаками, котрі використовуються у процедурі кластеризації. Ознаками можуть бути різні характеристики об'єктів (наприклад, якщо об'єктами є райони, то їх характеристиками можуть бути площа, чисельність населення, виробництво сільськогосподарської продукції тощо). Теоретично кількість ознак не обмежена, але існують процедури визначення тих, які переважно впливають на результати кластеризації.

Разом із тим, дані про чисельність населення районів, опубліковані в Довіднику 1933 р., не враховують сільську міграцію, зокрема значні обсяги добровільних і насильницьких переміщень селян у роки після перепису 1926 р., пов'язані з розкуркуленням та примусовою колективізацією, й тому є завищеними. Про неточність даних свідчить і передмова впорядників видання 1933 р.: «Всю роботу щодо складання довідника проведено терміновим порядком [...] і не було змоги й часу досконально перевірити ці матеріали на місцях [...] Зважаючи на незадовільний стан обліку в ряді наших установ [...] ми не можемо гарантувати цікавотої певності та повноти показників, уміщених у довіднику» [25, С. 3]. Варто також зауважити, що обрахована у Висновку динаміка чисельності населення Таращанського р-ну помітно розходиться з цифрою чисельності на початок 1930 р., опублікованою в іншому довіднику — «Нові адміністративні райони УСРР» (1930 р.) [26]: 76,35 тис. у цьому виданні проти 79,5 тис. у Висновку (різниця: +3,2 тис. у Висновку).

Існує невідповідність у підході до обчислення чисельності населення на початок 1932 р. для семи обраних районів-репрезентантів та решти: якщо для перших чисельність розраховується (хоч сам розрахунок не представлений), то для всіх інших районів і кластерів загалом її взято з Довідника 1933 р. Якщо автори вважають достовірними цифри чисельності населення в останньому (про що вказано [1, С. 353; 2, С. 461]), тоді незрозуміле використання для районів-репрезентантів інших цифр, які для більшості районів є вищими за ті, що в Довіднику 1933 р. При цьому перевірити розрахунок цифр чисельності на початок 1932 р. неможливо, оскільки необхідні складові цього розрахунку у Висновку відсутні. Однак порівняння чисельності населення районів-репрезентантів, вказаної в табл. 7 [1, С. 355; 2, С. 463] та відповідних даних із Довідника 1933 р., виявило розбіжності, які є дуже значними для окремих районів. Так, потребує пояснення, чому й на основі яких даних чисельність населення Оріхівського р-ну вища на 25,2 %, ніж у Довіднику 1933 р.; Опіш-

Таблиця Д. Чисельність населення районів-репрезентантів за даними Висновку та Довідника 1933 р. на початок 1932 р.

Район-репрезентант	Висновок ¹	Довідник 1933 р. ²	Різниця ³ , тис. осіб	Різниця ³ , %
Таращанський	81,8	81,6	0,2	0,2
Міловський	38,7	37,1	1,6	4,1
Сновський	41,9	41,6	0,3	0,7
Полонський	67,4	76,2	-8,8	-13,1
Опішнянський	87,2	79,2	8,0	9,2
Ново-Одеський	48,6	44,1	4,5	9,3
Оріхівський	72,3	54,1	18,2	25,2

Джерело: ¹ Висновок [1, С. 355; 2, С. 463]. ² Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів областей та АМСРР. У 8 т. Харків, 1933. ³ Розраховано авторами.

нянського та Ново-Одеського — на 9,2—9,3 %; Міловського — на 4 %; а чисельність населення Полонського р-ну, навпаки, знижена, на 13 % (табл. Д).

3) Чисельність населення районів на початок 1934 р.

Чисельність населення на початок 1934 р. для районів-репрезентантів отримано розрахунковим шляхом від бази перепису 1937 р., враховуючи числа народжених і померлих за період із 1934 по 1936 рр. У зв'язку з цим слід зауважити, що чисельність населення за переписом 1937 р. за районами, ймовірно, взято з доповідної О. Асаткіна, де чітко вказано, що йдеться про попередні підсумки перепису [27]. Це телефонні зведення обласних УНГО по районах, які не враховували кадри Червоної армії та НКВС. Окрім цього, підсумок чисел по районах із доповідної не враховував і числа, вказані на початку документа, зокрема чисельність населення, переписану під час так званих контрольних обходів і переписаних у поїздах. Не було внесено авторами Висновку жодної поправки на недооблік під час перепису. Використання неповної чисельності населення за переписом 1937 р. також є однією з причин нижчої чисельності населення на початок 1934 р.

4) Міграція.

У праці відсутні щорічні демографічні баланси з усіма компонентами зміни чисельності населення за період, що розглядається, тобто щорічна чисельність населення, числа народжених, померлих, сальдо міграції та адміністративно-територіальні перетворення. Такі дані відсутні не лише для кластерів, а й для України у цілому, міського та сільського населення республіки. Це не дає змоги перевірити, наскільки адекватно міграційна компонента врахована в розрахунках. Водночас можна провести обчислення на основі тих окремих даних, які є для V кластера, що наближено відповідає міському населенню України (табл. Е).

Таблиця Е. Розрахунок загального та міграційного приросту населення кластера V (тис. осіб)

1	Загальний приріст, 1932—1937 рр. (Висновок) <i>у тому числі:</i>	1058,4
2	природний приріст, 1932—1933 рр. (Висновок)	-147,2
3	внутрішній міграційний приріст, 1932—1933 рр. (Висновок)	461,8
4	зовнішній міграційний приріст міського населення, 1932—1936 рр. (Висновок)	370,6
5	Зареєстрований природний приріст, 1934—1936 рр. (дані УНГО)	241,8
6	Сума рядків 2 + 3 + 4 + 5	927,0
	Різниця рядків: 1—6	131,4

Джерело: розраховано авторами за даними табл. 9 [1, С. 357; 2, С. 465] і табл. 10 [1, С. 359; 2, С. 467] Висновку та зареєстрованого природного приросту міського населення в 1934—1936 рр. за даними УНГО.

Отже загальний приріст V кластера в 1932—1936 рр. становив 1058,4 тис. осіб. Якщо врахувати природний і міграційний прирости (убуток) у 1932—1933 рр., сальдо зовнішньої міграції в 1932—1933 рр. за оцінками у Висновку, а також зареєстрований природний приріст міського населення в 1934—1936 рр. за даними УНГО, то у залишку внутрішній міграційний приріст V кластера в 1934—1936 рр. становить лише 131,4 тис., що є мізерним і не відповідає міграційній статистиці міського населення України, чисельність якого в 1934—1936 рр. значно збільшилася за рахунок прибулих селян.

Окрім цього, як відомо, міське населення виросло й за рахунок рекласифікації населених пунктів із сільських у міські. З даних у Висновку незрозуміло, чи була врахована ця зміна чисельності та якою є її обсяг.

3. Методологія.

Запропонований інструментарій передбачає використання вибіркового методу, кластерного аналізу, а також «суто демографічні методи» [1, С. 346; 2, С. 454], хоча раніше доводилося, що «демографічні методи не застосовують при обрахунку населення під час воєн, геноцидів, епідемій, соціальних і природних катаклізмів» [1, С. 342; 2, С. 450].

Було використано наступну схему розрахунку:

1. Всі райони методом кластерного аналізу розбито на вісім кластерів.
2. У семи кластерах із восьми визначено район-репрезентант. В одному «міському» кластері розрахунки здійснено для всього кластера.
3. Для району-репрезентанта здійснено оцінку чисельності населення станом на початок 1932 та 1934 рр.
4. Визначено різницю чисельності населення між цими датами й відсоток цієї різниці відносно чисельності населення на початок 1932 р.
5. Дані по району-репрезентанту розповсюджено на весь кластер пропорційно до чисельності населення.
6. Отримано суму по семи кластерах.
7. Оцінено зміну чисельності населення по «міському» кластеру.
8. Враховано зовнішні міграційні потоки.
9. Отримано втрати по Україні. Втрати трактуються як усі померлі за 1932—1933 рр.

1) Вибірковий метод.

У Висновку наведено формули вибіркового методу [1, С. 346—347; 2, С. 454—455], до яких є низка питань. Проте не зупинятимемося на них через те, що результати розрахунків за формулами (1) і (2) явно не використовуються авторами в подальшому. На наш погляд, цей підрозділ Висновку наведено винятково з метою надання подальшим оцінкам уявної обґрунтованості.

2) Кластерний аналіз.

Наступна складова інструментарію — використання кластерного аналізу, на результатах якого базуються всі подальші розрахунки. Сформовано вісім кластерів. Для семи з них обрано по одному району-репрезентанту. Результати розрахунків для 7 обраних районів було поширено (екстрапольовано) на решту 347 районів.

Зазначено, що для кластеризації «обґрунтовано 7 критеріїв типізації районів та міськрад УСРР (табл. 1)» [1, С. 347; 2, С. 455]. Проте у Висновку таке обґрунтування відсутнє. Критеріїв типізації також не наведено, а те, що названо «критеріями», є показниками (ознаками), за якими проводиться кластеризація.

Залишається нез'ясованим питання стосовно розрахунку коефіцієнта «чорних дошок» по районах. Оскільки їх об'єктами в той час були колгоспи, індивідуальні селянські господарства, села, сільради, райони, відповідно вага цих об'єктів різна.

Черговим етапом після формування переліку показників (ознак) є їх статистичний аналіз із метою визначення, які з них безпосередньо доцільно використати у процедурі кластерного аналізу. Цей етап відсутній. На результати кластеризації впливає метод нормування, проте він також не вказаний.

Крім того, передумовою використання методу K-means є апіорне визначення як кількості кластерів, так і їх центрів. Про це у Висновку не зазначено. Проте ці параметри суттєво впливають на результати кластеризації. Незрозуміло, за якими критеріями перевірялась однорідність кластерів, а також якість та стійкість розбиття. Результати такої перевірки відсутні.

Наведені значення ознак у кожному кластері (табл. 2 [1, С. 349; 2, С. 457]) свідчать, що значення ознаки «частка сільського населення, %» є практично однаковою для всіх кластерів і, відповідно, має бути виключена з переліку ознак (з урахуванням того, що кластер V «міський»). Кластери I та II суттєво відрізняються тільки за ознакою «Відстань до найближчого міста ...», тобто їх відмінність потребує додаткового аналізу.

Після формування кластерів у семи з них було здійснено вибір по одному району-репрезентанту. Зазначається, що «критеріями відбору були повнота й достовірність даних у конкретному районі, відсутність значних адміністративних змін у районі впродовж 1932—1933 рр.» [1, С. 350; 2, С. 458]. Виходячи з наведених критеріїв, було здійснено не відбір району-репрезентанта, а його суб'єктивний вибір. При цьому незрозуміло, як визначалися «повнота та достовірність даних у конкретному районі». Також виникає питання: якщо існують неповні й недостовірні дані, то як узагалі можна було здійснити процедуру кластеризації та яка її якість?

Свідченням суб'єктивного підходу до вибору району-репрезентанта є дані табл. 3 [1, С. 350—351; 2, С. 458—459]: один район-репрезентант представляє одну область УСРР відповідно до тогочасного адміністративно-територіального поділу (крім Молдавської АСРР).

Окрім того, вибірка (точніше «вибір») розміром в одну одиницю сукупності теоретично може вважатися репрезентативною та використовуватися для екстраполяції отриманих результатів на весь кластер у разі доведення припущень: 1) однорідність кластера (райони, які входять до нього, мають бути максимально подібними); 2) район-репрезентант максимально наближений до центру кластера; 3) район-репрезентант має достовірні дані щодо цільового показника (кількості померлих); 4) відносний рівень смертності та сальдо

Таблиця Є. Основні характеристики статистичного розподілу загальних коефіцієнтів смертності населення в районах кластера I, 1933 р.

	Загальний коефіцієнт смертності, на 1000 населення
Таращанський р-н (район-репрезентант)	133,2
Мінімальне значення кластера I	20,9
Максимальне значення кластера I	189,4
Середнє значення кластера I	75,6
Коефіцієнт варіації, %	51,7

Джерело: розраховано авторами за даними УНГО (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 329. Д. 18).

міграції за два роки, 1932—1934 рр., є приблизно однаковими для кожного району в межах кластера, але різні для різних кластерів. Жодну з цих позицій у Висновку не доведено.

У Висновку методологію проілюстровано на прикладі кластера I. Тому далі розглядається перший кластер, який має найвищий відсоток втрат населення (43,9 %), значну кількість районів (69), чималу чисельність населення й, відповідно, велику кількість абсолютних втрат. У табл. Є представлено основні характеристики статистичного розподілу загальних коефіцієнтів смертності населення для 69 районів, що входять до складу першого кластера⁴.

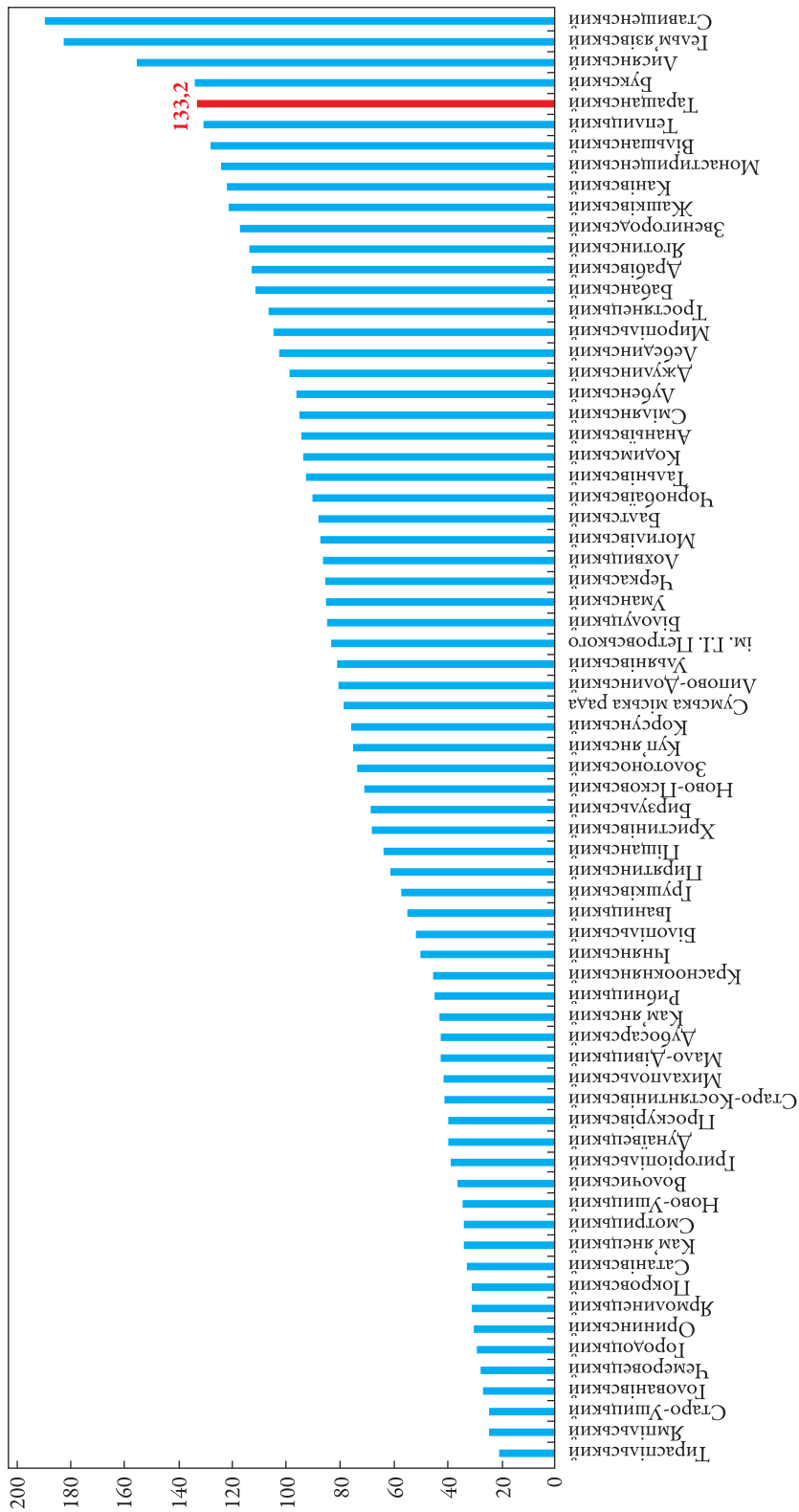
По-перше, до складу цього кластера входять райони як із дуже низьким, так і дуже високим рівнями смертності населення: від 20,9 до 189,4 смертей на 1000 населення в 1933 р. Кластер не є однорідним за рівнем смертності, оскільки варіація районних загальних коефіцієнтів смертності всередині його дуже висока: 51,7 %. Це свідчить про неоднорідність кластера за цим показником.

По-друге, смертність у Таращанському районі-репрезентанті в 1933 р. була не просто значно вищою, ніж у середньому по кластеру (іл. Б). Він входить до п'ятірки районів із найвищими показниками смертності й тому не репрезентує середній рівень втрат унаслідок Голодомору для всієї сукупності районів першого кластера: 133,2 померлих на 1000 населення в Таращанському проти 75,6 у середньому по кластеру.

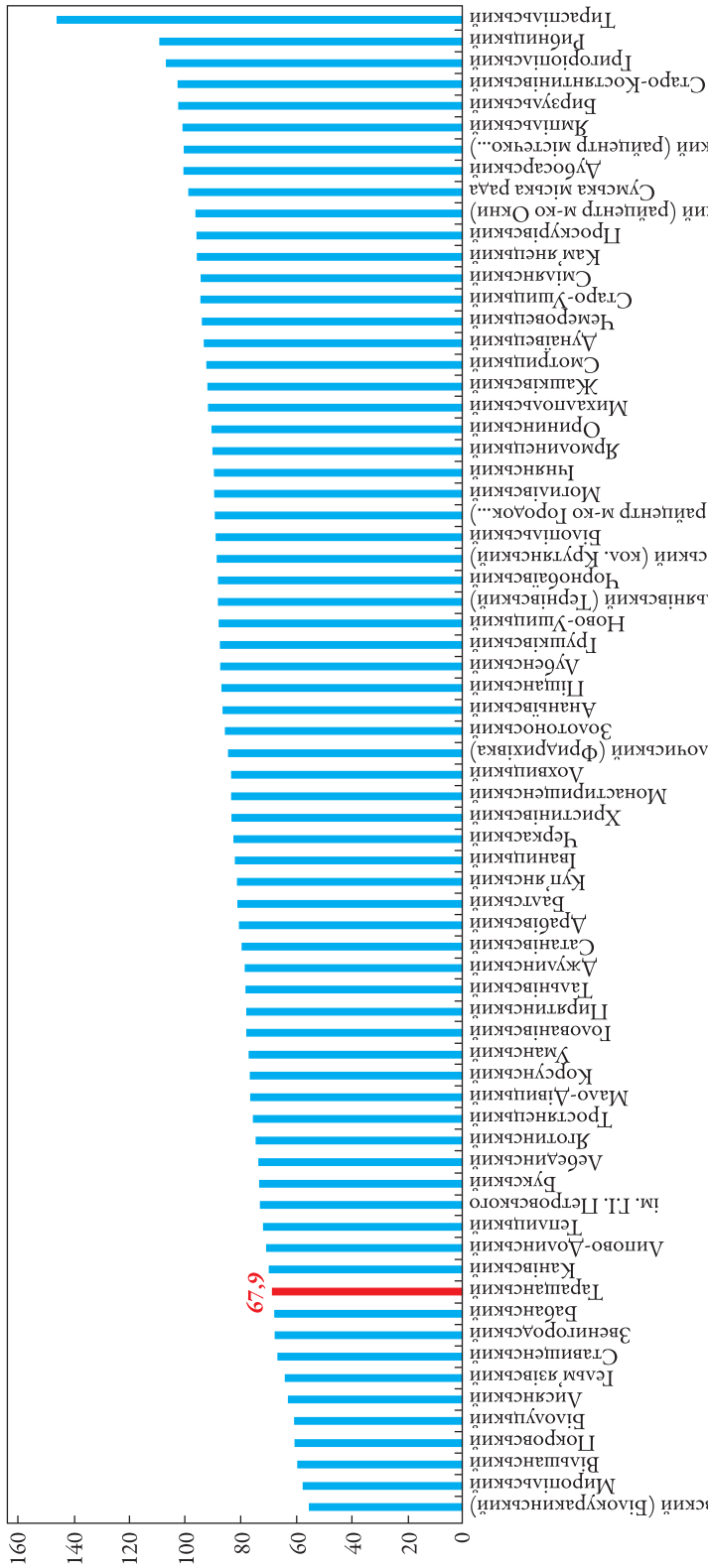
Іншою (непрямою) ілюстрацією того, що райони кластера I суттєво відрізнялися за рівнем втрат унаслідок голоду в 1933 р., може також слугувати розподіл районів за часткою зміни чисельності населення згідно з переписом 1937 р. порівняно з переписом 1926 р. Як видно на іл. В, чисельність населення Таращанського р-ну в 1937 р. становила лише 67,9 % відносно чисельності в 1926 р., тобто убуток населення за цей період був одним із найбільших у кластері.

На іл. Г показано географічний розподіл районів першого кластера (межі районів обведено синім кольором) і їх порівняння із загальними коефіцієнтами

⁴ Оскільки у Висновку відсутній перелік районів у розрізі кластерів, а є лише карта, можливо незначне відхилення у представленому нами складі кластера за рахунок 1—2 районів, які, однак, не можуть суттєво вплинути на характеристики кластера.

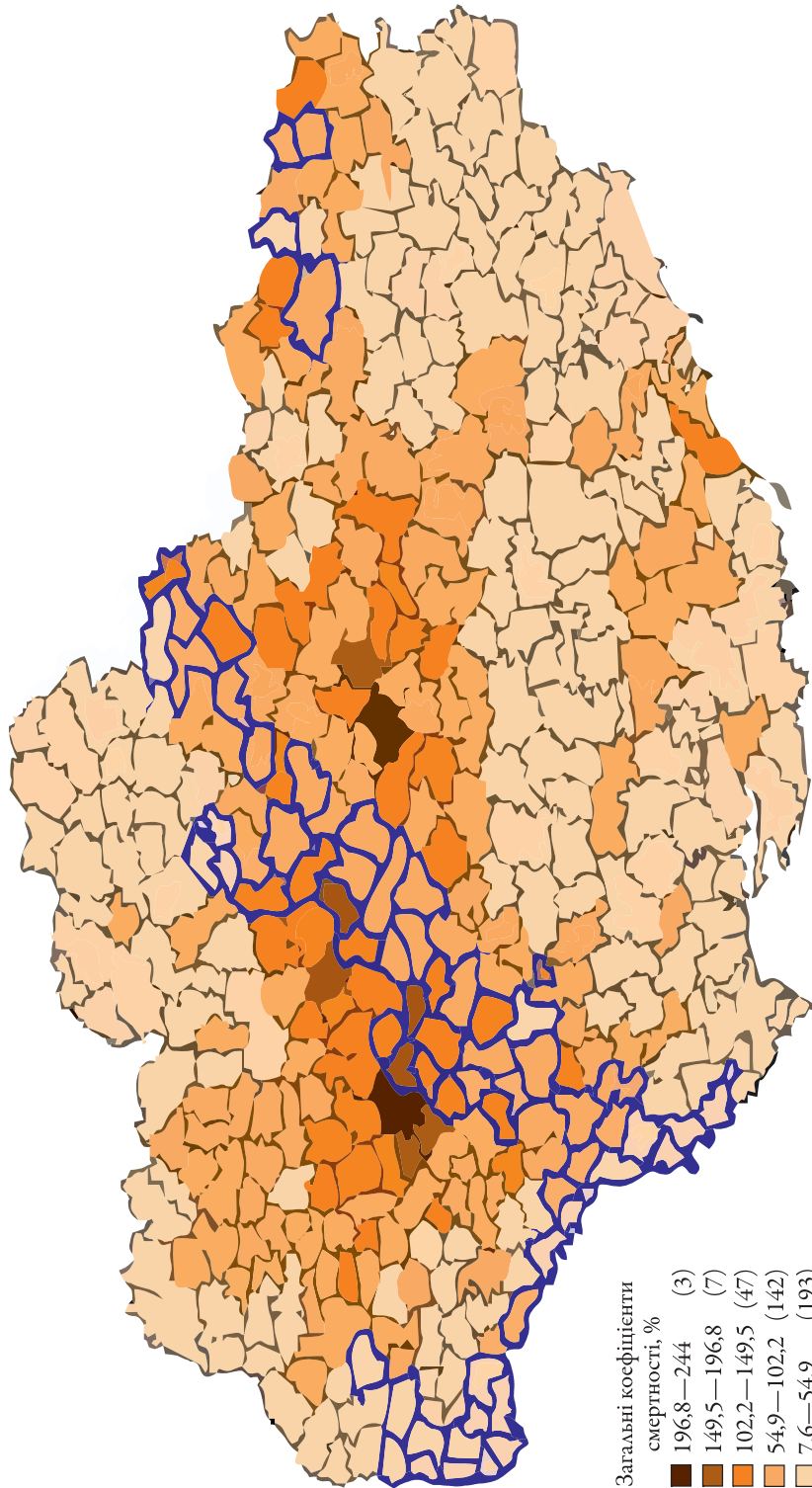

Іл. 5. Загальні коефіцієнти смертності населення районів у 1933 р., що входять до складу кластера І. Тарашанський район-репрезентант виділено червоним кольором.
Джерело: побудовано авторами за даними УНГО щодо зареєстрованої смертності (РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 329. Д. 18).

Іл. В. Чисельність населення за переписом 1937 р. у % до перепису 1926 р. для районів кластера І. Тарасівський район-репрезентант виділено червоним кольором.

Джерело: Додаток до доповідної записки від 15.01.1937, надісланої О. Асаткіним. Кульчицький С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: Док. та мат. Київ, 2003. С. 96—115.

Іл. 1. Загальні коефіцієнти смертності населення в 1933 р. та райони кластера І із найвищим рівнем втрат населення за результатами Висновку. Райони кластера І обведено синім кольором.

Джерело: побудовано авторами за даними УНГО (РГАЗ. Ф. 1562. Оп. 329. Д. 18).

смертності населення по території УСРР у 1933 р. Якщо у Висновку всі виділені райони мають однаково високий рівень втрат населення на рівні 43,9 %, то на карті загальних коефіцієнтів смертності в 1933 р. видно, що райони західного прикордоння мали набагато нижчу смертність, ніж розташовані у центральній лісостеповій зоні. За результатами окремих досліджень, імовірно, це було пов'язано з особливим статусом прикордоння, кращим забезпеченням та менш інтенсивними репресіями.

Поширення високого рівня втрат Таращанини на решту 68 районів і накладання цієї частки на всю чисельність населення кластера в підсумку призводить до автоматичного завищення абсолютних втрат населення кластера.

Як зазначалося, необхідною умовою використання кластерного аналізу є те, що кожен кластер має складатися зі схожих об'єктів, а об'єкти різних кластерів мають істотно відрізнятися один від одного. Методологія розрахунку втрат у Висновку базується на припущенні про те, що схожість районів за обраними критеріями кластеризації автоматично означає схожість районів за рівнем втрат населення. Відповідно, відмінності між кластерами за обраними критеріями обумовлюють і відмінності в рівні втрат. Проте це припущення не підтверджується отриманими результатами. За результатами кластеризації та розрахунків втрат вийшло, що 150 районів, які входять до складу трьох різних кластерів (I, VI, VII), чії характеристики суттєво відрізняються (табл. 2 [1, С. 349; 2, С. 457]), у підсумку мають дуже близькі між собою та найвищі відносні показники втрат населення: в межах 40—44 % (табл. 7 [1, С. 355; 2, С. 463]).

Незрозуміло, чому у складі V (міського) кластера відсутня Сумська міська рада з чисельністю 107,3 тис. осіб та часткою міського населення у 46 % в 1932 р., тоді як Вінницька міська рада з подібними показниками (чисельність населення 128,3 тис. осіб, 41,6 % міського населення) включена (табл. 9 [1, С. 357; 2, С. 465]).

3) Методологія розрахунку.

Абсолютне число втрат обчислюються як різниця чисельності населення на початок 1932 й 1934 рр., з віднісеною числом народжених за два роки (формула (4) [1, С. 351; 2, С. 459]). Відносні втрати рахуються як отримана абсолютна різниця, поділена на чисельність населення на початок 1932 р.

Застосований підхід має такі вади.

По-перше, враховується вся кількість померлих за два роки (1932—1933 рр.), а не надсмертність унаслідок Голодомору. Врахування всіх померлих за два роки базується на помилковому припущенні про те, що впродовж 1932—1933 рр. за умови відсутності голоду кількість смертей є нульовою, що неможливо, оскільки щорічно в Україні наприкінці 1920 — на початку 1930-х рр. умирали від 500 до 600 тис. осіб. Такий підхід не відповідає загальноприйнятій науковій методології оцінки втрат населення внаслідок соціальних катастроф, у тому числі голоду. У світовій практиці, коли немає точних даних про смерті за причинами смерті та неможливо встановити точне число померлих від певної причини (в даному разі голоду) на основі індивідуальних актових записів про

смерть (їх в Україні зберіглася невелика кількість, не завжди в них ставилася достовірною причина, а в багатьох актах причина смерті взагалі відсутня), загальним є підхід, за яким розраховуються втрати прямі, тобто через надсмертність, і непрямі, себто ненародженими.

По-друге, обчислена різниця чисельності населення між 1932 і 1934 рр. містить не лише померлих, а й сальдо міграції за два роки. Тобто 8935,4 тис. осіб, означені в таблицях 7 і 8 [1, С. 355, 356; 2, С. 463, 464] як «Демографічні втрати внаслідок Голодомору-геноциду 1932—1933 рр.», включають у себе суму як смертей, так і сальдо міграції за два роки, проте примітки про включення зміни чисельності населення внаслідок міграції до чисел демографічних втрат у зазначених таблицях відсутні. Оскільки йдеться про розрахунок втрат від голоду для районів семи кластерів із переважно сільським населенням (міський кластер виділено окремо), то слід зауважити, що сальдо міграції селян у міста в роки голоду, особливо 1932 р., було значним. Тож ігнорування цієї компоненти у чисельності населення станом на 1934 р. суттєво збільшує отриману частку померлих, яка потім переноситься на населення всього кластера.

Хоч автори у формулі (6) [1, С. 360; 2, С. 468] намагаються врахувати міграцію, насправді це не так. Це робиться на заключному етапі після поширення (екстраполяції) відсотку зменшення чисельності населення району-репрезентанта на всю чисельність населення кластера. Таке механічне поширення припускає не лише однаковий відносний рівень смертності, але й однаковий рівень сальдо міграції по районах у межах кожного кластера в 1932—1933 рр., що є неправдоподібним. У підсумку, за такого підходу сума абсолютних сальдо міграцій по районах кластерів, з одного боку, та загальна величина сальдо міграції по Україні, використана у Висновку й обчислена безвідносно до районів, — з іншого, не можуть статистично сходитися та відповідати одна одній.

4) *Загальні методологічні принципи.*

А) Методологічно невірним є підхід, за яким спочатку здійснюється обчислення втрат на рівні одного адміністративного району, результат якого поширюється на весь кластер, а сума втрат по кластерах дає підсумок по Україні у цілому.

Застосований підхід порушує статистичний принцип, згідно з яким, якщо потрібно мати оцінки на кількох територіальних рівнях, розрахунки робляться «згори донизу». Тобто спочатку робляться оцінки для країни, потім — для областей (при цьому обласні дані контролюються й узгоджуються з даними по країні), та на наступному кроці — для районів (при цьому районні дані контролюються й узгоджуються з даними по області). Такий підхід унеможливає отримання завищених або занижених оцінок на нижчих територіальних рівнях. Це дуже важливо, коли йдеться про побудову демографічних балансів та зміну чисельності населення на національному, регіональному та районному рівнях. Використаний у Висновку підхід «знизу догори» унеможливає будь-який контроль розрахунків, максимізує ймовірність помилки, призводить до зміщень оцінок у той чи інший бік, неузгодженості даних різних територіальних рівнів і робить можливим фактично будь-який результат.

Підхід, за якого результати оцінки втрат по семи районах поширюються на все населення України, є необґрунтованим і недоцільним. Якщо мета полягає в оцінці втрат по республіці у цілому, навіщо використовувати дані по районах, коли є статистична інформація по областях та УСРР загалом?

Б) Ще одним методологічним принципом, якого не було дотримано, стала перевірка отриманих результатів на адекватність реальній ситуації. Йдеться про те, що після Голодомору досягти чисельності населення за даними перепису 1937 р. можна тільки за рахунок двох чинників: зовнішньої міграції або стрімкого підвищення народжуваності. Розрахунки показують, що за умови врахування тогочасних міграційних потоків компенсувати втрати населення у 9,1 млн за рахунок народжуваності неможливо [28]. Для цього рівень народжуваності мав би перевищувати біологічно можливий.

Окрім того, 9,1 млн становить близько третини всіх мешканців УСРР на початок 1932 р. Такі втрати неминуче призвели б до суттєвої зміни статевो-вікової структури населення, процесів народжуваності, смертності та етнічного складу.

У розділі III «Чисельність знищених українців у Північно-Кавказькому краю РСФРР» наведено оцінки смертності від голоду в 1932—1933 рр. [1, С. 364; 2, С. 472]:

а) Р. Конквест: не менше 1 млн (Північний Кавказ);

б) П. Полян: 1 млн (Північний Кавказ);

в) С. Віткрофт: 1 млн 100 тис. (Кубань).

При цьому у Висновку не зазначено, що ці числа стосуються всього населення регіонів, а не лише українців. Автори Висновку втрати від Голодомору лише для українців Північного Кавказу оцінили в 1,4 млн. Коментар щодо такої невідповідності у Висновку відсутній.

Оцінка втрат для Північно-Кавказького краю РСФРР здійснювалася на тих самих засадах, що й для УСРР, але з певними особливостями.

Втрати від голоду для українців Північного Кавказу розраховано за формулою (7) [1, С. 366; 2, С. 474], аналогічною формулі (4), що була використана для оцінки втрат по Україні. За район-репрезентант було обрано Слов'янський у Краснодарському краї, оскільки, за словами авторів, для нього є найбільш детальні статистичні матеріали та його було занесено на «чорну дошку». Однак вибір району, занесеного на «чорну дошку», неминуче призводить до збільшення числа втрат, оскільки в таких районах смертність була вищою.

Базою для розрахунків втрат у 1932—1933 рр. слугує чисельність населення на початок 1932 та 1934 рр. Із тексту Висновку незрозуміло: 1) звідки саме було взято дані про чисельність населення Слов'янського р-ну на початок 1932 р.?; 2) на чому базується оцінка сальдо міграції у 16 400 осіб? (у Висновку зазначено: «Відомо, що у Слов'янський район було переселено 16,4 тис. переселенців» [1, С. 366; 2, С. 474] без вказання джерела інформації; про виїзд із району не йдеться); 3) якщо для району існують «найбільш детальні статистичні матеріали», то навіщо при розрахунку числа народжених для нього спиратися на загальний коефіцієнт народжуваності для Північного Кавказу у

цілому? Обґрунтування такого використання відсутнє. Варто також зауважити, що при розрахунку абсолютного числа народжених за рік загальний коефіцієнт народжуваності слід множити на середньорічну чисельність населення, а не чисельність на початок року. Кількість народжених не була скоригована на недооблік, який був значним у 1933 р. У втрати включено всіх померлих, а не додаткові смерті, викликані голодом (надсмертність). Усе це призводить до значної переоцінки втрат унаслідок Голодомору у Слов'янському р-ні та, як наслідок, втрат українців у сільській місцевості Північно-Кавказького краю.

Для оцінки втрат українців у містах Північного Кавказу обрано Краснодар і Ставрополь. Як інформаційна база використані не дані демографічної статистики, а повідомлення італійських дипломатів, тобто суб'єктивні джерела [1, С. 367; 2, С. 475]. У Висновку не обґрунтовано вибір міст та їх репрезентативність щодо втрат в інших містах. Також не зазначено, яких років стосуються дані щодо чисельності населення і смертності, використані в розрахунках. Таким чином, критично оцінити розрахунки просто неможливо.

При розрахунку чисельності українців, які проживали в містах та у сільській місцевості Північно-Кавказького краю, не пояснюється, яким чином отримано дані про природний приріст українського населення в 1927—1929 рр.; чому не використано статистичні дані про народженні та смерті за національністю в 1933 р.; на чому базується припущення про повну відсутність міграційних переміщень українців Північного Кавказу в 1927—1930 рр., у тому числі між містом і селом (сальдо міграції ніде не враховано) та оцінка депортацій у 1931 р. У табл. 12—15 [1, С. 369, 370; 2, С. 477, 478] наведено тільки результати «власних розрахунків» за архівними матеріалами. Окрім цього, у Висновку взагалі не розглядається проблема недообліку народжень і смертей у Північно-Кавказькому краї.

У підсумку, проведена оцінка втрат є послідовністю кроків, базованих на великій кількості необґрунтованих припущень і непояснених даних.

* * *

Проведений аналіз Висновку свідчить про необізнаність його авторів із базовими засадами визначення демографічних втрат. Так, використана інтерпретація поняття «втрати», що враховує всіх померлих у 1932—1933 рр., а не надсмертність унаслідок Голодомору, не відповідає загальноприйнятій науковій методології оцінки втрат населення внаслідок соціальних катастроф і призводить до завищення втрат населення.

Інформаційна база дослідження включає у себе неповну статистику народжень і смертей із місцевих книг РАЦС та ігнорує більш повну зведену статистичну звітність природного руху населення, що розроблялася ЦСУ й УНГО; використовує попередні (неповні) підсумки перепису населення 1937 р. (без урахування чисельності спецконтингентів та поправки на недооблік) і завищену чисельність населення районів на початок 1932 р., в якій не враховано інтенсивні добровільні та насильницькі міграційні переміщення сільського населення до початку Голодомору.

Запропонована методологія розрахунку демографічних втрат містить суттєві вади. Зокрема методологічно невірним є підхід, за яким:

- втрати для всього населення України отримано на основі розрахунків втрат лише для окремих 7 районів-репрезентантів, результати яких необґрунтовано поширено на решту 347 районів республіки;

- репрезентантами можуть бути райони, смертність в яких є дуже високою, і вони не представляють середній рівень втрат для всієї сукупності районів відповідного кластера. Зокрема Таращанський р-н входив до п'ятірки районів першого кластера з найвищими показниками зареєстрованої смертності населення в 1933 р. Поширення високого рівня втрат Таращанського р-ну на решту 68 районів і накладання цієї високої частки на всю чисельність населення першого кластера призводить до автоматичного завищення абсолютних втрат населення кластера;

- розрахунок втрат базується на незрозумілому частинному коригуванні числа смертей на недооблік. Відсутність корекції смертності на недооблік у роки до голоду та ігнорування міграції в розрахунках призводить до штучного завищення чисельності населення на початок 1932 р., тоді як необґрунтоване збільшення кількості смертей у роки після голоду — до заниження чисельності населення на початок 1934 р., що в підсумку збільшує абсолютну різницю між двома цифрами чисельності та, як наслідок, завищує втрати. Доказом хибно зробленої корекції числа смертей по Таращанському району-репрезентанту є неправдоподібні загальні коефіцієнти смертності населення, які можна розрахувати на основі наведених у Висновку даних;

- демографічні втрати, обчислені як різниця чисельності населення між 1932 і 1934 рр., містять не лише померлих, а й сальдо міграції в 1932—1933 рр. Поширення відсотку зменшення чисельності населення району-репрезентанта в 1932—1934 рр. на всю чисельність населення кластера передбачає не лише однаковий відносний рівень смертності, але й однаковий рівень сальдо міграції по районах у межах кожного кластера в 1932—1933 рр., що неправдоподібно.

Загалом застосування кластерного аналізу для екстраполяції не є статистично обґрунтованим. Дані, використовувані для процедури кластеризації, ненадійні, що зазначено у самому Висновку. Це ставить під сумнів якість розбиття й отриману в подальшому оцінку втрат. Стандартні процедури перевірки якості розбиття не використовувалися. Райони-репрезентанти обиралися доволі суб'єктивно.

Аналіз застосування кластерного аналізу на прикладі даних кластера І дає підстави зробити висновок, що втрати були завищені.

У Висновку відсутні щорічні демографічні баланси з усіма компонентами зміни чисельності населення за період (щорічна чисельність населення, числа народжених, померлих, сальдо міграції та адміністративні зміни) для України в цілому, її міського й сільського населення, а також усіх кластерів. Разом із тим, є підстави стверджувати про неадекватну оцінку міграційної компоненти та її суттєвий вплив на отримані результати втрат населення:

- по-перше, неврахування міграції в роки до початку голоду призводить до завищеної чисельності населення на початок 1932 р.;

• по-друге, врахування сальдо міграції в 1932—1936 рр. на кінцевому етапі розрахунку втрат призводить до того, що сума абсолютних сальдо міграцій по районах кластерів, з одного боку, та загальна величина сальдо міграції по Україні, обчислена безвідносно до районів, — з іншого, не можуть статистично сходитися та відповідати одна одній;

• по-третє, розрахунки, представлені для міського кластера, дають підстави стверджувати, що оцінка внутрішнього міграційного приросту міст у 1934—1936 рр. (за рахунок прибуття селян у міста) суттєво занижена й суперечить міграційній статистиці міського населення в той час.

Усі зазначені вище фактори впливають на розрахунок втрат у бік їх завищення, оскільки селян (частина яких виїхала або була депортована з УСРР до початку Голодомору, а частина мігрувала до міст у межах республіки після трагедії) у представленому розрахунку втрат було віднесено до померлих у 1932—1933 рр.

Виходячи з того, що розрахунки за формулами визначення обсягу вибіркової сукупності явно не використовуються авторами в подальшому, на наш погляд, звернення до вибіркового методу здійснено для надання методології розрахунку наукоподібного вигляду.

Недотримано статистичний підхід розрахунку «згори донизу» для різних рівнів адміністративно-територіального поділу. Застосований підхід «знизу догори» є методологічно невірним, адже він не дає можливості здійснювати контроль розрахунків й отримати узгоджені дані для різних територіальних рівнів.

Оглядовий матеріал щодо числа втрат підібрано тенденційно: наведено тільки максимальні числа втрат, оприлюднені в основному сучасниками Голодомору, при цьому ігноруються оцінки з меншим числом втрат. Критичний аналіз якості наведених даних відсутній. Це призводить до ілюзії, що отримана у Висновку оцінка втрат узгоджується з попередніми оцінками. Мають місце елементи фальсифікації (приписування демографам розрахунків, які вони не робили). Отримані результати не проаналізовано на адекватність реальній демографічній ситуації.

Таким чином, Висновок комплексної судової статистично-криміналістичної експертизи містить суттєві вади методичного характеру, некоректне використання інформаційної бази, явну спрямованість на завищення втрат.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Henotsyd ukrainsiv 1932—1933 za materialamy dosudovykh rozsliduvan. Uporiad.: O. Petryshyn, M. Herasymenko, O. Stasiuk. Kyiv: Vydavnytstvo Marka Melnyka, 2021. 520 s. [in Ukrainian].
[Геноцид українців 1932—1933 за матеріалами досудових розслідувань. Упоряд.: О. Петришин, М. Герасименко, О. Стасюк. Київ: Видавництво Марка Мельника, 2021. 520 с.].
2. Henotsyd ukrainsiv 1932—1933 za materialamy dosudovykh rozsliduvan. Uporiad.: O. Petryshyn, M. Herasymenko, O. Stasiuk. Vyd. 2-he, dopov. Kyiv; Kharkiv: Pravo, 2022. 664 s. [in Ukrainian].
[Геноцид українців 1932—1933 за матеріалами досудових розслідувань. Упоряд.: О. Петришин, М. Герасименко, О. Стасюк. Вид. 2-ге, допов. Київ; Харків: Право, 2022. 664 с.].

3. Yefimenko, H. Pereselenia ta deportatsii v postholodomorni roky (1933—1936): poraionnyi zriz. URL: <http://gis.huri.harvard.edu/images/pdf/Relocation-1933-1936.pdf> [in Ukrainian].
[Єфіменко Г. Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933—1936): порайонний зріз. URL: <http://gis.huri.harvard.edu/images/pdf/Relocation-1933-1936.pdf> (дата звернення: 27.07.2023)].
4. Walque, D. de, Verwimp, Ph. The Demographic and Socio-Economic Distribution of Excess Mortality during the 1994 Genocide in Rwanda. Policy Research Working Paper 4580. The World Bank. March 2009. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1410471 (дата звернення: 02.12.2021).
5. Heuveline, P. Approaches to Measuring Genocide: Excess Mortality During the Khmer Rouge Period. In: D. Chirot and M. Seligman (Eds.) *Ethnopolitical Warfare. Causes, Consequences and Possible Solutions*. Washington, 2001.
6. Ó Gráda, C., Boyle, Ph.P. Fertility trends, excess mortality, and the Great Irish Famine. *Demography*, 1986, 23(4): 543-562.
7. Famines in European Economic History. The last great European famines reconsidered. Ed. by D. Curran, L. Luciuk and A.G. Newby. New York: Routledge, 2015.
8. Ekamper, P., Bijwaard, G.E., van Poppel, F.W.A., Lumey, L.H. War- and famine-related excess mortality among civilians in the Netherlands, 1944—1945. *Journal of maps*, 2020, 16(1): 124-131.
9. Dyson, T., Maharatna, A. Excess mortality during the Bengal famine: A re-evaluation. *The Indian Economic and Social History Review*. London School of Economics, 1991, 28, 3: 281-297.
10. Gene Hsin Chang and Guanzhong James Wen. Communal Dining and the Chinese Famine of 1958—1961. *Economic Development and Cultural Change*, 46, 1 (October 1997): 1-34.
11. Warsame, A., Frison, S., Gimma, A., Checchi, F. Retrospective estimation of mortality in Somalia, 2014—2018: A statistical analysis. London School of Hygiene & Tropical Medicine, 2020.
12. Uitkroft, S. O demograficheskikh svidetelstvakh tragedii sovetskoj derevni v 1931—1933 gg. *Tragedija sovetskoj derevni: Kollektivizatsija i raskulachivanie: Dok. i mat. T. 3*. Moscow, 2001: 866-887 [in Russian].
[Уйткрофт С. О демографических свидетельствах трагедии советской деревни в 1931—1933 гг. *Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: Док. и мат. Т. 3*. Москва, 2001. С. 866—887].
13. Rudnytskyi, O.P. Demografichni naslidky holodu 1932—1933 rr. v Ukrainiskii RSR. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainiskoi RSR*. Kyiv: Nauk. dumka, 1990. 24: 22-26 [in Ukrainian].
[Рудницький О.П. Демографічні наслідки голоду 1932—1933 рр. в Українській РСР *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*. Вип. 24. Київ: Наук. думка, 1990. С. 22—26].
14. Konkvest, R. Zhnyva skorboty. Radianska kolektyvizatsiia i holodomor. Kyiv: Lybid, 1993. 384 s. [in Ukrainian].
[Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. Київ: Либідь, 1993. 384 с.].
15. Maksudov, S. Nekotorye problemy izuchenija poter naselenija v gody kollektivizacii. *Problemy narodonaselenija v zerkale istorii. Shestyje Valenteevskie chtenija: Sb. dokl.* Eds. V.V. Elizarov, I.A. Troickaja. Moscow, 2010. 400 s. [in Russian].
[Максудов С. Некоторые проблемы изучения потерь населения в годы коллективизации. *Проблемы народонаселения в зеркале истории: Шестые Валентеевские чтения: Сб. докл.* Под ред. В.В. Елизарова, И.А. Троицкой. Москва, 2010. 400 с.].

16. Smertnist ta prychny smerti v Ukraini u XX st. Mesle, F., Vallin, J. za uchastiu Shkolnykova, V., Pyrozhkova, S., Adamtsia, S.; per. z fr. Ye. Marichieva, za red. S. Pyrozhkova. Kyiv: Stylos, 2008. 416 s. [in Ukrainian].
[Смертність та причини смерті в Україні у ХХ ст. Месле Ф., Валлен Ж. за участю Школьниково В., Пирожкова С., Адамця С.; пер. з фр. Є. Марічева, за ред. С. Пирожкова. Київ: Стилос, 2008. 416 с.]
17. Sosnovyi, S. Pravda pro holod na Ukraini v 1932—1933 rr. *Nova Ukraina*. 1942. 8 lystopada [in Ukrainian].
[Сосновий С. Правда про голод на Україні в 1932—1933 рр. *Нова Україна*. 1942. 8 листопада].
18. Kubiiovych, V. Chyso i budova liudnosti Ukrainy. *Entsyklopediia ukrainoznavstva: Zahalna chastyna*. Kyiv, 1994 [in Ukrainian].
[Кубійович В. Число й будова людності України. *Енциклопедія українознавства: Загальна частина*. Київ, 1994].
19. Kulchyt'skyi, S., Maksudov, S. Vtraty naselennia Ukrainy vid holodu 1933 r. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1991. 2: 3-10 [in Ukrainian].
[Культницький С., Максудов С. Втрати населення України від голоду 1933 р. *Український історичний журнал*. 1991. № 2. С. 3—10].
20. Uitkroft, S. Sovremennoe predstavlenie o prirode i urovne smertnosti vo vremja goloda 1931—1933 gg. v Ukraine. In: *Komandiry velikogo goloda: Pоеzdki V. Molotova i L. Kaganovicha v Ukrainu i na Severnyj Kavkaz: 1932—1933 gg.* Eds. V. Vasilev, Ju. Shapoval. Kyiv, 2001 [in Russian].
[Уйткрофт С. Современное представление о природе и уровне смертности во время голода 1931—1933 гг. в Украине. В: *Командиры великого голода: Поездки В. Молотова и Л. Кагановича в Украину и на Северный Кавказ: 1932—1933 гг.* Под ред. В. Васильева, Ю. Шаповала. Киев, 2001].
21. Rudnytskyi, O., Levchuk, N., Wolowyna, O., Shevchuk, P., Kovbasiuk, A. Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukrainian 1932—1933. *Canadian Studies in Population*. 2015. Vol. 42. No. 1-2: 53-80.
22. Rudnytskyi, O.P., Levchuk, N.M., Volovyna, O., Shevchuk, P.Ye., Kovbasiuk, A.B. Demohrafiia shtucho vyklykanoi liudskoi katastrofy: masovyi holod 1932—1933 rr. v Ukraini. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*. 2015. № 3(25). DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2015.03.003> [in Ukrainian].
[Рудницький О.П., Левчук Н.М., Воловина О., Шевчук П.Є., Ковбасюк А.Б. Демографія штучно викликаної людської катастрофи: масовий голод 1932—1933 рр. в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 3(25). DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2015.03.003>].
23. Pyrozhkov, S.I., Perkovskyi, A.P. Demohrafichni vtraty Ukrainskoi RSR u 30-ti rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1989. 8: 24-36 [in Ukrainian].
[Пирожков С.І., Перковський А.П. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті рр. *Український історичний журнал*. 1989. 8. С. 24—36].
24. Kulchitskij, S.V. Demograficheskie posledstviya goloda 1933 g. na Ukraine. *Filosofskaja i sotsiologicheskaja mysl*. 1989. 6: 35-41 [in Russian].
[Культницький С.В. Демографические последствия голода 1933 г. на Украине. *Философская и социологическая мысль*. 1989. 6. С. 35—41].
25. Dovidnyk z osnovnykh statystychno-ekonomichnykh pokaznykiv hospodarstva raioniv, oblasti ta AMSRR. 8 vols. Kharkiv, 1933 [in Ukrainian].
[Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів, областей та АМСРР: У 8 т. Харків, 1933].

26. Novi administratyvni raiony USRR. Kharkiv, 1930 [in Ukrainian]. [Нові адміністративні райони УСРР. Харків, 1930].
27. Lyst O. Asatkina do TsK KP(b)U vid 15.01.1937 pro poperedni pidsumky perepysu nase-lennia. In: *Kulchyt'skyi S., Yefimenko H. Demografichni naslidky Holodomoru 1933 r. v Ukraïni. Vsesoiuznyi perepys 1937 r. v Ukraïni: Dok. ta mat.* Kyiv, 2003. 89-115 [in Ukrainian]. [Лист О. Асаткіна до ЦК КП(б)У від 15.01.1937 про попередні підсумки перепису населення. В: *Кульчицький С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: Док. та мат.* Київ, 2003. С. 89—115].
28. Hladun, O.M. *Narysy z demografichnoi istorii Ukrainy XX st.* Kyiv, 2018. 224 s. [in Ukrainian]. [Гладун О.М. Нариси з демографічної історії України ХХ ст. Київ, 2018. 224 с.].

Надійшла / Received 04.09.2023

Oleksandr GLADUN

Doctor of Economic Sciences (Dr. Hab. in Economics),
Senior Research Fellow,
Corresponding Member of NAS of Ukraine,
Deputy Director for Science,
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies NAS
of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
gladun.ua@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6354-6180>

Nataliia LEVCHUK

Doctor of Economic Sciences (Dr. Hab. in Economics), Senior Research Fellow,
Chief Researcher at Department for Demographic Modelling and Forecasting,
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
levchuk.nata@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4944-684X>

Oleh WOLOWYNA

Ph. D. in Demography,
Researcher at Center for Slavic,
Eurasian and East European Studies,
University of North Carolina at Chapel Hill (Chapel Hill, USA)
olehw@aol.com
<https://orcid.org/0000-0002-3146-8509>

ONCE AGAIN, ABOUT THE NUMBER OF LOSSES DUE TO THE HOLODOMOR: EXPERT EVALUATION

The purpose of this analysis is to assess the quality of the Conclusion of the Complex Forensic Statistical and Criminalistic Examination of December 3, 2020, within the criminal case no. 2201900000000309 initiated on October 20, 2019. This assessment primarily concerns the estimation of demographic losses due to the Holodomor of 1932—1933. **Methodology.** The assessment is guided by principles of impartiality, critical evaluation of the conceptual

framework, data integrity, cluster analysis, and adherence to fundamental principles of demographic science. **Novelty.** For the first time, a comprehensive investigation has been conducted into the quality and accuracy of demographic loss determinations concerning the Holodomor of 1932—1933 within the aforementioned Conclusion of the Complex Forensic Statistical and Criminalistic Examination conducted on December 3, 2020. The main results encompass an in-depth scrutiny of the accuracy and completeness of the given information regarding the demographic loss determinations in prior research, the appropriateness of terminological usage, and the sufficiency of the data base. Furthermore, an evaluation of methodological instruments employed (sampling methodology, cluster analysis, demographic techniques) was carried out, revealing erroneous applications. **Conclusions.** A critical analysis of the Complex Forensic Statistical and Criminalistic Examination at various stages has found substantial methodological deficiencies and improper utilization of the data, evidently inclined towards an exaggeration of demographic losses attributed to the Holodomor of 1932—1933.

Keywords: *Holodomor, demographic losses, excess mortality, Complex Forensic Statistical and Criminalistic Examination.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.119>
УДК 94(477.82=411.16) «15/16»:930.2

Андрій ЗАЯЦЬ

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри давньої історії України та архівознавства,
Львівський національний університет ім. Івана Франка (Львів, Україна)
andrij_zajac@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0001-8744-9852>

ЄВРЕЇ НА ВОЛИНІ У XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.: МІЖ НОРМОЮ ЗАКОНУ ТА ПРАКТИКОЮ ЖИТТЯ

Мета — проаналізувати правове й реальне становище євреїв на Волині в ранньомодерну добу та з'ясувати їхнє місце в тогочасному соціумі регіону. **Методологія** базується на принципах історизму, системності, науковості та всебічності. Використано також історико-порівняльний, проблемно-хронологічний і ретроспективний методи. **Наукова новизна** полягає в комплексному вивченні джерельної бази (як опублікованої, так і рукописної) та історіографії проблеми, що дозволяє якнайширше представити життя єврейської громади на Волині. **Висновки.** Ґрунтовне вивчення джерел дало змогу засвідчити непересічну роль євреїв у житті Волині окресленого періоду. Вони користувалися привілеями, наданими їм королями / великими князями та власниками міст проживання. Непоодинокими були королівські привілеї як цілим міським громадам, так й окремим євреям. На життя євреїв мали вплив норми Литовських статутів і сеймових конституцій. Євреї користувалися правом вільного переселення з одного населеного пункту до іншого. В королівських містах нерідко укладалися угоди між міщанами та євреями щодо їхніх занять ремеслом і торгівлею, а також євреї намагалися брати участь у податково-фінансовому житті міста. Відомі випадки прийняття євреями християнства. Єврейські громади підпорядковувалися воєводам і старостам, а у приватних містах — власникам цих поселень, які опікувалися єврейським судочинством. Діяв також єврейський суд, що розглядав дрібніші справи. Незважаючи на

Цитування: Заяць А. Євреї на Волині у XVI — першій половині XVII ст.: між нормою закону та практикою життя. *Український історичний журнал*. 2023. № 5 (572). С. 119—136. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.119>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 5 (572)

«невірність», присяга євреїв визнавалася у суді. Джерела дають змогу припустити, що знайти справедливість євреям у міських та городських судах було цілком реально. Відомі випадки накладення баніції на міщан і шляхту в результаті судових справ євреїв проти них. Справи між євреями, у випадку неможливості їх вирішення в єврейському, розглядалися у городському суді. Фіксується перебування євреїв на службі у шляхти. У наймах в євреїв згадуються християни (міщани, селяни). Спостерігалася напруженість у стосунках між духівництвом (католицьким і православним) та євреями. Джерела підтверджують наявність певних обмежень щодо євреїв, натомість не дають підстав стверджувати про зумисне переслідування чи упошлиженість єврейського населення Волині в досліджуваний період.

Ключові слова: євреї, Волинь, міста, шляхта, духівництво, судочинство.

Становищу євреїв на Волині в окреслений період сучасна українська історіографія практично не приділяла уваги (як на виняток можна вказати на праці Н. Старченко [1, С. 92—104; 2, С. 207—211]). Не набагато більше досягнень і в польській історіографії. Відносинам волинських євреїв із християнами в ранньомодерну добу присвячено лише розвідку З. Гульдона та Я. Віячки [3]. Щоправда, існує низка студій, що так чи інакше порушують проблему становища євреїв у межах Речі Посполитої, і такі праці методологічно вагомі для вивчення життя волинських євреїв [4—11].

Єврейська складова тогочасного соціуму надзвичайно важлива, оскільки без її розуміння пазл усієї картини регіону не буде заповненим. Дослідити цей елемент важко, оскільки відсутні компактні джерела з історії волинських євреїв. Не збереглися старостинські / підвоєводські єврейські судові книги, актові книги єврейської громади (пінкаси), не знаємо їхніх тестаментів. Натомість наявність королівських / великокнязівських привілеїв євреям та законодавчі акти Великого князівства Литовського (Литовські статuti), а також законодавчі акти сеймів і постанови сеймиків щодо євреїв Речі Посполитої й Волині з одного боку, та досить значний масив городських і земських книг з іншого, дають змогу відповісти на питання: як почувалися євреї Волині між нормою закону та практикою щоденного життя? Остання завжди багатша за сухі нормативні приписи. Саме такий акцент видається актуальним для сучасних студій про життя єврейських громад у ранньомодерний час, адже дозволить установити, наскільки привілеї та правові акти виконувалися у житті.

На Волині євреї проживали здавна [12]. Яка ситуація з ними була до кінця XV ст., знаємо небагато, та відомий факт, що 1495 р. великий князь литовський Александр вигнав їх із підвладної йому території. Вигнання виявилось недовгим, оскільки вже 1503 р. євреям дозволили повернутися [13, С. 378—379]. Маючи цей гіркий досвід, вони подбали, щоб отримати від великого князя привілеї, котрі гарантували б їхні права. Уже у квітні 1503 р., на прохання євреїв, Александр підтвердив їхні попередні права й вольності [14, С. 63—64]. У березні 1514 р. великий князь Сигізмунд I звільнив євреїв Великого князівства Литовського від обов'язку виставляти на військові потреби 1 тис. вершників, оскільки вони цього й раніше не робили, але зобов'язав натомість нести повинності разом із міщанами. Євреям було дозволено займатися ре-

меслами, торгівлею. Крім того, їх звільнено від сплати штрафу у судових справах при так званій заруці на великого князя [14, С. 86—87; 15, С. 283].

20 жовтня 1637 р. у Луцькому гроді місцевий школьник Лейба Ассирович пред'явив для обляти пергаментний привілей Сигізмунда I від 31 березня 1522 р. У ньому великий князь підтверджував надання свого попередника щодо звільнення євреїв від виставляння 1 тис. вершників та права займатися торгівлею й ремеслами, однак наголосив на обов'язку платити разом із міщанами сребрщину, підводне та виконувати повинності. У привілеї зазначено, що ніхто не повинен втручатися в єврейські права і звичаї¹.

У вересні 1533 р. євреї скаржилися великому князеві, що порушуються їхні права й вольності. Реакцією був наказ воєводам і старостам дотримуватися виданих привілеїв [14, С. 193—194; 16, С. 159]. У 1566 р. Сигізмунд Август узяв під захист євреїв, яких звинувачували в ритуальному вбивстві християнських дітей. Особа, яка звинуватила б у цьому єврея, мала довести це чотирма свідками-християнами і трьома євреями, інакше їй загрожувала смертна кара². Це підтвердив 1576 р. і король Стефан Баторій [17, С. 177—183].

5 січня 1580 р. Стефан Баторій підтвердив своє надання євреям від 1576 р., а також привілеї попередників — короля Казимира Ягеллончика (без зазначення дати) та Сигізмунда Августа (1548, 1553, 1554 рр.). Цей привілей 28 вересня 1607 р. подав для внесення в луцькі гродські книги старший луцького рабанського збору Якуб Абрамович. Зміст привілею складається з таких головних блоків: особиста свобода й недоторканність, підлеглість, право вільного зайняття торгівлею, ремеслами, а особливо заставами та лихварством, судочинство між собою і з християнами.

У привілеї зазначалося, що християнин, який позичив євреєві гроші чи заставив якісь речі, і на цьому ґрунті виникли проблеми, не може сам присягати, а лише з двома свідками-християнами і двома євреями. Свідки мають бути «доброї слави». Християни повинні присягати на хресті, а євреї у школі на «dziesięcioro Boże», за єврейським звичаєм. Це стосується суми до 50 гривень срібла. Євреєві вільно брати у заставу будь-які речі, крім церковних та «кривавих і мокрих». Якщо християнин звинуватить єврея, що в нього у заставі є крадені чи силоміць узяті речі, а єврей цього не знав, то може очиститися присягою. Якби під час пожежі в єврея вкрали заставлені речі разом з його майном, то він має засвідчити це з іншими своїми сусідами-євреями, і коли б християнин поминався заставленого, то єврей може скласти присягу і буде звільнений від відповідальності. За відмову присягати єврей повинен віддати християнину подвійну вартість заставленого. Коли б у єврея виявили у заставі річ, вкрадену у християнина, то останній повинен звернутися до старших кагалу, а вони під присягою мають це з'ясувати. У випадку, коли б єврей під присягою заперечив

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАІАК України). Ф. 25. Оп. 1. Спр. 206. Арк. 940—941.

² Там само. Спр. 9. Арк. 295.

це, а потім ця річ виявилася у нього, то втрачає заставлене і платить три гривни штрафу воєводі. Жоден християнин не повинен силою шукати свою заставу в єврея, бо його трактуватимуть як злочинця. Якщо минув час викупу заставленого, а християнин цього не зробив, то єврей повинен покласти таку річ перед воєводою чи підвоєводою і через возного запропонувати винуватцю викупити заставлене, інакше така річ залишиться у нього. Водночас, якщо б єврей заставлену річ воєводі не показав, а просто продав, то платитиме воєводі три гривни. Християнин не може вимагати від єврея викупляти заставлену річ у шабат чи інший святковий єврейський день, позаяк в ці дні євреї не можуть брати в руки гроші³, а якщо б зробив це силою, то має бути трактований як злочинець і розбійник. У заставу можна брати коней і худобу, але лише у світлу добу дня.

Єврей може позичати гроші шляхті, записуючи це у земські, гродські чи міські книги, а лихви не має брати більше, ніж від кожної гривни на тиждень по грошу (тобто 2 % в тиждень, або 100 % в рік). За умови, що гроші, дані шляхті під заставу маєтку, а вчасно не віддані, то воєводи і старости мають сприяти введенню єврея в такий маєток і зобов'язані боронити його від кривдників. У випадку не викупу такого маєтку впродовж трьох років він має право продати його, або як сказано «обернути на свій пожиток», і при цьому єврей звільнявся від військової служби з цього маєтку. Заборгованість перед євреєм міщанина чи шляхтича, у випадку їхньої смерті, переходила до нащадків.

Сварка і бійка між євреями та поранення котрогось із них або ж християнина має розглядатися не в міському суді, а лише воєводою чи його намісником. За бажання, єврей може звернутися і до королівського суду. Туди ж він може подати скаргу у випадку непорозумінь з самим воєводою чи його намісником. Воєводам і старостам заборонено вимагати від євреїв понаднормових данин і податків. Суперечки між євреями мають вирішувати їхні старші, а у випадку невчинення справедливості можна звертатися до воєводи. У разі відмови у послуху своїм старшим, винуватець зобов'язаний заплатити штраф 3 гривни воєводі, а ще 3 — своїм старшим. Перші дві неявки на судовий виклик старших каралися штрафом 1 фунт перцю, а третє ігнорування виклику означало програш порушеної справи. Єврейський суддя не повинен судити сам, а лише з іншими старшими. До суду старших позваного повинні викликати шкільним возним. Суд має відбуватися при єврейській школі або там, де обидві сторони домовляться.

³ У жовтні 1595 р. у Луцькому гроді Ілля Гошкович, заявив, що винен княгині Марії Янушовій Воронезькій 1 тис. золотих. Частину боргу він уже віддав, а решту має повернути на день Св. Мартина (11 листопада), але цей день припадав на суботу, «а иж дня завтрейшого, яко в свято, в которое никоторых справ намъ жидом водлут приказаня Божого чинити и справовати не годит, што правом посполитым, привилеями нам обваровано, зачим я, не могучи дня завтрейшого, яко в шабат тое сумы пенези, што бых остатка была винен и ей не додал отдати, прото дня нынешнего оповедавшись, перве сего, порану на вряде в[ашей] м[илости] и дому Мошка гайдука, жида тутошнего луцкого, через увес день пилност чинил будучимъ готов, што бым порахованя тое сумы пенези [...] все зараз заплатити» (Там само. Спр. 48. Арк. 575 зв.).

Якщо християнин, посварившись з євреєм, поранить його, дасть ляпаса чи вирве волосся, а єврей присягне на цьому, то штраф складатиме 5 гривень за ляпас, 10 — за посинілу рану, а за поранення — половину свого рухомого і нерухомого майна (другу половину — королю). За вбитого єврея християнин заплатить власним життям. Якщо б християнин убив єврея й утік, то половина його рухомого та нерухомого майна віддається родичам загиблого, а друга половина — монархові. При перевезенні померлого єврея з одного міста до іншого жодних мит не потрібно платити, а якби митник посмів це зробити, то має бути покараний як злочинець і розбійник, а його майно передається королю. Аналогічне покарання стосувалося тих, що псували могили на єврейському кладовищі. 2 фунтами перцю карався християнин, який посмів би кидати чимось на єврейську школу. Поранений євреєм християнин повинен показати рану перед школьником і возним та підтвердити це двома свідками від християн та євреїв.

Якщо б християнин без відома єврея приніс і залишив у його домі дитину, то має бути покараний як злодій. Християнам заборонено звинувачувати євреїв у пролитті християнської крові в ритуальних обрядах. Того ж, хто так учинить, а не зможе довести свідченням чотирьох гідних довіри християн, чекає смертна кара. При нападі на дім єврея вночі, якщо б він кликав на допомогу, а сусід-християнин не допоміг, то такий сусід втрачає майно. Зазначалося, щоб євреєві не чинили ніяких прикростей, коли він перебуває в домі християнина.

Кожен єврей може вільно і скільки вважатиме за потрібне перебувати зі своїм товаром у будь-якому місті, королівському чи приватному, продавати й купувати необхідні товари. Якщо б на торгу чи ярмарку хтось не захотів продавати товар євреєві, то він втратить свій крам.

Євреям дозволено відвідувати міську лазню разом із християнами, і плата за це повинна бути така ж, як зі християн. Необхідні продукти євреї можуть вільно купувати, а ті, що вони не споживають — продавати. Якщо єврея звинуватять у дачі фальшивих грошей чи у злочинстві, за які б загрожувала смертна кара, то розглядати справу повинен воевода чи підвоевода. Очиститись від такого звинувачення можна через свідків, а при визнанні винуватості єврей платитиме штраф. Євреїв не повинні позивати до духовного суду, адже вони мають відповідати лише перед воеводами і старостами⁴.

Крім загальних привілеїв євреям, відомі також великокнязівські і королівські привілеї для громад окремих міст. Привілеєм луцьким євреям 1556 р. Сигізмунд Август урівняв їх із луцькими міщанами у праві безмитно торгувати в межах Великого князівства Литовського, однак вони, як і міщани, мають оплачувати мито соляне й воскове. Крім того, луцькі євреї зобов'язані брати участь у ремонті міських укріплень, мостів та виконувати підводну повинність [17, С. 52—54].

18 листопада 1602 р. у Луцькому гроді місцеві євреї обох зборів внесли до гродської книги привілеїв короля Стефана Баторія 1576 р., в якому він підтверджував акт Сигізмунда Августа 1570 р. У цьому привілеї король звільняв

⁴ Там само. Спр. 79. Арк. 652—657 зв.

луцьких євреїв від сплати мита, крім граничного (тобто на кордоні), в Короні Польській та Великому князівстві Литовському, зважаючи на те, що євреї виконують спільно з міщанами всі повинності. Зазначено, що після Люблінської унії луцькі міщани отримали право безмитно торгувати на території Речі Посполитої і тепер це дозволено також євреям обох зборів⁵. Підтвердив цей привілей 1589 р. король Сигізмунд III⁶.

Привілей Сигізмунда Августа володимирським євреям 1570 р. був уписаний до луцької та двох володимирських гродських книг, а також до володимирської земської книги⁷. Поява привілею була спричинена скаргою володимирських євреїв на міщан за порушення їхніх прав і вольностей, зокрема за постійні спроби встановити над ними міську юрисдикцію. Король підтвердив всі попередні права та вольності володимирських євреїв і залишив їх під владою місцевого старости. Зазначено, що коли б якихось свобод їм бракувало, то можуть користуватися тими правами, що і євреї з інших теренів Речі Посполитої. Натомість монарх зобов'язав їх платити податки разом із міщанами для утримання міської сторожі та виконувати шарваркові роботи, для чого володимирські євреї мають обрати з-поміж себе чотирьох осіб, які за цим пильнували б. У місті їм дозволено вільно торгувати, шинкувати, утримувати в своїх домах лазні, а війт і міський уряд не повинні їм перешкоджати. Якщо б міщани випросили в короля лист, що шкодив би цьому привілею, то вважати його недійсним. Цей привілей підтвердив Стефан Баторій у 1576 р. Він зазначив, що у справах із християнами суддею має бути староста або підстароста і судочинство повинно відбуватися на «Жидівській» вулиці в присутності чотирьох єврейських старших. Натомість справи між євреями розглядатимуть єврейські старші, ведучи відповідні книги, ключі від яких знаходитимуться у підстарости. Свідчити у спорах між християнами і євреями мають два християни та один єврей. При коронації короля євреї мають платити податок⁸. Обидва привілеї підтвердив 1588 р. Сигізмунд III⁹. Король Генріх Валуа в 1574 р. підтвердив попередні привілеї володимирських євреїв і залишив їх під юрисдикцією старости¹⁰.

Відомі привілеї власників міст єврейським громадам. Так, Юрій Гулевич, під час локації містечка Гулевичі в 1618 р., видав крім привілею на його заснування ще й окремий привілей для євреїв, де акцентувалася рівність прав та обов'язків євреїв і міщан. Євреям дозволено вільно будувати будинки та вести торгівлю так само, як і міщанам. Для потреб євреїв виділялося окремо сім ділянок у місті — «на шьколу пляць волный, и на окопище, и на домъ докторовъ, и на домъ канъторовъ, и на домъ школьниковъ, и на домъ шпитальный, и на дом

⁵ Там само. Спр. 65. Арк. 291 зв. — 296.

⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Metryka Koronna. Sygn. 133. K. 374—374 v.

⁷ ЦДАІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 298 зв. — 301; Ф. 28. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 113 зв. — 115; Спр. 62. Арк. 226 зв. — 230 зв.; Ф. 27. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 237 зв. — 238 зв.

⁸ Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 114 зв. — 115.

⁹ Там само. Спр. 62. Арк. 229 зв. — 230 зв.

¹⁰ Там само. Спр. 9. Арк. 108 зв. — 110 зв.

ялмужный». Євреї звільнялися від усіляких податків і шарварків. Їм дозволялося виготовляти горілку, пиво та ситити мед.

Після виходу пільгових років євреї повинні платити з будинків по 56 польських грошів і судитися мають перед своїм доктором та замковим урядом. Ю. Гулевич зазначав, що при судочинстві євреїв він братиме до уваги норми королівського привілею, виданого волинським євреям. Єврейські ремісники не повинні вступати до цехів міщан, а як сказано — «одно сами до свого». Хоча вище зазначалося, що євреї звільнялися від податків і шарварків, то в подальшому тексті привілею зазначалося, що все ж будуть їх залучати «на шарварок на греблю и на квалт вшелякий поправляти». У часи християнських релігійних свят «робот публичних отпраовати не мают». За привілеєм судові суперечки євреїв із міщанами повинні вирішуватися за нормами маґдебурзького права, а з підданими і приїжджими — перед замковим судом. Якщо б комусь з євреїв не сподобалося жити в місті, то він вільний продати будинок і вибратися¹¹.

У лютому 1641 р. Юрій Чаплич Шпановський надав євреям свого міста Киселина привілей, яким подарував їм ділянку землі над міським ставом, де стояла їхня школа, звільнив цей «плац» від усіляких податків та повинностей, дозволив при потребі збудувати нову школу й будинок для кантора, а біля ставка звести лазню. Ще один «плац» було виділено під кладовище. Щодо судочинства, то зазначалося, що у Волинському воєводстві є здавна звичай: євреї повинні судитися «правом і статутом земським». Якщо б єврей мав справу з християнином і дійшло б до присяги, то присягати мають двоє християн і один єврей, а за відсутності — може присягати сам потерпілий, а апеляція йтиме до власника¹².

Увагу євреям приділяли у привілеях на заснування міських поселень. Щодо королівських міст, то невідомі заборони євреям поселятися в них. Щоправда, війт і міщани Ковеля 1556 р. просили, щоб євреям виділили у місті лише одну вулицю й аби в ринку вони не мешкали, і це схвалила королева Бона¹³. Однак інвентар 1590 р. зафіксував 15 єврейських будинків в ринку¹⁴, а в березні 1619 р. ковельські міщани знову скаржилися, що євреї скуповують ринкові та вуличні будинки¹⁵.

Зазвичай у більшості привілеїв для приватних міст лише зазначалося, що поселятися у місті можуть вільні люди¹⁶. Натомість Мацей Лешневський, за-

¹¹ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 17 зв. — 18 зв. Досить часто стосовно проживання євреїв у містах уживався вислів «перемешкивают». Наприклад, Ілля Гошкович (1611 р.), «который первой в Луцку, а тепер в Ровном перемешкивает» (Там само. Спр. 90. Арк. 824 зв.).

¹² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Ф. II. Спр. 21640. Арк. 51 зв. — 52.

¹³ ЦДІАК України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 372; Ф. 35. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 22 зв.

¹⁴ Там само. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 96—99.

¹⁵ Там само. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 29 зв.

¹⁶ Российский государственный архив древних актов. Ф. 389. Оп. 1. Д. 31. Л. 111 (Берестечко, 1547 р.); Д. 38. Л. 444 (Вербова, 1564 р.); Д. 39. Л. 709 (Милятин, 1537 р.); Д. 191. Л. 160 об. (Красне, 1570 р.); Д. 191. Л. 234 об. (Шпанів, 1572 р.); Д. 195. Л. 21 (Мосор, 1578 р.); Л. 85 (Рохманів, 1578 р.); Д. 202. Л. 85 (Воронівці, 1601 р.).

сновуючи 1627 р. Лешнів, у локаційному документі записав щодо євреїв: «Не хочу їх мати в місті, а особливо в ринку», однак у подальшому тон цієї заяви втратив категоричність: євреям виділено 5 будинків у східній частині ринку і вулицю, що виходить з ринку, на якій можна збудувати 50 будинків¹⁷.

Траплялося, що король ставав на захист окремих євреїв, боронячи їх від переслідувань шляхти. Коли 1530 р. сталася пожежа в Луцьку, і служебник князя Іллі Костянтиновича Острозького, Дахно Васильович, скаржився, що його будинок зайнявся від єврейських домів, претендуючи на компенсацію, то Сигізмунд I вирішив, що це сталося з «Бозской воли» і не визнав вини євреїв [14, С. 174]. Стефан Баторій у травні 1576 р. видав охоронний лист луцькому євреєві Айзаку Мошеєвичу, якого упосліджували кілька шляхтичів. Окремо король звернувся до волинського воєводи, князя Богуша Корецького, аби той узяв єврея під свою опіку¹⁸. Того ж року володар став на захист неповнолітнього сина (не названого на ім'я) кременецького міщанина Ісака, якого за борг батька тримав у неволі перемишльський хорунжий Миколай Тарло¹⁹.

Певні обмеження щодо євреїв були прописані у II Литовському статуті. Як і міщани та купці, євреї могли поминатися боргів лише за умови пред'явлення церографа або ж випису із земських чи міських книг (розд. VII, арт. 26) [18, С. 148]. Разом із татарами євреї не могли свідчити «о реч земскую и о довод держаня земли», оскільки це прерогатива лише християн (розд. IX, арт. 3) [18, С. 154]. Були певні обмеження в одязі та праві носити прикраси (розд. XII, арт. 4) [18, С. 183]. Наскільки ці норми реалізовувались у житті, важко сказати, але мені не траплялися випадки якихось оскаржень щодо цих приписів. Думаю, є підстави припустити, що ці вимоги залишалися лише на папері²⁰. Нарешті арт. 5 розд. XII забороняв євреям обіймати уряди, надавані великим князем. Євреї не повинні мати в неволі християн. Під такою ж карою євреям заборонялося утримувати у себе так званих «мамок» (годувальниць) [18, С. 183].

У III Литовському статуті з'явилася новела про надання шляхетства для охрещених євреїв (розд. XII, арт. 7). Однак цей статут на Волині не застосовувався, тому важко сказати, чи практикувалося це нововведення. Відомо, що в лютому 1565 р. Сигізмунд Август надав спадкове шляхетство новонаверненому євреєві Левку Дановичу, який при хрещенні отримав ім'я Станіслав [17, С. 135—137]. Навернення євреїв у християнство не було масовим, але час від часу траплялося. Так, у Ковелі (1569 р.) згадувався Лаврин Перехрист²¹, у Луцьку (1583 р.) — «Батко Мисанович, а новокрещений Семен»²², у Дераж-

¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 2228. Оп. 1. Спр. 316. Арк. 1 зв.

¹⁸ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 240—241.

¹⁹ Там само. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 73.

²⁰ Подібні обмеження щодо одяжі в Короні Польській було запроваджено ще 1538 р. (див.: [20, С. 169—170]. Volumina Constitutionum. T. I. Vol. 2 (1527—1549). Do druku przygotowali W. Uruszczak, S. Grodziski, I. Dwornicka. Warszawa, 2000. S. 169—170).

²¹ ЦДІАК України. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 130.

²² Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 149.

ні (1615 р.) — «Семен балвер Перехриста»²³, а слугою шляхтича Войтеха Кендзерського (1608 р.) названо Адама Криштофа Козака «жида крещеного»²⁴.

У січні 1587 р. каптуровий сеймик Волинського воєводства взяв під захист населення краю, зокрема і євреїв з їхніми храмами [8, С. 681]. Аналогічне рішення ухвалив каптуровий сеймик у червні 1632 р. [19, С. 165].

Євреї, що проживали в містах Волині, у джерелах називаються міщанами, і до них вживали означення «пан» і «славетний», що не було характерним для міст Корони²⁵.

Платячи податки і виконуючи міські повинності, євреї, природно, прагнули брати хоч якусь участь у контролі над обігом міських фінансів і ширше — в міському самоврядуванні, проти чого зазвичай виступали міщани²⁶. Так, у липні 1571 р. володимирські євреї скаржилися на міських урядників, котрі взяли в них на міські потреби 77 кіп литовських грошів, але ані не віддали, ані не провітували про їх використання²⁷. Возний Семен Підгаєцький у жовтні 1570 р. свідчив у гроді, що у справі луцьких євреїв обох зборів був на ратуші, де зібралися міські урядники та поспільство. Євреї просили, щоб міщани дотримувалися даного ревізорами листа й допустили їх до вольностей і контролю за фінансами й аби без них не використовували міські прибутки. Натомість міщани заявили, що «иж, дей, вы, жидове, ни о чомъ ведат и з нами въ лаве заседат не будете, а который плат мы на вас положимо, тотъ вы мусите платити»²⁸. У грудні 1579 р. луцькі євреї обох зборів скаржилися на міщан за порушення їхніх прав і свобод та обрали делегатів, які мали їхати до короля з відповідними клопотаннями²⁹.

У листопаді 1618 р. за королівським розпорядженням комісари уклали з луцькими райцями і делегатами від поспільства декрет. Ішлося про небажання звітувати про прибутки й видатки міських урядників. Євреї скаржилися, що їх не допускають до цього процесу. Міські очільники заявили, що й не повинні це робити. Натомість євреї пред'явили привілей короля Стефана Баторія, в якому йшлося про залучення їх до контролю над міськими фінансами. Комісари постановили, що оскільки євреї користуються такими ж вольностями, як і міщани, причетні до оборони міста та платять кошти на фортифікацію й потреби міського уряду, тож мають бути допущені до контролю фінансів³⁰.

²³ Там само. Спр. 100. Арк. 470 зв.

²⁴ Там само. Спр. 81. Арк. 1207.

²⁵ Див. докл.: [21, С. 315—318, 357—262].

²⁶ У липні 1588 р. у Володимирському гроді місцеві євреї Шмойло Якубович та Іцхак Абрамович від імені всіх євреїв Волинського воєводства представили королівський лист, згідно з яким податок із них мала збирати особа, якій вони це доручать (ЦДІАК України. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 321—321 зв.).

²⁷ Там само. Спр. 6. Арк. 198 зв. — 199.

²⁸ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 554.

²⁹ Там само. Спр. 20. Арк. 523.

³⁰ Там само. Спр. 149. Арк. 465—466.

Подальші події показали, що міщани неохоче виконували це розпорядження. Так, у квітні 1626 р. возний Адам Лотецький разом із чотирма старшими рабанського збору ходив до ратуші, де питав міських очільників, чи дотримуються вони розпоряджень короля щодо участі євреїв у контролі над міськими фінансами і чи радяться вони про це з євреями? На що міські урядники «слова одного отповедити не хотели и не отповедили и ни с чим возного и жидовъ помененых отправили»³¹. Возний Михайло Селецький у березні 1627 р. свідчив, що був разом із чотирма старшими євреями рабанського збору на ратуші, де нагадав райцям, лавникам і цехмістрам, щоб вони дотримувалися королівського привілею та декретів щодо євреїв. За цими документами останні зобов'язані платити податки до міської скриньки, але водночас ключі до неї повинні мати двоє міщан і по одному представнику від духівництва та євреїв. Міщани погодилися з цим, а євреї заявили, що міщани цього не дотримуються³².

Ще через три роки, у січні 1630 р., возний Яхим Присталовський разом з єврейськими старшими обох зборів ходив до ратуші, де нагадав міщанам про чотирьох відповідальних, в яких були ключі від міської скриньки, і що вони, видаючи певним особам гроші, повинні отримувати квити, які також мають зберігатись у скриньці. Звітувати про зібрані та використані гроші райці мають не лише перед міськими урядниками, а й перед старшими єврейськими, і аби міські урядники «около порядку всего, стороны места Луцка, з ними ся зношали, намовляли и радили и во всехъ пунктахъ, привилеях кролев ихъ мсти и декретах розныхъ выраженныхъ, досыт чинили и ведле них ся справовали». Міщани погодилися виконувати це, але починаючи з Великого посту. На це євреї заявили, що за таких умов не платитимуть податків і не виконуватимуть міських повинностей³³.

У липні 1634 р. возний Роман Кропський за дорученням старости Гієроніма Харленського черговий раз нагадував міським урядникам, аби вони дотримувалися привілеїв і декретів, даних євреям, та справедливо брали з них податки й допускали до фінансових звітів³⁴. Усе це свідчить про те, що луцькі міщани не були зацікавлені у залученні євреїв до контролю за станом фінансових потоків у місті.

Володимирські євреї у січні 1632 р. звинувачували місцевих міщан у перекладанні на них більшої частини підводної повинності, хоча за королівським листом 1629 р. міщани повинні були діяти в порозумінні з євреями³⁵.

Не залишалися в боргу й міщани, котрі нерідко також скаржилися на євреїв. Володимирські міщани у січні 1589 р. оскаржували місцевих євреїв за не-

³¹ Там само. Спр. 148. Арк. 349 зв.

³² Там само. Спр. 153. Арк. 451—451 зв.

³³ Там само. Спр. 172. Арк. 259 зв. — 260 зв.

³⁴ Там само. Спр. 193. Арк. 569 зв. — 570.

³⁵ Там само. Ф. 28. Оп. 1 Спр. 67. Арк. 59—59 зв. Володимирські євреї виконували нічну сторожову службу (Там само. Спр. 19. Арк. 928 (1586 р.)).

бажання виконувати міські повинності та платити податки³⁶. Подібна скарга оприлюднена від міщан у лютому 1632 р.³⁷

Безпосередню владу над євреями мали воєводи / старости в королівських містах і власники — у приватних³⁸. Не раз старости протегували чи надавали пільги євреям, як це робили ковельські старости [22, С. 120; 23, С. 83]. Заступалися за євреїв урядники приватних міст, особливо якщо це стосувалося справ із представниками інших населених пунктів. Так, у квітні 1573 р. до Рівного прибув люблінський міщанин Мартин Бик, якого вповноважив Мартин Крашович із містечка Скерновоце отримати в рівненського єврея Міхеля Єзеровича борг. У місті боржника не виявилося, і М. Бик подався до Острога, де той перебував. З'ясувалося, що Міхель Єзерович не має чим заплатити й не може запропонувати за себе поручителя, а тому був кинутий до в'язниці. А в цей час рівненський підстароста Федір Достоевський написав листа до Острога, аби боржника відпустили, обіцяючи вчинити справедливість. Коли ж М. Бик приїхав до Рівного і подав підстарості копію ceroграфа, то підстароста жбурнув її на землю, вимагаючи оригінал, а отримавши його, віддати не захотів, натомість самого вповноваженого ув'язнив³⁹.

Знайти справедливість у гродському суді, а якщо потрібно, то і у Трибуналі, для євреїв було цілком реально. У травні 1598 р. шляхтич Криштоф Федорович Пузовський пострілом із вікна будинку вбив володимирського єврея Шимона Ізаковича і вже у серпні того ж року отримав баніцію з Люблінського трибуналу⁴⁰. Дубенський єврей Шимон Шмойлович у квітні 1621 р. заніс скаргу до Луцького гроду на місцевого старосту князя Альбрехта Радзивілла та весь гродський уряд за неспроможність увести його у частину Добрятина за борг Шимона Семашка. І ця скарга була прийнята⁴¹.

Єврейський суд також намагався оборонити своїх перед «чужинцями». У липні 1645 р. Якуб Цирлич і Мендель Якубович подали до вписання у Володимирському гроді декрет єврейського суду у справі зі Станіславом Юханом, купцем з Пьотуркова, який був уповноваженим від гданських міщан братів Данієля й Леона Шлефів. Суд відбувся на ринку в будинку Шмойла

³⁶ Там само. Спр. 22. Арк. 45—45 зв. Подібні випадки див.: Спр. 67. Арк. 191—191 зв.; Спр. 73. Арк. 510—510 зв. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 148. Арк. 194—194 зв.; Спр. 193. Арк. 311 зв.

³⁷ Там само. Спр. 67. Арк. 191—191 зв.

³⁸ Про підпорядкування євреїв воєводам і старостам див.: [21, С. 358—359]. Щоправда, у квітні 1533 р., надаючи Дахнові Васильовичу уряд луцького ключника, Сигізмунд I підпорядкував йому євреїв, як це було й раніше [14, С. 190—191]. Ще у травні 1563 р. справу луцького єврея Боруха Зраїловича з Мошком Духаїном розглядав луцький підключий Мартин (ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 76—76 зв.). Войтех Павловський у лютому 1572 р. шукав справедливості щодо луцького єврея Сачка в не названого на ім'я луцького підключого (Там само. Спр. 13. Арк. 91—91 зв.).

³⁹ Там само. Спр. 14. Арк. 68 зв. — 69.

⁴⁰ Там само. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 252—254.

⁴¹ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 120. Арк. 752.

Мошковича Цирлича, старшого брата Якуба. Єдиним суддею і був Шмойло Цирлич (хоча сам цього не мав би чинити). С. Юхан представив контракт гданського міщанина з позваними, укладений у Гданську в лютому 1643 р. на поставку 2 тис. волоних шкір, за що був даний завдаток 2300 золотих. Ані на визначений час, ані на момент суду товар до місця призначення не доправлено, а гроші не повернуті. У червні 1644 р. брати внесли у гданські міські книги запис про невиконання контракту. Шкоду вони оцінили у 2 тис. золотих. Покликані до суду Якуб, а далі й Мендель, заявили, що жодного контракту не уклали, а на документі не їхні підписи. Суддя вирішив, що позвані повинні скласти присягу з двома свідками: один — єврей, а інший — християнин. Почувши такий вердикт, С. Юхан покинув судові засідання⁴². Незадоволений рішенням «збору рабанського» луцький єврей Єско Мошеєвич у серпні 1575 р. протестував у гроді проти взяття з нього на користь Агрона Пчолчича грошей і відібрання будинку в Луцьку⁴³.

З різних причин спори між євреями приводили їх до гродського суду. У липні 1578 р. до луцького гроду скаржився писар митної комори Мордухай Мордухаєвич на місцевого єврея Нахима, який із синами та помічниками побили його на Жидівській вулиці⁴⁴. У квітні 1582 р. до того ж гроду за «пофалки на здоров'є» скаржився Сачко Лелієвич на Агрона Янцибича⁴⁵. У вересні 1600 р. Ізак Абрамович був запрошений до дому Захаріяша Мошковича, де його спочатку ображали словесно, а далі помічники господаря побили запрошеного, при цьому господар підбадьорював нападників: «Бийте, я заплачу!»⁴⁶.

Зверталися євреї й до міських судів, хоча не завжди успішно. У жовтні 1596 р. возний Михайло Гноєнський свідчив у Володимирському гроді, що разом з єврейськими старшими Гошком Беняшовичем та Якубом Длугачем ходив на ратушу у справі побиття міщанами двох єврейських юнаків. Війт Абрам Дубницький із лентвійтом та лавниками ухвалили рішення, щоб обидва юнаки й один християнин склали присягу. Коли наступного дня євреї прийшли присягати, то війт змінив своє рішення — тепер, крім юнаків, до присяги мали бути приведені ще двоє євреїв і двоє християн. Від євреїв війт узяв більше золотого грошей і призначив на 16 жовтня присягу, однак того дня ані війт, ані інші міські урядники не з'явилися для прийняття присяги, що возний і засвідчив⁴⁷.

Щодо єврейських присяг, то зазвичай вони складалися у школі за присутності возного. Так, у травні 1619 р. дубенські євреї Мошко і Шмойло при

⁴² Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 575 зв. — 577. Крім підпису євреї не раз залишали на документі відтиск своїх печаток (Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 330 (1570 р.); Спр. 59. Арк. 287 (1625 р.)).

⁴³ Там само. Спр. 15. Арк. 372 зв.

⁴⁴ Там само. Спр. 18. Арк. 423 зв.

⁴⁵ Там само. Спр. 26. Арк. 360 зв. Про інші випадки див.: Арк. 535, 1105 зв.; Спр. 66. Арк. 657.

⁴⁶ Там само. Спр. 61. Арк. 20 зв.

⁴⁷ Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 391—392.

возному Станіславові Суському склали присягу «у школе жидовской на десе-теру Божом»⁴⁸.

Відомі випадки засідання євреїв у замковому суді Заслава. У грудні 1572 та жовтні 1573 рр. Шлома Зраїлович разом із понамісником, служебником та війтом розглядав судові справи⁴⁹.

Обороняло євреїв не лише право, а й самі вони за потреби готові були постояти за себе. У жовтні 1568 р. луцький підключий Василь Єзерський свідчив у гроді, що з наказу ключника Олександра Жоравницького за несплату луцькими євреями поголовного податку опечатав їхню школу. Однак євреї школу «отпечатали» і не захотіли платити податок (причину не вказано). Тоді В. Єзерський послав служебників «пограбити» євреїв (фактично силоміць узяти податок), але посланих євреї побили, а далі побили й поранили самого В. Єзерського⁵⁰. Діставалося «на горіхи» часом і міщанам⁵¹. Відомі непоодинокі випадки побиття євреями шляхтичів [21, С. 383—384].

У наймах в євреїв перебували християни. Так, у володимирського єврея Менделя Тройшика (1587 р.) служив «хлопец виросток» Федко Пашко⁵², а в луцького єврея Абрама Юзефовича Алхіміста (1625 р.) згадувався «челядникъ его домовый» Ян Винник⁵³. Наймали на службу до євреїв і дівчат. Так, у лучанина Давида Левковича (1586 р.) служила Стеця⁵⁴, в ковельського єврея Кусилі (1598 р.) була служниця Катерина⁵⁵, а в Литмана (1642 р.) у Володимирі два роки працювала Василина Каменчанка⁵⁶.

Подеколи євреї згадувалися як слуги шляхтичів. У липні 1591 р. слугою Якуба Лисаковського був володимирський єврей Іцко Насанович⁵⁷. У липні 1621 р. Калман Абрамович занотований як «жидъ и мещанин луцкий, слуга яснеосвецоного кнежати его мл Єрога Чарториского»⁵⁸. Дуже часто євреї брали у шляхти в оренду та заставу маєтки [24, С. 25—27]. Натомість відо-

⁴⁸ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 298. Див. подібні присяги: Спр. 16. Арк. 50 зв. (1576 р.); Спр. 40. Арк. 518 зв. (1592 р.); Спр. 56. Арк. 402 зв. (1600 р.); Спр. 67. Арк. 60 зв. (1603 р.); Спр. 151. Арк. 111 зв. (1626 р.). Траплялося, що школи розташовувалися в будинках євреїв. Так, у Торчині (1582 р.) школа знаходилась у будинку Айзака Перцовича. На неї здійснив напад шляхтич Яцко Романович Білостоцький із помічниками, завдавши збитків на 300 кіп литовських грошів (Там само. Спр. 26. Арк. 249—249 зв.).

⁴⁹ Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków. Sygn. 27. K. 131, 351.

⁵⁰ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 369. Про напади міщан на єврейські школи див.: Там само. Спр. 8. Арк. 91 зв. — 92 (1564 р.); (1582 р.); Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. Oddział Rękopisów. Sygn. 262. K. 32.

⁵¹ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 291 зв.

⁵² Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 295—296.

⁵³ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 180—180 зв.

⁵⁴ Там само. Спр. 35. Арк. 141 зв. — 142 зв.

⁵⁵ Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 224.

⁵⁶ Там само. Спр. 77. Арк. 418 зв. — 419 зв.

⁵⁷ Там само. Спр. 24. Арк. 611 зв.

⁵⁸ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 356.

мі численні приклади, коли шляхтичі виступали адвокатами у судових справах євреїв⁵⁹.

Стосунки євреїв із католицьким і православним духівництвом були здебільшого складними. У серпні 1596 р. володимирські євреї скаржилися на священника церкви Св. Миколая Кіндрата, який нападпитку, вийшовши з корчми, почав громити єврейські будинки і позабирав із них деякі речі⁶⁰. У січні 1599 р. луцькі євреї оскаржували Бусахарця Дзулу, слугу луцького біскупа Бернарда Мацієвського, котрий з озброєними помічниками «впадши до школи с килкунадцати полгаков заразом стрилили и окрик учинивши, тен люд мордовати почали. Так же столки, свичи, полки, книги порубали»⁶¹.

Не залишалися у боргу і євреї. Православні ієрархи Володимира на чолі з єпископом Мелетієм Хребтовичем у травні 1590 р. скаржилися, що в час Великодня, коли вони їхали до церкви Св. Миколая, «неверные жидове бахурьчики» кидали в них камінням. Щоправда, самі вони це заперечували і принесли присягу у правдивості своїх слів [26, С. 267]. Подібна ситуація склалася у травні 1613 р. під час похорону князя Юхима Богдановича Корецького. Коли його тіло везли через місто, а в супроводі був ректор школи з школярами, єврей Абрам, «выпадши з дому своего с киемъ и, впадши межи хлопята, процессию розбилъ»⁶².

Попри певне протистояння, спостерігаємо й більш мирні епізоди. Луцький єврей Мордиш Юскович із сином Абрамом (1622 р.) продав свій плац у місті ченцям домініканського монастиря⁶³. Цікава історія сталася в лютому 1562 р. Королівський дворянин Василь Загоровський, оскаржуючи луцьку капітулу костелу Св. Трійці в торгівлі алкогольними напоями в костельному будинку, послав туди вижа, який, прибувши застав монахів, котрі пили пиво

⁵⁹ Там само. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 385 зв. — 387 (1631 р.); Ф. 25. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 869 (1604 р.); Спр. 104. Арк. 1067—1067 зв. (1616 р.); Спр. 128. Арк. 53 зв. — 54 (1622 р.); Спр. 236. Арк. 108 (1643 р.); Ф. 27. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 329—330 зв. (1608 р.).

⁶⁰ Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 323—323 зв.

⁶¹ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 2. Подібні випадки див.: Там само. Спр. 78. Арк. 522; Ф. 28. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 447—448. До другої половини 1620-х рр. єврейська синагога в Луцьку була дерев'яною, але у травні 1626 р. король дозволив спорудити на місці старої муровану, заввишки як попередня. Привілей застерігав передбачити, щоб нагорі синагоги, на її чотирьох сторонах можна було розмістити гармати на випадок татарського вторгнення. Частина євреїв мала знаходитися біля синагоги, а решта разом із міщанами боронити місто. За виконанням цього розпорядження мав наглядати староста Геронім Харленський (Archiwum Główny Akt Dawnych. Метрыка Koronna. Sygn. 174. К. 140 v — 141; Sygn. 177. К. 50—51; ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 160. Арк. 864—865). У квітні 1630 р., під час будівництва синагоги, возні спеціально ходили заміряти її висоту, чи не перевищує вона 32 лікті попередньої (Там само. Спр. 173. Арк. 462 зв.). Ще 1506 р. Сигізмунд I звільнив луцьких євреїв від щорічної плати за школу по 12 кіп литовських грошів, які надходили старості [25, С. 171].

⁶² Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 500.

⁶³ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 131. Арк. 675—677.

разом з євреями⁶⁴. Напівкомічна ситуація склалася у січні 1621 р. Священник володимирської церкви Св. Михайла Яків Залуський, від'їжджаючи з міста, доручив церковне начиння й богослужбові книги своєму вікарієві Федору, а той заставив за пиво шинкареві Беняшу одну з книг за 20 грошів. Останній своєю чергою перезаставив книгу (не сказано, кому саме), і священник, що повернувся, почав з'ясовувати, де ж вона поділася⁶⁵.

* * *

Опрацьований матеріал дає змогу стверджувати, що євреї були важливою складовою частиною волинського соціуму ранньомодерної доби. З початку XVI ст. вони отримали привілеї від великого князя литовського, які пізніше неодноразово підтверджувалися (з деякими доповненнями) наступними володарями. Привілеї стосувалися як усіх євреїв держави, так і Волині чи деяких міст. Власники окремих міських поселень також надавали привілеї. Питання поселення євреїв у містах інколи заторкувалося у локаційних актах, а самі вони мали право вільно змінювати місце проживання. Для повсякденного життя євреїв певне значення мали статті Литовського статуту та постанови сеймів. У королівських містах євреї підпорядковувалися воеводам і старостам, а у приватних — дідичам. У Луцьку й Володимирі зафіксовано спроби євреїв долучитися до міського самоврядування, зокрема до контролю міського фінансового обігу. Дрібні судові справи розглядали єврейські суди, а складніші — гродський суд, який також був апеляційною інстанцією. Нерідко євреї виступали слугами у шляхти, натомість у них наймитували міщани та селяни. Документи не фіксують якогось значного упослідження чи переслідування єврейського населення, хоча на побутовому рівні траплялися взаємні образи й сутички. Дещо напруженіші відносини були з католицьким і православним духівництвом, що, зрештою очевидно, зважаючи на релігійну заангажованість людності.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Starchenko, N. *Evrei na Volyni v kontse XVI — pervoy treti XVII v.: nekotoryye nablyudeniya nad neprostym soseilstvom. Svoy ili chuzhoy? Evrei i slavyane glazami drug druga. Sb. statey.* Moscow, 2003. 92-104 [in Russian].
[Старченко, Н. *Євреї на Волині в кінці XVI — першої треті XVII в.: деякі спостереження над непростим сусідством. Свій или чужої? Євреї і слав'яне глазами друг друга. Сб. статей.* Москва, 2003. С. 92—104].
2. Starchenko, N. *Ukrainski svity Rechi Pospolytoi. Istorii pro istoriiu Kyiv, 2021.* 616 s. [in Ukrainian].
[Старченко Н. *Українські світи Речі Посполитої. Історії про історію Києва, 2021.* 616 с.].
3. Guldon, Z., Wijaczka, J. *Żydzi a chrześcijaństwo na Wołyniu w XVI — XVIII wieku. Nasza Przyszłość.* Kraków, 1993. Т. 80: 225-232 [in Polish].

⁶⁴ Там само. Спр. 4. Арк. 31.

⁶⁵ Там само. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 646 зв. — 647 зв.

4. Horn, M. Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i w pierwszej połowie XVII w. Działalność gospodarcza na tle rozwoju demograficznego. Warszawa, 1975. 330 s. [in Polish].
5. Horn, M. *Powinności wojenne Żydów w Rzeczypospolitej w XVI — XVII wieku*. Warszawa, 1978. 168 s. [in Polish].
6. Horn, M. Ewolucja zależności żydowskiego sądownictwa od władzy monarszej w Polsce i na Litwie do 1572 roku. *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. Warszawa, 1995/1996. 3/2: 3-26 [in Polish].
7. Kazmierczuk, A. Żydzi w dobrach prywatnych w świetle sądowniczej i administracyjnej praktyki dóbr magnackich w wiekach XVI — XVIII. Kraków, 2002. 276 s. [in Polish].
8. Michałowska-Mycielska, A. Sejmy i sejmiki koronne wobec Żydów. *Wybór tekstów źródłowych*. Warszawa, 2006. 340 s. [in Polish].
9. Piechotkowie, M. i K. Oppidum Judaeorum. Żydzi w przestrzeni miejskiej dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, 2004. 296 s. [in Polish].
10. Tollet, D. Historia Żydów w Polsce od XVI wieku do rozbiorów. Warszawa, 1999. 169 s. [in Polish].
11. Węgrzynek, H. Zmiana położenia Żydów w okresie Reformacji. *Czasy Nowożytny*. Warszawa, 2018. 31: 279-288 [in Polish].
12. Hrushevskiy, M. Istorii Ukrainy-Rusy. T. 5. Kyiv, 1994. [in Ukrainian].
[Грушевський, М. Історія України-Руси. Т.5. Київ, 1994. 687 с.].
13. Gudavichyus, E. Istoriya Litvy s drevneyshikh vremen do 1569 goda. Moscow. 2005. T. 1 [in Russian].
[Гудавичюс, Э. История Литвы с древнейших времён до 1569 года. Т.1. Москва, 2005. 679 с.].
14. Russko-evreyskiy arkhiv. Dokumenty i materialy dlya istorii evreev v Rossii. Sobral i izdal S.A. Bershadskiy. T. 1 (1388—1550). Saint Petersburg, 1882 [in Russian].
[Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. Собрал и издал С.А. Бершадский. Т. 1 (1388—1550). Санкт-Петербург, 1882. 337 с.].
15. Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 9 (1511—1518): Užrašymų kn. 9. Parengė K. Pietkiewicz. Vilnius, 2002. 616 s. [in Lithuanian].
16. Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 15 (1528—1538): Užrašymų kn. 15. Parengė A. Dubonis. Vilnius, 2002. 647 s. [in Lithuanian].
17. Russko-evreyskiy arkhiv. Dokumenty i materialy dlya istorii evreev v Rossii. Sobral i izdal S.A. Bershadskiy. T. 2 (1550—1569). Saint Petersburg, 1882 [in Russian].
[Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. Собрал и издал С.А. Бершадский. Т. 2 (1550 — 1569). Санкт-Петербург, 1882. 259 с.].
18. Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho u 3-kh tomakh. [2003]. T. II: Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1566 r. Odesa, 2003 [in Ukrainian].
[Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. Т. II: Статут Великого князівства Литовського 1566 р. Одеса, 2003. 560 с.].
19. Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii, izdavaemyi Vremennoyu kommissieyu dlya razbora drevnikh aktov, uchrezhdennoy pri kievskom, podolskom i volynskom general-gubernatore. Ch. II: Postanovleniya dvoryanskikh provintsialnykh seymov. T. 1. Kiev, 1861 [in Russian].
[Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, учреждённой при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе. Ч. II: Постановления дворянских провинциальных сеймов. Т. 1. Киев, 1861. 530 с.].
20. Volumina Constitutionum. T. I. Vol. 2 (1527—1549). Do druku przygotowali W. Uruszczak, S. Grodziski, I. Dwornicka. Warszawa, 2000. 370 s. [in Polish].

21. Zaiats, A. *Miske suspilstvo Volyni XVI — pershoi polovyny XVII st.* Lviv, 2019. [in Ukrainian].
[Заяць А. Міське суспільство Волині XVI — першої половини XVII ст. Львів, 2019. 582 с.].
22. *Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii, izdavaemyi Vremennoyu kommissieyu dlya razbora drevnikh aktov, uchrezhdennoy pri kievskom, podolskom i volynskom general-gubernatore. Ch. V: Akty o gorodakh (1432—1798). T. 1.* Kiev, 1869 [in Russian].
[Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учреждённой при киевском, подольском и волинском генерал-губернаторе. Ч. V: Акты о городах (1432—1798). Т. 1. Киев, 1869. 636 с.].
23. *Przywileje gmin żydowskich w dawnej Rzeczypospolitej z XVI—XVIII w. T. 3.* Wydał Jakob (Jakub) Goldberg. Jerozolima, 2001. 167 s. [in Polish].
24. Zaiats, A. *Podpryiemnytska diialnist yevreiv u volynskykh mistakh u XVI — pershii polovyny XVII st. Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal.* 2022. 1: 16-30 [in Ukrainian].
[Заяць, А. Підприємницька діяльність євреїв у волинських містах у XVI — першій половині XVII ст. *Український історичний журнал.* 2022. № 1. С. 16—30].
25. *Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 8 (1499—1514): Užrašymų kn. 8.* Parengė A. Baliulis, R. Firko-wicius, D. Antanawicius. Vilnius, 1995. 649 s. [in Lithuanian].
26. *Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii, izdavaemyi Vremennoyu kommissieyu dlya razbora drevnikh aktov, uchrezhdennoy pri kievskom, podolskom i volynskom general-gubernatore. Ch. 1: Akty, odnosyashchiesya k istorii pravoslavnoy tserkvi v Yugo-Zapadnoy Rossii. T. 1.* Kiev, 1859 [in Russian].
[Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учреждённой при киевском, подольском и волинском генерал-губернаторе. Ч. 1: Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России. Т. 1. Киев, 1859. 554 с.].

Надійшла / Received 27.05.2023

Andrii ZAIATS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of Ancient Ukrainian History and Archivistics,
Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)
andrij_zajac@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0001-8744-9852>

JEWS IN VOLYN IN THE SIXTEENTH AND THE FIRST HALF OF THE SEVENTEENTH CENTURIES: BETWEEN THE NORM OF THE LAW AND THE PRACTICE OF LIFE

The purpose is to analyze the legal and actual situation of Jews in Volyn in the early modern period and to find out their place in the region society of that time. **The methodology** is based on the principles of historicism, systematicity, scientificity, and comprehensiveness. Historical-comparative, problem-chronological, and retrospective methods were also used in the work. **The scientific novelty** lies in the comprehensive study of the source base (both published and scripted) and the historiography of the problem, which made it possible to present a spectrum of Jewish life in Volyn more broadly. **Conclusions.** A thorough study of the sources made it possible to prove the exceptional role of Jews in the life of Volyn at the specified time. The Jews used the privileges granted to them by the kings / grand dukes and the owners of the cities in which

they lived. Royal privileges were often granted to both entire urban communities and individual Jews. The norms of Lithuanian Statutes and Seim constitutions influenced the life of Jews. Jews used the right to move freely from one settlement to another. In the royal cities, agreements were often concluded between the townspeople and Jews regarding their occupations in crafts and trade, and Jews also tried to participate in the tax and financial life of the city. There are known cases of Jews conversions to Christianity. Jewish communities were subordinated to governors and elders and, in private cities, to the owners of these settlements, who took care of the Jewish justice system. There was also a Jewish court for petty cases. Despite the “infidelity”, the jurat of the Jews was recognized in court. Sources prove that it was quite possible for Jews to find justice in city and town courts. There are well-known cases of banishment of burghers and nobility as a result of lawsuits by Jews against them. Litigations between Jews, in the case of the impossibility of solving them in the Jewish court were considered in the city court. As we know from sources, Jews were also in the service of the nobility. Christians (burghers and peasants) were hired by Jews. There was tension in the relations between the clergy (Catholic and Orthodox) and the Jews. The sources confirm the presence of certain restrictions on Jews, but do not provide grounds to claim that the Jewish population of Volyn was deliberately persecuted or humiliated during this period.

Keywords: Jews, Volyn, towns, nobility, clergy, justice system.

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.137>
УДК 94(438)«1918—1939»

Пауліна БИЗДРА-КУШ

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
Інститут історії Люблінського католицького університету Івана Павла II (Люблін, Польща)
pkusz@kul.pl
<https://orcid.org/0000-0002-5495-5916>

ПРИВАТНЕ ЛИСТУВАННЯ ПОЛЬСЬКОГО ДИПЛОМАТА Я.С. ЛОСЯ З ІЄРАРХАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

Мета полягає в аналізі приватного листування польського дипломата Яна Станіслава Лося з митрополитом Андреем Шептицьким, єпископом Григорієм Хомишиним, митратом Титом Войнаровським, яке зберігається у фонді «Архів Лосів із Немець» Державного архіву в Любліні. **Методологія дослідження** побудована на принципах історизму, неупередженості, багатофакторності та всебічного аналізу. **Наукова новизна** теми відносин вищих представників Української греко-католицької церкви з графом Станіславом Лосем полягає в тому, що ці стосунки досі не були аналізовані, а більшість представлених матеріалів уперше вводиться в науковий обіг. У **висновках** відзначається, що розглянуте листування є свідченням епохи й ще одним джерелом для дослідження складної, а водночас цікавої теми громадського життя та політичної діяльності українців Східної Галичини, невідкладних службових справ Львівської митрополії, а також фіксує взаємини між представниками польської інтелігенції та УГКЦ.

Ключові слова: Ян Станіслав Лось, Андрей Шептицький, Григорій Хомишин, Тит Войнаровський, приватне листування, Українська греко-католицька церква.

Польський дипломат граф Ян Станіслав Лось, один із «білих круків» [1, С. 75], був причетний до нормалізації польсько-українських стосунків у II Речіпосполитій. У цьому контексті становлять інтерес його ділові та особисті контакти з

Цитування: Биздра-Куш П. Приватне листування польського дипломата Я. С. Лося з ієрархами Української греко-католицької церкви. *Український історичний журнал*. 2023. № 5 (572). С. 137—150. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.137>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 5 (572)

представниками Української греко-католицької церкви, які водночас належали до світу політики — митрополитом Андреем Шептицьким, єпископом Григорієм Хомишиним, отцем-митратом Титом Войнаровським. В основі дослідження лежить неопубліковане листування, яке зберігається в одному з найцікавіших фондів Державного архіву в Любліні — «Архіві Лосів із Немець». Використано також збірку текстів Станіслава Лося [2, 3] та спогади о. Войнаровського [4].

Ян Станіслав Лось (зазвичай він послуговувався своїм другим ім'ям — Станіслав) був сином Маріана й Гелени з Котарських. Народився в 1890 р. в галицькому селі Чишки поблизу Самбора, а помер 1974 р. в Любліні. На тему життя цього довоєнного дипломата, а після 1945 р. професора стародавньої історії в Люблінському католицькому університеті, існує досить багата література [5—12], тому нижче торкнемося лише подій, пов'язаних із його діяльністю на ниві польсько-українських відносин.

У 1903—1908 рр. Станіслав Лось здобував освіту в Колегії отців єзуїтів у Буньковичах поблизу Хирова, заснованій, між іншим, отцем Генриком Яцковським, довголітнім сповідником Зофії й Романа Шептицьких (пізніше митрополита Андрея). Варто нагадати, що вступити до василіанського чину в Добромилі Романа Шептицького переконав саме Г. Яцковський. С. Лось не мав можливості особисто зустрітися з єзуїтом, оскільки він з 1891 р. вже не був ректором колегії. Хворий Г. Яцковський у 1904 р. повернувся до Хирова, де й помер 6 березня 1905 р. 15-річний Станіслав як тодішній учень неодмінно мав бути присутнім на його похороні, що відбувся за три дні по смерті. Цю церемонію не могли пропустити найважливіші церковні авторитети обох обрядів, у тому числі митрополит Андрей Шептицький [13; 14, С. 33; 15, С. 23, 31—33, 39].

Після закінчення середньої школи в 1908 р. Станіслав Лось вступив у Віденський університет, де 1913 р. здобув ступінь кандидата права. Через два роки він був призваний в австрійську армію, а в 1916 р. призначений до цивільної управи Генерального військового уряду в Любліні. З Люблінщиною його до кінця життя пов'язало одруження з Мартою Наталією з Будних (1898—1969 рр.), котра принесла маєток Немце як посаг. Після взяття шлюбу в 1918 р. графське подружжя проживало в місцевій садибі, де в міжвоєнний період неодноразово бували діячі культури й політики, у тому числі отець-митрат Тит Войнаровський та Роман Смаль-Стоцький. У 1919—1931 рр. С. Лось працював у Міністерстві закордонних справ, де займався, між іншим, українським питанням. У 1921—1923 рр. був головою Східномалопольського відділу, а потім головою офісу делегата при МЗС щодо Східної Малополющі. Спочатку він підготував дипломатичну кампанію до країн Антанти, обґрунтовуючи права Польщі на Львівське, Тернопільське, Станіславівське воєводства. Водночас обстоював думку, що територія має бути автономною одиницею, і для цього створив статут самоврядування, вигідний українцям, які там проживали. До 1924 р. брав участь у переговорах з українською науковою громадськістю щодо заснування університету (на жаль, безуспішно). Відтак розійшовся з українським питанням, але, як показує проаналізоване листування, повертався до нього приватно. Професійно вивчав

польсько-британські відносини, перебуваючи в Лондоні, куди був відряджений для роботи в Польській легатії [2, С. 39, 52—53; 16, С. 115; 17, С. 60; 18, С. 29—51; 19, С. 84; 20, С. 178—182]. Останнім офіційним завданням дипломата було донести до британських журналістів позицію польського уряду щодо пацифікації Східної Галичини. У 1930-х рр., уже на пенсії, активно повернувся до вивчення українського питання. 9 жовтня 1930 р. у Варшаві С. Лось розмовляв із митрополитом А. Шептицьким у справі пацифікації. Якщо вірити словам графа, як спосіб вирішення важких польсько-українських відносин церковний ієрарх запропонував призначення співрозмовника львівським воєводою та побічав повну підтримку. Справді, на зламі 1930—1931 рр. цей польський діяч мав певні шанси на згадану посаду, однак усе ж так і не отримав її через свою непопулярність в урядових колах¹.

Станіслав Лось писав статті для багатьох польських періодичних видань, у тому числі «Bunt Młodych» (пізніше «Polityka»), «Biuletyn Polsko-Ukraiński», «Droga», «Przegląd Polityczny». Він також співпрацював із друкованими органами двох українських католицьких партій, створених для опору ідеології націоналізму: з «Новою зорею», пов'язаною з Українською католицькою народною партією (УКНП) єпископа Хомишина, та з «Метою» — тижневиком для інтелігенції Українського католицького союзу (УКС), що постав з ініціативи митрополита А. Шептицького. С. Лось писав статті також до газети «Діло», яка перебувала під контролем Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) [20, С. 199—200; 21; 22]. Його думки про польсько-українські відносини читали представники обох народів, тим паче, що деякі його праці було видано польською й українською мовами («За конструктивну політику на Червоній Русі» [23], «Міжнародне становище та галицькі українці» [24]). Слушні діагнози тогочасної дійсності забезпечили публіцистові повагу та підтримку в українському середовищі. У середині 1930-х рр. С. Лось вів політичну діяльність, спрямовану на нормалізацію польсько-українських відносин, що призвело до нормалізаційної угоди 1935 р. між польським урядом й УНДО. Завдяки своїм поглядам і землевласницькому походженню він відносно легко налагоджував контакти з католицьким духівництвом. Народжений на Східній Галичині, Станіслав Лось читав українською мовою, проте не писав, отже вів листування з ієрархами польською² [2, С. 7—8, 66, 68—69; 5; 9, С. 132; 25; 26, С. 154, 225—226].

¹ Archiwum Państwowe w Lublinie (APL), Archiwum Łosiów z Niemiec III (AŁ III), List-memoriał Stanisława Łosia do Tadeusza Hołówki, byłego naczelnika Wydziału Wschodniego MSZ, w sprawie pacyfikacji Galicji Wschodniej i petycji sejmowej klubu ukraińskiego do Ligi Narodów w tej sprawie, sygn. 455, k. 30—35; Korespondencja urzędowa i nieoficjalna Stanisława Łosia z Konstantym Skirmuntem (1866—1949), sygn. 470, List Konstantego Skirmunta do Stanisława Łosia, Londyn, 19 V 1931, k. 33.

² APL, AŁ III, Korespondencja Stanisława Łosia z ks. prałatem greckokatolickim Tytusem Wojnarowskim (1856—1938), mితratem cerkwi św. Jura we Lwowie w sprawach mniejszości ukraińskiej i kościoła unickiego, sygn. 587, List Tytusa Wojnarowskiego do Stanisława Łosia, Lwów, 17 XII 1930 r., k. 74.

Станіслав Лось завжди з великою повагою відгукувався про митрополита Андрея Шептицького. Певне світло на їхні взаємини проливає кореспонденція владики й дипломата за 1925—1939 рр., що зберігається в Державному архіві в Любліні. С. Лось назвав церковного діяча «сином Червоної Русі», підкреслюючи, що він теж звідти родом. Питання багатонаціонального народу цієї землі він описував так: «Будучи поляком, можна було вважати себе “русином”, сином Червоної Русі, і не відчувати ніякої чужини щодо людей цієї землі, ніхто не був “поселенцем” або “колоністом”, кожен був удома, це був оплот багатомовної, але однакової Речіпосполитої» [2, С. 74].

Майбутній митрополит деякий час перебував у монастирі в Буковій, поблизу Чишків, власності родини Лосів, тож був їхнім частим гостем. Висловлював свої побоювання щодо вступу на престол станіславівського єпископа, прямо заявляючи, що цього не хоче. Таким чином він підкреслював, що єдиною причиною, з якої він вступив на духовний шлях, була глибока побожність. Із листування митрополита й дипломата не видно, як А. Шептицький сприймав польсько-українські відносини на Східній Галичині. Однак ми знаємо, що Станіслав Лось завдяки своїй політичній діяльності досить часто контактував із митрополитом особисто або через посередників, тож усі справи у цій сфері обговорювалися усно. Дипломат уважав ієрарха «постаттю, гідною художника і геніального трагіка» [2, С. 75]. У 1918 р. під час служби у цивільних структурах Генерального військового уряду в Любліні начальником графа С. Лося був генерал Станіслав Шептицький, брат митрополита. Чи вплинуло це на стосунки між графом і митрополитом — невідомо, але цей факт вартий уваги [27, С. 236; 28, С. 180].

Одним із довірених людей Андрея Шептицького та його найближчим співробітником був священник Тит Євген Войнаровський-Столобут. У міжвоєнний період він був «сірим кардиналом» у соборі Св. Юра, а водночас галицьким громадсько-політичним діячем, економістом, меценатом. Від 1910 р. у складі львівської митрополічної капітули керував маєтками митрополії. Прагнув незалежності України, але за несприятливих обставин так само сильно вірив у можливість польсько-українського союзу, оскільки вважав найбільшою загрозою імперіалістичні тенденції Радянського Союзу [4, С. 11—75; 29].

Листи отця-митрата, безперечно, найбільша та найцікавіша частина з колекції кореспонденції, про яку тут ідеться. Зберігся матеріал за 1922—1936 рр. Перерви в листуванні та його зміст доводять, що це лише фрагмент епістолярної спадщини. Листування цих двох діячів також зібрано в Національному музеї у Львові ім. Андрея Шептицького. Граф і канонік писали один одному регулярно, раз на тиждень або кілька тижнів. Вони також зустрічалися відносно часто у Львові, Немцах чи Варшаві. Контакти між ними можна охарактеризувати як систематичні та дружні. Перша зустріч відбулася 20 серпня 1921 р. з нагоди підготовки ґрунту для переговорів між урядами Польщі й ЗУНР щодо невирішеного доти питання Східної Галичини. С. Лось скористався своїм далеким спорідненням з отцем-митратом через бабусю по материнській лінії Юлію Войнаровську. Спільний предок, хоч би й уявний, а також пристрасть до генеалогії

старих дворянських родів означали, що знайомство було дружнім від самого початку [2, С. 45—46; 30, С. 137, 143; 31, С. 488].

Третім респондентом Станіслава Лося був єпископ Станіславівської дієцезії Григорій Хомишин, украї консервативний прихильник латинізації обряду літургії греко-католицької церкви. Шляхом реформ у своїй єпархії він боровся проти впливу православ'я, домагаючись об'єднання католицької і православної церков під владою папи. Досить лояльно ставився до польської держави, хоча не шкодував владі гірких слів, коли йшлося про національну політику [32, С. 95—98; 33, С. 131, 575, 586—592]. Відносини між ним і митрополитом А. Шептицьким були надзвичайно напруженими через розбіжність поглядів щодо напряму, в якому йшла УГКЦ. С. Лось ставився до співрозмовників нарівно, хоча похвала єпископа в листі до одного з представників польського уряду виявляє певні симпатії. За його словами, Г. Хомишин є «чи не найкрасивішою постаттю серед єпископату обох обрядів у II Речіпосполитій» [2, С. 143]. У Державному архіві в Любліні зберігаються лише декілька коротких і ввічливих листів єпископа Хомишина до С. Лося за 1936—1942 рр. Вони обмежуються обміном різдвяними побажаннями та поточною інформацією. Здається, найважливіший із них стосувався єпископового підсумку радянської окупації 1939—1941 рр.: «Більшовики, поступившись, мали намір мене отруїти [...], але Боже Провидіння не дозволило. Більшовицькі часи вплинули на моє здоров'я, бо почуваюся старим (75 років), чого раніше не відчував. А зараз потрібні великі сили та енергія, бо більшовики не відійшли без негативних наслідків»³.

Листування Станіслава Лося з представниками духовництва можна розподілити на дві частини: польсько-українські відносини та вирішення завдяки графові офіційних справ митрополії.

Польсько-українські відносини. Як уже згадувалося вище, особливо насичений обмін думками про стосунки між двома найчисельнішими народами, що в міжвоєнний період населяли Східну Галичину, Станіслав Лось провів з отцем-митратом Титом Войнаровським. Священнослужитель уважав дипломата зв'язковим із польським урядом, а також називав «одним із перших борців цієї великої ідеї» (польсько-української угоди) [2, С. 186—187]. Він підкреслював, що молодий урядник діяв далекоглядно⁴. Для С. Лося о. Войнаровський був не менш цікавим співрозмовником і надійним барометром настроїв української інтелігенції Східної Галичини.

Аналіз листів, зібраних у Державному архіві в Любліні, підтверджує, що о. Войнаровський був прихильником тісної співпраці галицьких українців із польським урядом, відкидаючи сліпу та криваву боротьбу. Відразу після Першої світової війни він брав участь у важливих політичних подіях того часу,

³ Ibid., Listy Grzegorza Chomyszyna (1867—1945), greckokatolickiego biskupa stanisławowskiego do Stanisława Łosia, sygn. 574, List Grzegorza Chomyszyna do Stanisława Łosia, Stanisławów, 24 XI 1941, k. 9.

⁴ Ibid., sygn. 587, List Tytusa Wojnarowskiego do Stanisława Łosia, Lwów, 14 XI 1922 r., k. 5.

намагаючись, наприклад, примирити сторони польсько-української війни 1918—1919 рр. Для цього утворив погоджувальний комітет, який, проте, встиг зібратися лише тричі, адже поляки перервали переговори невдовзі після приходу армії Ю. Галлера до Львова. 6 вересня 1921 р. на прохання польського уряду священник безуспішно переконував президента ЗУНР Євгена Петрушевича розпочати переговори з поляками про визнання польського сюзеренітету над Східною Галичиною в обмін на широку автономію цих земель. Є також ознаки того, що о. Войнарівський узявся виступати посередником між урядами Польщі та ЗУНР, також за дорученням митрополита А. Шептицького. Не можна виключити, що владика, хоч і дуже твердо ставився до польської держави, наприклад, не вважаючи Східну Галичину частиною II Речіпосполитої, все ж таки враховував необхідність домовитися з поляками. Здається, попри найкращі наміри, він песимістично оцінював перспективи ЗУНР отримати ці землі. За словами Михайла Швагуляка, Тит Войнарівський у своїх спогадах свідомо не написав про участь митрополита в розмовах з поляками, оскільки не хотів, щоб його пов'язували з політичними справами. Слід також зазначити, що роль автора спогадів в описаних подіях досить розпливчата, а опис весни 1921 р. повністю опущено [30; 31, С. 486—487]. Безумовно, о. Войнарівський сумнівався, чи Східна Галичина, якщо їй надати статус незалежної держави, зможе зберегти незалежність, межуючи з Польщею та СРСР. Такої ж думки був і Станіслав Лось. За переговори з поляками о. Войнарівський поплатився звинуваченнями у зраді з боку власного національного табору. Його погляди, однак, показали, що він зміг піднятися над ворожнечею, реалізувавши власне бачення українського національного інтересу. Він стверджував, що якби українці в Польщі мали хороші умови для розвитку, то незабаром виникла б реальна можливість приєднання до польської держави підвладних СРСР земель. Отець-митрат уважав, що II Річпосполита може бути Батьківщиною для українців і поляків, посилаючись на мультикультурну й багатонаціональну традицію давньої Речі Посполитої [2, С. 171, 175; 4, С. 69]. Він докладав зусиль до створення українського університету в Польщі, обговорював із С. Лосем місце його розташування — спочатку це мав бути або Краків, або Варшава. Висловлював жаль, що польський уряд і суспільство не погодилися на розміщення вишу у Львові. Він припинив будь-яку діяльність у цій справі після категоричної заяви земляків, що вони не приймуть університету з польських рук. Це, здається, стало причиною провалу справи. Цікаво, що у своєму листуванні з С. Лосем він не згадав про тверду відмову українців співпрацювати з поляками⁵ [4, С. 72; 17, С. 64—65; 31, С. 487—488]. Крім того, писав у своїх спогадах, що в 1925 р. між ним і дипломатом виникла відверта сварка через «шикани» польської держави щодо української інтелігенції. Після різкої сутички відносини мали охолонути. Тему завершується кореспонденція листом 1926 р., в якому о. Войнарівський

⁵ Ibid., List Tytusa Wojnarowskiego do Stanisława Łosia, Lwów, 14 XI 1922 r., k. 4—5.

резюмував, що відсутність українського університету стала печаттю шовіністичної політики міністра Станіслава Грабського щодо українського народу. В інших листах він нарікав на низький рівень пропонованих державою шкіл з українською мовою навчання, а потім на шкідливість їх ліквідації. На його думку, українцям навмисно перешкождали здобувати освіту, щоб легше було ними керувати. Крім того, польська влада залишала собі можливість замішувати посади державного управління лише службовцями польської національності. Т. Войнарівський бачив можливість змінити ситуацію в економічному розвитку Східної Галичини, який спричинив би культурний і політичний розвиток⁶ [2, С. 171—174; 4, С. 74].

Для о. Войнарівського, як і для більшості українського духівництва, найбільшою загрозою був атеїстичний Радянський Союз. Він нарікав на загарбання ним частини українських земель, оскільки, за його словами, «чим довше Україна залишатиметься в єдності з більшовицькою Росією, тим менше шансів у неї створити незалежну державу»⁷. Слід зазначити, що церковнослужитель розглядав ці питання насамперед у релігійному, а потім у політичному контексті. Для нього СРСР був «царством диявола», а єдиним ефективним бар'єром видавалася Польща. Він не сумнівався, що Росія прагнутиме поглинути Україну, адже без цього вона втратить статус імперії. Влітку 1921 р. консервативні українці, включно з о. Войнарівським, побоювалися нового вторгнення Червоної армії в Польщу. Це призвело до зміни акцентів в їхній боротьбі за незалежність України. На тлі радянської Росії, чия ідеологія загрожувала сутності української нації та її духовно-культурним традиціям, католицька Польща виглядала не лише меншим злом, а й союзником та загородою від цієї небезпеки. На початку 1930-х рр. отець-митрат навіть закликав до хрестового походу проти СРСР, в який поляки та українці мали б вирушити разом. Він уважав, що росіяни намагаються посварити обидві нації, прикладом чого була пацифікація Східної Галичини в 1930 р. Він рішуче засудив цю акцію («величезність руїни настільки велика, що може це ствердити кожна неупереджена та чесна людина») [2, С. 177—178; 4, С. 72; 29, С. 143]. Зазначав, що польська держава застосовує політику винищення української меншини, подібну до тієї, яку Пруссія нещодавно застосовувала щодо поляків. Також зауважував, що «у найгіршому становищі були колишні і щирі прихильники мирного польсько-українського співіснування, а в найкращому — більшовицькі явні та таємні агітатори» [2, С. 178]. Цікаво, що священник був упевнений у невинуватості польського уряду, а провини за пацифікацію покладав на місцеву владу, більшовицьких агітаторів і польську пресу, яка розпалювала ненависть до українців. Проти несправедливості він протестував у листах до найважливіших політиків: маршала Юзефа Пілсудського, міністра закордонних справ Августа Залеського, міністра внутрішніх справ Феліціана

⁶ Ibid., List Tytusa Wojnarowskiego do Stanisława Łosia, [?], 14 I 1926 r., k. 44—46.

⁷ Ibid., List Tytusa Wojnarowskiego do Stanisława Łosia, Mikuliczyn, 3 I 1931 r., k. 76—79.

Славоя Складковського⁸ [2, С. 170—178]. Крім того, неприязнь о. Войнаровського до росіян мала особистий характер. Під час Першої світової війни вони заарештували та ув'язнили його єдиного сина, через що він захворів і невдовзі помер. Отець-митрат також був шокований жорстокістю російських солдатів щодо греко-католицьких священників [31, С. 485].

Тит Войнаровський намагався протистояти загрозі з боку СРСР і допускав можливість федерації з Польщею. Вважав, що майбутнє двох народів тісно пов'язане. Священник вірив, що федерація дозволить створити в Європі сильну державу, здатну захистити себе від радянської небезпеки [2, С. 174]. Він розглядав ці справи нерозривно: «Збереження України в надії на федерацію з Польщею підтримує її сепаратистську позицію щодо Росії» [2, С. 178]. Отець-митрат уявляв: «Польсько-українська держава справді простягнеться від моря до моря, матиме перше слово в Європі, а польська промисловість, базуюча на рясному й дешевому сільськогосподарському виробництві з України, стане неперевершеною в світі» [2, С. 173]. Він уважав, що лідери політичних партій повинні прагнути «великих ідей для майбутнього польської та української нації» [2, С. 175]. Найкращою системою для Польщі була б монархія на чолі з родиною Пілсудських. Лише сильна центральна влада могла відновити належні національні відносини та відкинути радянців з України. «Тільки сильна монархія може здійснити відрив України від Рад і федерацію з Польщею. Таке вирішення питання в інтересах не лише українського, а й польського народу», — писав о. Войнаровський⁹.

У листопаді 1923 р., після рішення щодо майбутнього Східної Галичини, Т. Войнаровський надіслав до Міністерства закордонних справ меморандум. У ньому він висунув тезу про те, що Рада амбасадорів віддала край Польщі, оскільки хотіла зміцнити польську державу й таким чином зупинити просування більшовиків на захід. Автор меморандуму радив польському уряду надати українцям самостійну владу на цих землях і таким чином забезпечити лояльне ставлення до II Речіпосполитої. Він зробив висновок, що Україна є джерелом новобранців і зерна, за які росіяни не припинять боротися, тоді як поляки можуть повернути свою перевагу мудрою політикою. За півроку Т. Войнаровського викликали до Варшави, щоб обговорити це питання з міністром С. Грабським. Священнослужитель визнав, що розмова з останнім — провідним представником національної демократії — була від початку приречена на провал і мала передбачуваний курс. Зі спогадів отця-митрата видно, що Станіслав Лось, який мав записати протокол зустрічі, не зробив цього, а порадив письмово відповісти С. Грабському. Т. Войнаровський перед тим надіслав чернетку листа графові. Подальші події проливають цікаве світло на стосунки цих двох діячів. Зміст відповіді мав настільки здивувати чи навіть розлютити молодого дипломата, що, як написав у спогадах о. Войнаровський, удруге призупинив взаємні контакти щонайменше на півроку. На жаль, лист, про який

⁸ Ibid., List Tytusa Wojnarowskiego do Stanisława Łosia, [bm] [1930], k. 80—81.

⁹ Ibid., List Tytusa Wojnarowskiego do Stanisława Łosia, Lwów, 6 V 1931 r., k. 90—91.

ідеться, ми не віднайшли в Державному архіві в Любліні, але перерва у взаємному листуванні справді була значною. Невідомо, чи це пов'язано з прогалинами в кореспонденції, чи зі свідомими діями С. Лося. Незважаючи на ці невдачі, Т. Войнаровський не відмовився від ідеї федерації, переконавши українських депутатів другого терміну сейму підтримати її. Вони мали заявити про допомогу та позитивно представити ідею населенню, головним чином побоюючись СРСР. Проте сейм було розпущено, а можливості взаємної згоди перешкодила пацифікація Східної Галичини [2, С. 175—178; 4, С. 72; 31, С. 488].

Через прогалини в листуванні ми мало можемо дізнатися про ставлення Т. Войнаровського до так званої нормалізаційної угоди 1935 р., котра хоч і не цілком задовольнила українців, але могла бути доброю прелюдією до змін. Проаналізована колекція листів свідчить, що митрополит А. Шептицький і єпископ Г. Хомишин ставилися до цієї справи прихильно¹⁰ [34, С. 204—205]. Усі згадані тут священнослужителі вказували на необхідність налагодження добрих польсько-українських відносин в одній державі, але, спостерігаючи за реаліями того часу, сприймали такі перспективи песимістично. Г. Хомишин уважав, що поляки не керуються добром до українців Східної Галичини, а просто хочуть їх асимілювати¹¹. Т. Войнаровський зазначав, що емоції навколо цих справ настільки розпалені, що «теперішня поведінка поляків [...] безперечно буде втратою для обох національностей»¹².

Службові справи. А. Шептицький і Т. Войнаровський відносно часто користувалися допомогою молодого службовця МЗС, щоб швидше й легше залагодити офіційні справи. Митрополит у таких ситуаціях був особливо привітним до Станіслава Лося. Він, зокрема, писав: «Мені прикро, що я наважуюся турбувати графа, але його доброта, про яку я знаю, підбадьорює мене і дає надію, що через його заступництво я найлегше досягну того, про що прошу»¹³.

Здається, найважливішою справою, в якій допоміг С. Лось, було завершення на початку 1920-х рр. парцеляції маєтку Крилос у Станіславівському воєводстві, що належав Львівській греко-католицькій митрополії. Це було також пов'язане з купівлю митрополитом Зарваниці на Тернопільщині, відомого місця паломництва до ікони Божої Матері. Загалом справа тривала 10 років (від 1913 р.), але була прибутковою для єпархії, тому що було продано «919 моргів поля з вологими та водонепроникними ґрунтами, власне, обмін був надзвичайно вигідним для митрополії, бо за землю малої вартості вона отримувала маєток

¹⁰ Ibid., sygn. 574, List Grzegorza Chomyszyna do Stanisława Łosia, Stanisławów, 15 I 1936 r., k. 6; Listy Andrzeja (wł. Romana) Szeptyckiego (1865—1944) grekokatolickiego metropolity lwowskiego do Stanisława Łosia, inne materiały oraz listy Iwana Buczko (1891—1974), lwowskiego biskupa pomocniczego, sygn. 585, List Andrzeja Szeptyckiego do Stanisława Łosia, Lwów, 1 VII 1935 r., k. 18.

¹¹ Ibid., sygn. 574, List Grzegorza Chomyszyna do Stanisława Łosia, Stanisławów, 12 XII 1932 r., k. 3—4.

¹² Ibid., sygn. 587, List Tytusa Wojnarowskiego do Stanisława Łosia, Lwów, 14 XI 1922 r., k. 4—5.

¹³ Ibid., sygn. 585, List Andrzeja Szeptyckiego do Stanisława Łosia, Lwów, 14 III 1926 r., k. 2.

першокласної подільської землі з надлишком 231 моргів поля»¹⁴. Коли Т. Войнаровський звернувся до С. Лося по консультації та допомогу у вирішення питань з органами державного управління, справу було передано до міністерств віросповідань і релігійної просвіти та сільськогосподарських реформ, нібито через відсутність конкордату зі Святим Престолом щодо духовних благ¹⁵. З інших справ: у 1925 р. Станіслав Лось допоміг митрополитові визнати його паспорт польською владою; через рік здобув візи до Польщі для трьох росіян — католицьких священників, котрі прибули з Туреччини, Франції й УСРР. Вони мали кілька років вивчати теологію в монастирях у Львові та Уневі¹⁶.

Допомога, яку Станіслав Лось надавав духівництву Львівської митрополії, була неоціненною. Про це дуже добре свідчать слова митрополита Андрея Шептицького, коли він дізнався про підвищення графа до юрисконсульта Польської делегації у Великобританії: «[...] щиро вітаю Вас із висуненням у Лондон, але мушу зізнатися, що відчуваю втрату графа заради нас. До цього часу, знаючи, що граф у Варшаві, ми мали таку заспокійливу думку, що в даному випадку можна вдатися до Варшави до широкого розуму і серця графа — сьогодні ми втрачаємо цю допомогу»¹⁷. Т. Войнаровський також писав у листі: «Мені шкода, що друг українського народу і прихильник співіснування обох братніх народів залишає країну. У польському суспільстві небагато людей, які розуміють теперішній історичний момент Польщі і необхідність братерства всіх народів, яким судилося жити разом у Польській державі»¹⁸.

Проте граф С. Лось і після відходу з дипломатичної служби залишався опорою для представників вищої ієрархії УГКЦ. Листування з отцем-митратом Т. Войнаровським у 1930-х рр. свідчить, що хоч він і не обіймав посад у державному управлінні, проте використовував свої старі зв'язки й, наприклад, підтримував спроби отримати постійне місце проживання у Львові для Володимира Залозецького¹⁹, громадянина Австрії, професора Греко-католицької богослов-

¹⁴ Ibid., sygn. 587, List Tytusa Wojnarowskiego do Stanisława Łosia, Lwów, 3 XI 1924 r., k. 35—36.

¹⁵ Ibid., List Tytusa Wojnarowskiego do Stanisława Łosia, Lwów, 6 XI 1924 r., k. 37—38; List Tytusa Wojnarowskiego do Stanisława Łosia, Lwów, 11 IV 1925 r., k. 40—41; Listy dr. Eugeniusza Gwozdeckiego, adwokata lwowskiego, do Stanisława Łosia w sprawie parcelacji majątku Kryłos w powiecie stanisławowskim, należącego do Grekokatolickiej Metropolii Lwowskiej, sygn. 467, List Eugeniusza Gwozdeckiego do Stanisława Łosia, Lwów, 24 IV 1922 r., k. 1—2.

¹⁶ Ibid., sygn. 585, List Andrzeja Szeptyckiego do Stanisława Łosia, Lwów, 28 VIII 1925 r., k. 1; List Andrzeja Szeptyckiego do Stanisława Łosia, Lwów, 14 III 1926 r., k. 2—3.

¹⁷ Ibid., List Andrzeja Szeptyckiego do Stanisława Łosia, Lwów, 2 IV 1926 r., k. 4.

¹⁸ Ibid., sygn. 587, List od Tytusa Wojnarowskiego do Stanisława Łosia, [?] 14 I 1926 r., k. 44—46.

¹⁹ Володимир Романович Залозецький-Сас (1896—1959 рр.) — український мистецтвознавець, професор Греко-католицької богословської академії у Львові (1926—1939 рр.), до 1939 р. очолював відділ історії мистецтв в Українському науковому інституті (Берлін). З 1939 — професор Віденського, з 1947 — Грацького університетів. Прихильник і дослідник В'ячеслава Липинського. Був одним з ініціаторів створення консервативно-монархічної організації у Західній Україні, а також Братства українських класократів-монархістів, гетьманців.

ської академії²⁰. Ще одна приватна справа стосувалася відмови у призначенні пенсії греко-католицькому священникові Миколі Галанту, катехиту, який у 1920 р. двічі поспіль відмовився скласти присягу перед польською шкільною владою. Т. Войнаровський попросив про втручання аж до адміністрації президента І. Мосцицького. Невідомо, чи С. Лось обрав цей шлях, але він точно міг це зробити завдяки своєму приватному знайомству з головою цивільної канцелярії очільника держави Станіславом Лепковським²¹ [35, С. 211]. У 1930-х рр. граф доклався також до іншої справи, яку цінували ієрархи — створення державної сільськогосподарської вищої школи з українською мовою навчання у Черниці. Однак і у А. Шептицького, і у Г. Хомишина були серйозні побоювання, чи багато буде охочих там студіювати через високу плату за навчання²².

Описана діяльність не була односторонньою. Особливо в 1930-х рр., коли С. Лось часто вів політичні розмови з українською інтелігенцією. Наприклад, він брав участь у дискусійних зустрічах у помешканні каноніка Дем'яна Лопатинського²³, члена митрополичої консисторії, громадсько-політичного діяча, члена УНДО [26, С. 153]. Зустрічі також організував о. Войнаровський. В одному з його листів за 1931 р. знаходимо слова вдячності та похвали за красномовство й інтелект Станіслава Лося, котрий просто зачарував учасників зборів. З розповіді видно, що граф відповідав на численні та різноманітні питання присутніх і демонстрував широке знання реалій суспільного життя²⁴. С. Лось, користуючись довірою української сторони, виступав від імені польських урядових кіл. У травні 1939 р. президія Ради міністрів звернулася до графа з проханням отримати від митрополита А. Шептицького обіцянку, що в разі польсько-німецької війни він стане на польський бік. Втручання було невдалим. А. Шептицький послідовно уникав однозначних заяв про лояльність до польської влади, передбачаючи наближення геополітичних змін [2, С. 78].

* * *

На підставі викладеного зауважимо, що контакти польського дипломата зі згаданими ієрархами УГКЦ загалом були коректними, хоч і не завжди однорідними. Важко не помітити, що спілкування Станіслава Лося з о. Войнаровським відзначалося особливо дружнім характером та, що цікаво, у формалізованому світі вищого суспільства — автентичністю, оскільки між ними траплялися також сварки й перерви в кореспонденції. У листах відчуваються емоції, тим паче,

²⁰ APL, AĖ III, sygn. 587, List od Tytusa Wojnarowskiego do Stanisława Łosia, Lwów, 6 I 1934 r., k. 114—115.

²¹ Ibid., List Tytusa Wojnarowskiego do Stanisława Łosia, Lwów, 30 III 1936 r., k. 117—119.

²² Ibid., sygn. 585, List Andrzeja Szeptyckiego do Stanisława Łosia, Lwów, 1 I 1935, k. 16; sygn. 574, List Grzegorza Chomyszyna do Stanisława Łosia, Stanisławów, 11 I 1935, k. 5.

²³ Отець Дем'ян Лопатинський (1866—1951 рр.) — громадський діяч, багаторічний адміністратор Успенської церкви.

²⁴ APL, AĖ III, sygn. 587, List Tytusa Wojnarowskiego do Stanisława Łosia, [bm], 28 IV 1931 r., k. 88—89; List Tytusa Wojnarowskiego do Stanisława Łosia, Lwów, 6 V 1931 r., k. 90—93.

що в них описується складна, але цікава тема функціонування української меншини в Польщі. Натомість двоє ієрархів УГКЦ трималися від молодого графа на більшій дистанції. Однак вони уважно стежили за його публіцистичними роботами, які він їм надсилав²⁵. Усі три священнослужителі погоджувалися з постулатами дипломата щодо необхідності налагодження коректних відносин між поляками та українцями у спільній державі. Представлена кореспонденція також стосувалася невідкладних службових справ Львівської митрополії, які потребували втручання Станіслава Лося. Особливо яскраво цю проблематику відображено в листах митрополита Андрія Шептицького. Адміністрація собору Св. Юра охоче посиалася на зв'язки графа в польській урядовій адміністрації. Єпископ Г. Хомишин, навпаки, ніколи нічого не просив, але підтримував із дипломатом контакти. Варто підкреслити, що С. Лось мав стабільні й коректні стосунки з людьми, які, скажімо так, не симпатизували один одному. Очевидно, що Станіслав Лось як людина, причетна до розвитку та підтримки польського національного інтересу й зацікавлена в нормалізації польсько-українських стосунків на Східній Галичині, звідки він був родом, також використовував контакти зі згаданими вище священнослужителями для досягнення своїх власних цілей. Він прагнув виявити політичні настрої еліти галицьких українців та дотримати польські інтереси. Розглянуте тут листування є яскравим свідченням епохи та ще одним джерелом для дослідження цієї проблематики, а також літописом відносин між представником польської інтелігенції та ієрархії УГКЦ.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Kedryn, I. Białe kruki. *Kultura*. 1977. 10 (361): 71-80 [in Polish].
2. Łoś, S. Sprawa ukraińska we wspomnieniach, korespondencji i publicystyce. Wybór pism. M. Marszał, S. Wójtowicz (Ed.). Kraków, 2012 [in Polish].
3. Los, S. Ukrainka sprava u spohadakh, lystuvanni i publitsystytsi. Vybrani tvory. M. Marshal, S. Vuitovych (Eds.), Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Лось С. Українська справа у спогадах, листуванні й публіцистиці. Вибрані твори. М. Маршал, С. Вуйтович (Ed.), Київ, 2018. 340 с.]
4. Voinarovskiy, T., Sokhoskiy, I. (Eds.) Istorychni postati Halychyny XIX — XX st. Paris; Sydney; Toronto; New York, 1961: 11-75 [in Ukrainian].
[Войнаровський Т., Сохоцький І. Історичні постаті Галичини XIX — XX ст. Париж; Сідней; Торонто; Нью Йорк, 1961. 274 с.]
5. Łoś, A., Łoś, M. Łoś Jan Stanisław. In: Ziemianie polscy XX wieku. T. Epszstein, S. Górzyński, B. Konarska (Eds.). Warszawa, 2016. 11: 39-42 [in Polish].
6. Kusz, P. Jan Stanisław Łoś wobec kwestii ukraińskiej (1918—1939). Lublin, 2010 [in Polish].
7. Gach, P.P. Łoś Stanisław Jan (1890—1974). In: T. Radzik, A. Witusik, J. Ziółek (Eds.). Słownik biograficzny miasta Lublina. Lublin. 1996. 2: 168 [in Polish].
8. Bender, R. Profesor Stanisław Łoś. *Więź*. 1974. 17(4): 145-149 [in Polish].

²⁵ Ibid., sygn. 585, List Andrzeja Szeptyckiego do Stanisława Łosia, Lwów, 19 I 1932, k. 8; List Andrzeja Szeptyckiego do Stanisława Łosia, Lwów, 25 V 1932, k. 9; List Andrzeja Szeptyckiego do Stanisława Łosia, Lwów 24 XI 1932, k. 11; sygn. 574, List Grzegorza Chomyszyna do Stanisława Łosia, Stanisławów, 12 XII 1932, k. 3.

9. Biernacki, A. Dziedziczny arcystolnik Królestwa Galicji i Lodomerii. *Kultura*. 1991. 10: 130-140 [in Polish].
10. Zwolski, E. Jan Stanisław Łoś 1890—1974. *Tygodnik Powszechny*. 1974. 28(13): 3 [in Polish].
11. Zwolski, E. Jan Stanisław Łoś. *Kwartalnik Historyczny*. 1975. 82(2): 510-512 [in Polish].
12. Rublov, O.S. Los (Łoś) Jan-Stanislaw. In: *Ukraina u mizhnarodnykh vidnosynakh. Entsyklopedychny slovnyk-dovidnyk*. Vyp. 5. Biografichna chastyna: A — M: 271-274. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Рубльов О.С. Лось (Łoś) Ян-Станіслав. В: Україна у міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Вип. 5. Біографічна частина: А — М. Київ, 2014. С. 271—274].
13. Nowak, M. Szeptycki (Szeptyćkyj) Roman Aleksander Maria w zakonie Andrzej (Andrej). In: A. Romanowski (Ed.). *Polski słownik biograficzny*. Kraków, 2012. 48/2/197: 216-224 [in Polish].
14. Niemiec, J. Zakład naukowo-wychowawczy Ojców Jezuitów w Chyrowie 1886—1939. Rzeszów, 1998 [in Polish].
15. Sternicki, A. Henryk Jackowski SJ inicjator odnowy religijnej i społecznej Kościoła w Galicji. Kraków, 2006 [in Polish].
16. Kulińska, L. Główne aspekty polityki II Rzeczypospolitej w stosunku do mniejszości ukraińskiej — zarys problematyki badawczej. In: B. Grott (Ed.). *Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*. Warszawa, 2010: 103-159 [in Polish].
17. Pisuliński, J. Rozmowy na temat powołania uniwersytetu ukraińskiego w 1924 r. *Biuletyn Ukrainoznawczy*. 2003. 9: 58-66 [in Polish].
18. Pisuliński, J. Działalność Delegata do spraw Małopolski Wschodniej przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych. In: A. Andrusiewicz (Ed.) *Polska i jej wschodni sąsiedzi*. Rzeszów, 2007. 8: 29-51 [in Polish].
19. Pisuliński, J. “Ukraiński Mazarini”? Roman Smal-Stocki i Polacy. *Nowy Prometeusz*. 2016. 9: 79-93 [in Polish].
20. Stoczewska, B. Ukraińcy i Ukraina w polskiej myśli politycznej. Od końca XIX wieku do wybuchu II wojny światowej. Kraków, 2013 [in Polish].
21. Chudek, J. Z materiałów biobibliograficznych dotyczących pisarzy zmarłych w r. 1974. *Rocznik Literacki*. 1974: 671 [in Polish].
22. Myklin, O. Problemy polsko-ukraińskiego dialogu u publikacjach Stanisława Łośa na szpaltach “Biuletynu Polsko-Ukraińskiego” (1933—1938). *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*. 2011. 37: 180-198 [in Ukrainian].
[Миклін О. Проблеми польсько-українського діалогу у публікаціях Станіслава Лося на шпальтах «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» (1933—1938). *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2011. Вип. 37: С. 180—198].
23. Los, S. Za konstruktywnu polityku na Chervonii Rusy. Lviv, 1933 [in Ukrainian].
[Лось С. За конструктивну політику на Червоній Русі. Львів, 1933. 84 с.].
24. Los, S. Mizhnarodne polozhennia Polshchi ta halytski ukraintsi. Lviv, 1932 [in Ukrainian].
[Лось С. Міжнародне положення Польщі та галицькі українці. Львів 1932. 72 с.].
25. Kusz, P. Poglądy Jana Stanisława Łośa na kwestię galicyjskiej mniejszości ukraińskiej w Drużej Rzeczypospolitej. *Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa*. 2011. 38: 133-144 [in Polish].
26. Tomczyk, R. *Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne 1925—1939*, Szczecin, 2006 [in Polish].
27. Pajewski, J. *Odbudowa państwa polskiego 1914—1918*. Poznań, 1985 [in Polish].
28. Wierzbicka, E. O kształt odrodzonej Polski — poglądy i działalność Stanisława Łośa (1890—1974). *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie VII. Ziemiaństwo w walce i pracy na rzecz polskości i niepodległości w XIX i XX w. Materiały VII sesji naukowej “Historia pisana życiorysami*.

- Ziemiaństwo w walce o Niepodległą” zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie w dniach 11—13 października 2018 r.* Warszawa, 2021. S. 167-194 [in Polish].
29. Entsyklopediia ukrainoznavstva. Lviv, 1993. T. 1 [in Ukrainian].
[Енциклопедія українознавства. Львів, 1993. Т. 1. 395 с.].
30. Shvahuliak, M. Do istorii ukraińsko-polskykh perehovoriv u 1921 r. Misiia Tyta Voinarovskoho. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. Vol. 233. Pratsi Istorychno-filosofskoi sekti. Lviv, 1997: 126-147 [in Ukrainian].
[Швагуляк М. До історії українсько-польських переговорів у 1921 р. Місія Тита Войнаровського. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 233. Праці Історично-філософської секції. Львів, 1997. С. 126—147].
31. Shevchenko, O. Politychna diialnist Tyta Voinarovskoho. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu. Zbirnyk naukovykh prats*. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet im. Ivana Franka, 2012—2013. 13-14: 481-492 [in Ukrainian].
[Шевченко О. Політична діяльність Тита Войнаровського. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Збірник наукових праць*. Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2012—2013. Вип. 13—14. С. 481—492].
32. Nacmyszyn, G. Problem ukraiński. Kraków, 2021 [in Polish].
33. Osadczy, W. Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji. Lublin, 2007 [in Polish].
34. Chojnowski, A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921—1939. Wrocław, 1997 [in Polish].
35. Madejczyk, J. Wspomnienia. Warszawa, 1965 [in Polish].

Надійшла / Received 15.08.2023

Paulina BYZDRA-KUSZ

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Institute of History, John Paul II Catholic University of Lublin (Lublin, Poland)

pksuz@kul.pl

<https://orcid.org/0000-0002-5495-5916>

PRIVATE CORRESPONDENCE OF THE POLISH DIPLOMAT J.S. ŁOŚ WITH THE HIERARCHS OF THE UKRAINIAN GREEK-CATHOLIC CHURCH

The purpose is to analyze the private correspondence of the Polish diplomat Jan Stanisław Łoś with Metropolitan Andrei Sheptytskyi, Bishop Hryhorii Khomyshyn, Mitrat Tyt Voinarovskiy, which is stored in the “Niemce Łoś Archiwum” fund of the State Archives in Lublin. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectiveness, multifactority, and comprehensive analysis. **The scientific novelty** of the topic of relations between the highest representatives of the Ukrainian Greek Catholic Church and Count Stanisław Łoś is that these relations have not been analyzed yet, and most of the presented materials are being introduced into scientific circulation for the first time. It is noted in the **conclusions** that the considered correspondence is a testimony of the era and another source for researching the complex and, at the same time, an interesting topic of public life and political activity of Ukrainians of Eastern Halychyna, urgent official affairs of the Lviv Metropolis, and also records relations between representatives of the Polish elites and the Ukrainian Greek Catholic Church.

Keywords: *Jan Stanisław Łoś, Andrei Sheptytskyi, Hryhorii Khomyshyn, Tyt Voinarovskiy, private correspondence, Ukrainian Greek Catholic Church.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.151>

УДК 94:398.23(470) «1920/1939»

Ксенія КУЗІНА

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ історії державного терору радянської доби,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
kuzinakseniya@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7804-5469>

ГЛУЗУЮЧИ З ВНК—ОДПУ—НКВС: РАДЯНСЬКІ ОРГАНИ ДЕРЖБЕЗПЕКИ В АНЕКДОТАХ (1920—1930-ті рр.)

Мета полягає в аналізі політичних анекдотів, що функціонували у радянському соціокультурному середовищі в 1920—1930-х рр., головним чином в умовах посилення репресій і терору, та стосувалися органів державної безпеки СРСР. **Методологічну основу** становлять три класичні теорії гумору — невідповідності (жарти з подвійним смислом чи з перестановкою соціальних ролей), зневаги (реакція слабких на сильних), полегшення (зняття соціальної напруги). **Наукова новизна.** Вперше виявлено, систематизовано та інтерпретовано радянські політичні анекдоти 1920—1930-х рр., присвячені ВНК—ОДПУ—НКВС. **Висновки.** Радянські анекдоти розглядаються як частина неофіційної сміхової культури. У виявлених зразках відсутні специфічні українські риси, оскільки це були адаптовані для українського споживача теми, жанри тощо. Обивательський політичний гумор був рефлексією тих соціально-політичних подій, що відбувалися у СРСР у 1920—1930-х рр. У «країні Рад» політичний анекдот перебував у фокусі пильної уваги владних структур, оскільки кваліфікувався як прояв «контрреволюційної діяльності» з відповідними наслідками. З одного боку, органи внутрішньої розвідки СРСР фіксували політичні анекдоти, з іншого — стали об'єктом іронії та жартів. Якщо у 1920-х рр. анекдоти за

Цитування: Кузіна К. Глузуючи з ВНК—ОДПУ—НКВС: радянські органи держбезпеки в анекдотах (1920—1930-ті рр.). *Український історичний журнал*. 2023. № 5 (572). С. 151—166. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.151>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 5 (572)

участю ОДПУ стосувалися теми боротьби зі спекуляцією, «непманами», то в 1930-х рр. сюжети змінилися. Діяльність НКВС, що пов'язувалася з нічними обшуками, арештами, катуваннями, політичними репресіями і процесами над «ворогами народу», дала привід для появи політичних жартів у період Великого терору. Обивательський гумор у тих умовах виконував декілька функцій. За допомогою сміху долався страх перед владою та агресією. Політичні анекдоти про чекістів були прикладом рутинного спротиву. Такий гумор мав на меті розважити. Політичний анекдот виступав своєрідним маркером настроїв населення СРСР, утім його не можна розглядати як форму політичної боротьби.

Ключові слова: *політичні анекдоти, репресії, терор, ВНК—ОДПУ—НКВС.*

Люди сміються над тим, що викликає сміх. Чи можна сміятися над тим, що викликає жах? Чи сумісні гумор і терор, що, власне, в перекладі з латини означає «страх»? Комічне — це естетична реакція на суспільно-політичні процеси, що відбуваються в державі. Терор у СРСР у 1920—1930-х рр. породив специфічний гумор; і навпаки, гумор був специфічною реакцією населення на терор. Дослідники підкреслюють, що у країнах, де влада вдається до примусу з політичних мотивів, анекдоти й жарти можуть виконувати різні функції. Причому цей діапазон доволі широкий. Це може бути політична критика, цинічний реалізм, утеча від системи та відчуття свободи, демонстрація групової солідарності тощо [1]. За умови відсутності у СРСР способів висловлення реальної суспільної думки, анекдоти слугували своєрідним барометром настроїв населення.

Радянський політичний анекдот як історичний феномен потрапив у фокус уваги західноєвропейських та американських дослідників набагато раніше за українських через об'єктивні причини, адже існували ідеологічні заборони для вивчення, оскільки анекдот уважали інструментом «антирадянської агітації». У західній історіографії вже було нагромаджено досвід студіювання як теоретичних аспектів політичного гумору, так і цілком конкретних тем, зокрема й радянських анекдотів [2]. У контексті цього дослідження не можна оминати ті нечисленні праці, що торкаються політичних жартів, пов'язаних із насиллям і державним терором у СРСР у 1920—1930-х рр. Це дослідження Р. Терстона [3], К. Девіса [1, 4], Ш. Фіцпатрик [5], І. Локлана [6]. Так, Р. Терстон схильний розглядати радянський анекдот як певний компенсаторний механізм, що дозволяв упоратися з соціальним стресом, спричиненим репресіями [3]. К. Девіс не вбачав у політичних жартах форми політичної боротьби, натомість зазначав, що «жарти — це градусник, а не термостат [...] Вони не впливають на соціальні процеси, що їх породили» [4, С. 300].

Наукове осмислення радянського політичного анекдоту у студіях вітчизняних дослідників відбувалося на межі ХХ—ХХІ ст. [7—9]. В історіографії помітна тенденція до аналізу його як джерела з історії уявлень масової свідомості та настроїв. Анекдот розглядається як «форма повсякденного спротиву», «захисний механізм і форма протидії офіційній ідеології радянської доби» [10—13]. Також дискутується питання про специфічні українські риси політичних анекдотів, у тому числі радянської доби. Одні дослідники орієнтуються на українську тематику, інші — на жанрові особливості [14].

Н. Головецька, вивчаючи анекдоти 1920-х рр. зі «Щоденника» С. Єфремова, вважає українськими політичними анекдотами ті, що «були створені й побутували в Україні, зокрема в Києві» [8, С. 23]. Поширення теренами радянської республіки, на думку К. Єремєєвої, не може бути визначальною характеристикою. Дослідниця актуалізувала питання: чи був політичний гумор радянської України українським [15, С. 21]? Це зауваження можна підтримати, акцентувавши увагу на мові оповідання політичних жартів.

Мова — це спосіб символічного уявлення про світ, організації картини буття [16]. З утвердженням влади більшовиків постала російська «новомова», на базі котрої, на думку Л. Масенко, сформувався тоталітарний дискурс [17, С. 13]. Радянську українську мову О. Забужко цілком слушно називає «дубль-мовою» по відношенню до радянської російської мови через те, що «слова добираються методом прямого калькування» [18]. Мешканці міст радянської України раніше за селян почали опановувати новомову. Нею ж обивателі послуговувалися для опису радянської дійсності в гумористичних опозиційних контекстах — в анекдотах, що були передусім явищем міським. Відповідно, анекдоти, популярні в міському соціокультурному середовищі республіки у 1920—1930-х рр., були й за мовою, і за змістом калькою тих політичних жартів, що в той період ширилися на теренах СРСР. Іноді вони навіть не перекладалися українською. Приміром, у «Щоденниках» С. Єфремова чимало політичних анекдотів 1920-х рр. цитувалися російською. За змістом анекдоти у збірниках, опублікованих українською еміграцією за кордоном, збігаються із тими, що фіксуються в російськомовних джерелах. В українськомовному варіанті зберігалися навіть кліше й терміни російської новомови як вербальні маркери більшовицького режиму — «советський» або «під советами» (замість «радянський», «під радами»), «ГПУ», «НКВД» (замість «ДПУ», «НКВС») та ін. Спільний простір репресій формував спільний простір у мові. Як зазначено в передмові до одного з українських емігрантських видань, «анекдотні сюжети перемандрують із країни в країну, де обставини більш-менш однакові» [19].

Політичні анекдоти радянського часу дослідники виявляють в архівних фондах, зокрема інформаційно-аналітичних зведеннях ОДПУ—НКВС. Важливим джерелом є збірники анекдотів, створені в українському емігрантському середовищі, як-от «Советські анекдоти: Зібрав О. Шило» (ймовірно, опублікований одразу по Другій світовій війні). Один із розділів («Анекдоти про НКВД») містить 15 політичних жартів про радянські органи держбезпеки. Згодом вони ввійшли до збірок, упорядкованих Г. Сеньком [20] і Ю. Семенком [21]. У СРСР після Другої світової та фактично до кінця радянської епохи майже не видавалися добірки анекдотів, водночас ширилися самвидавівські матеріали. Період 1990 — початку 2000-х рр. позначився появою в Україні нових збірок [22, 23].

Варто відзначити наукове видання джерелознавчого характеру, підготовлене М. Мельниченко [24]. До збірника ввійшли анекдоти з українських видань,

у тому числі емігрантських, щоправда в перекладі російською. Для цього дослідження було запозичено понад 130 анекдотів, присвячених органам державної безпеки, їхнім очільникам, а також політичним репресіям у 1920—1930-х рр.

Крім того, щоденники та мемуари довоєнного періоду містять чимало анекдотів і кумедних ситуацій. Їх нотування на сторінках еґо-документів дозволяє виявити контекст та час появи / поширення політичних жартів [25—27].

Метою дослідження є характеристика політичних анекдотів, що функціонували в радянському соціокультурному середовищі у 1920—1930-х рр., головним чином в умовах посилення репресій та терору, і стосувалися ВНК—ОДПУ—НКВС.

Серед багатьох концепцій і підходів, що пояснюють природу сміху, фахівці [28, С. 20; 29, С. 383] відзначили існування трьох теорій, які лежать в основі дослідження гумору й доповнюють одна одну. Це теорія невідповідності, згідно з якою жарт стає смішним, коли є невідповідність між очікуваним і тим, що відбувається насправді. На твердженні, що сміх знімає соціальну напругу, ґрунтується теорія полегшення. Прибічники теорії зневаги стверджують, що жарт допомагає впоратися з могутнім супротивником. Отже крізь призму цих трьох теорій розглянемо політичні анекдоти про радянські органи держбезпеки 1920—1930-х рр. у СРСР.

* * *

Керманічи тоталітарних країн розглядали політичну сатиру як небезпечне явище, з котрим необхідно боротися [30, С. 223]. Сміх може звести нанівець усі ідеологічні потуги авторитарної влади. Як відзначила Ш. Фіцпатрик, «анекдоти, частівки й чутки [...] ставили догори дригом офіційні цінності та кліше» [5, С. 199]. Тому диктатура прагнула будь-якою ціною зберегти серйозність і таємницю навколо себе, а глузування сприймалося нею як ознака слабкості та політичне банкрутство [31, С. 97]. Страх перед сміхом був настільки сильним, що держава застосовувала проти нього репресивні органи. І хоч поставити під тотальний контроль такий міський жанр народного мистецтва, як анекдот, украй важко, але стежити за «крамольними формами спілкування» та карати оповідачів співробітники держбезпеки могли, кваліфікуючи політичні жарти як «антирадянські розмови».

У мемуарах Я. Петерса зафіксовано історію про відвідини чекістами московського цирку в 1918 р. Під час вистави клоун Бім-Бом критично висловлювався щодо радянської влади. Співробітники ВНК миттєво вирішили схопити його безпосередньо на арені. Коли вони вийшли й оголосили про арешт, публіка була у захваті, вважаючи це частиною вистави. Проте коли клоун почав тікати, а чекісти здійняли стрілянину, глядачами опанувала паніка [32, С. 9]. Схожа ситуація сталася в Німеччині 1933 р. І. Локлан у своєму дослідженні описав сюжет про те, як на сцені берлінського кабаре було заарештовано коміка, котрий дозволив собі виголосити жарт про А. Гітлера та глузувати над нацистською партією. Це коштувало артисту 12-річного ув'язнення в концтаборі [6].

Виконуючи роль каральної сили, а також «підслуховувача» та борця з «крамолою», органи держбезпеки СРСР самі ставали об'єктом гумору та іронії з боку обивателів. Перші частівки про ВНК з'явилися вже під час громадянської війни в Росії: «Захотела Вечека / Уничтожить Колчака, / Знать, придётся Колчаку / Уничтожить Вечеку» [33]. Вочевидь, цей фольклор склався у таборів противників більшовиків — у колчаківській армії, та мав на меті пожвавлювати риторичну спротиву.

Перші анекдоти датовані тим самим періодом. Приміром такий, що виник під час наступу армії О. Колчака на Уралі навесні 1919 р.: за привітанням російською «С наступающим!» напередодні Великодня слідувало запрошення «Звольте до чрезвычайки!», що передбачало подвійне трактування — наближення не тільки свята, але й білої армії [24, С. 79]. Дещо згодом, у 1921 р., з'явився анекдот, який демонстрував розуміння автором / оповідачем / слухачем характеру більшовицького режиму: «Що спільного між колесом та радянською владою? — І те, й інше тримається чекою» [24, С. 340]. Створити комічний ефект дозволило використання омоніма «чека», який також позначає деталь кріплення колеса до візка (слова, однакові за звучанням і написанням, але різні за змістом).

Відповіді однозначно на питання, як співробітники Всеросійської надзвичайної комісії ставилися до подібних жартів й анекдотів, досить складно, оскільки маємо лише поодинокі свідчення, звести до єдиного всі ймовірні варіанти реакцій неможливо. Почуття гумору не було властиво «першому чекісту» Ф. Дзержинському. Принаймні таке враження склалося у британського дипломата Б. Локкарта. На його думку, у характері очільника ВНК «немає й тіні гумору» [6, С. 3]. І. Локлан, досліджуючи біографію «залізного Фелікса», дійшов висновку, що «для Дзержинського та багатьох інших, подібних до нього, революція була священною місією. Висміювати її було образою» [6, С. 3]. Водночас самі чекісти знали приклади народної творчості та, можливо, тішилися з того факту, що НК навіювала жах на обивателів. Так, чекіст-утікач Г. Агабеков згадував у своїх мемуарах частівку «Яблучко»: «Ой, яблочко, куда котишься, / В губчека попадешь, не воротисься» [34, С. 30]. Урешті-решт, як відзначив К. Девіс, «гра із забороненими висловлюваннями бавить навіть тих, хто їх забороняє» [1, С. 16—17].

У середині 1920-х рр. переказування анекдотів про органи держбезпеки, в тому числі у присутності їхніх співробітників, ще не надто лякало пересічних громадян новоствореної радянської держави, принаймні не всіх. У спогадах другої дружини М. Булгакова — Л. Белозерської — є такий сюжет. 7 травня 1926 р. на квартиру письменника з обшуком прийшли слідчий ОДПУ Славкін та його помічник. Знайомий родині Булгакових орендар був запрошений як понятий:

«Усі пройшли до кімнати й сіли... Мовчання. Але тривало, воно, на жаль, недовго.

— А ви не чули анекдот, — почав орендар...
 (“Помилуй, Господи!” — подумала я).

— Стоїть єврей на Луб'янській площі, а перехожий його запитує: “Чи не знаєте ви, де тут Держстрах?” — “Держстрах не знаю, а держжах тут...”

Гулко сміється сам оповідач. Я блідо всміхаюся. Славкін і його помічник мовчать» [35, С. 106].

Сюжет анекдоту апелював до факту розміщення будівлі ОДПУ на Луб'янській площі в Москві, де до 1917 р. розташовувалися страхові товариства. Використано гру слів «державне страхування» й «державний жах», що дозволило влучно передати думку у формі, яка легко запам'ятовується (крім того, в ній з'явився додатковий зміст).

Можливості «гри на гранях мови» [36] зросли через зміни, що відбувалися у самій мові, а саме через появу більшовицької «новомови». У пореволюційну добу з'явилося чимало нових слів та аббревіатур, які дедалі частіше використовувалися в повсякденних практиках. Але, як відзначила О. Архипова, «компетенція слухача відрізнялася від компетенції того, хто промовляв» [33]. Своєю чергою, це провокувало появу в міському фольклорі аббревіатур з альтернативним сприйняттям. Серед цього різноманіття були й ті, що мали відношення до ВНК, а згодом — ОДПУ та НКВС. Приміром, російську назву «ВЧК» обиватель розшифровував як «всякому человеку капут» [37, С. 190]. На початку 1920-х рр., коли ВНК було перейменоване на ОДПУ, у Радянському Союзі популярними ставали анекдоти такого змісту:

«Как лучше расшифровать ГПУ? Объявлен конкурс. “Гонит, пугает, убивает”, “Господи, пронеси, упаси!”, “Государственный паноптикум ужасов”, “Где правосудие? Увы!”, “Главк преступных убийств”, “Грешники правду упрятали”. Премии за лучшую расшифровку — 15 лет, 25 и расстрел. Поощрительные премии — снятие с работы, высылка из Москвы» [24, С. 342].

Серед записів та нотаток «Щоденника» С. Єфремова є також чимало жартів із приводу аббревіатур новомови, зокрема: «3 березня [1929 р.]. З новітнього фольклору. Радянська азбука: А, Б, В — для дітей, ЦК — для робітників, ГПУ — для прочих» [27, С. 742].

Після 1934 р. ширилися альтернативні трактування російської аббревіатури «НКВД», проте вони мали те саме змістове навантаження, що й попередні: «Неизвестно, когда вернёшься домой», «Ну, контра всероссийская, держись!», «Невинным крупный вред делаем» [24, С. 343—344]. Завдяки подібним розшифруванням зникла офіційна ідеологічна конотація, відбувся перехід до іншої ідеологічної системи [38, С. 124].

Мовознавиця Н. Купіна відзначає, що аббревіатури органів держбезпеки в текстах анекдотів «заміщували позицію суб'єкта, а дієслово вказувало на ту чи іншу насильницьку дію, спрямовану на об'єкт» [39, С. 101]. Для прикладу: «ВНК з'являється з обшуком»; «Приходили з НК»; «ДПУ проводить спецоперацію»; «Викликали до ДПУ»; «НКВС постановив»; «НКВС! Відчиняйте!» та ін.

Обивательський гумор був рефлексією тих соціально-політичних подій, що відбувалися у СРСР. Популярними героями радянських анекдотів

1920-х рр. стали «непмани» й кооператори. М. Мельниченко вважає, що це «нові подоби старого героя» — єврея з дореволюційного анекдоту [24, С. 84—85]. Часто вони асоціювалися зі спекуляцією, з якою було покликане боротися ОДПУ. Ця боротьба відображалася також крізь призму анекдотів, за сюжетами яких ОДПУ відіграло роль каральної сили, й у цьому обивательські жарти збігалися з офіційною радянською сатирою¹.

Існувало чимало анекдотів, де головними персонажами були єврей і чекіст. Це не було протистояння позитивного та негативного героїв у традиційному розумінні, оскільки жанр анекдоту цього не передбачає. За допомогою нюансів схвального чи осудливого створювався відповідний контекст. Образ єврея в анекдотах варіювався: від єврея-жертви до єврея-чекіста. «Жертва» — адже його майно чи валюту конфісковувало ОДПУ; «чекіст» — адже серед співробітників органів держбезпеки чимало представників цієї національності. Так, у 1929—1931 рр. на керівних посадах у ДПУ УСРР було 38 % євреїв, у 1933 р. їх частка становила вже понад 66 % [40, С. 56]. Серед керівного складу НКВС СРСР вона дорівнювалася 41 % у 1935—1938 рр. [41, С. 31]. Ця статистика знайшла відображення в анекдотах. Приміром, серед так званої нової радянської аристократії були «дві хайки² з чрезвычайки». Або анекдот про те, що з усіх апостолів і пророків, яких Господь послав до радянської Росії, вижив тільки Мойсей, змінивши прізвище й посаду на «комісар Петров». Чи саркастичний жарт про «корисні зв'язки»: в кожній єврейській родині у СРСР є три дядька — у магазині, у ДПУ та в Америці [24, С. 100].

Серед дослідників немає однастайної думки щодо того, як може впливати тоталітарний режим на появу політичних анекдотів. А. Дандес відзначав, що «чим більш репресивним є політичний режим, тим більш чисельними є політичні анекдоти [...] тим винахідливішою є політична дотепність». К. Девіс, навпаки, стверджував, що кількість політичних анекдотів зростає в міру того, як покарання за них зменшується [4, С. 295]. У 1920-х рр. політичний анекдот був вельми поширеним явищем у СРСР. Літературний журнал «Новий ЛЕФ» у 1927 р. опублікував статтю, де зазначалося: «Можна подумати, що зараз на радянський ринок працює ціла анекдотна фабрика» [42, С. 42]. Аналогічні свідчення можна знайти у «Щоденнику» С. Єфремова наприкінці 1920-х рр.: «Новітній фольклор все розростається. Куди тільки підеш — десятками почуєш нові анекдоти політичного змісту. Усіх уже записувати не встигаєш» [27, С. 764]. Будь-яка резонансна подія суспільно-політичного життя давала підстави для появи політичного анекдоту.

У 1930-х рр. репресій та «чистки» стали об'єктом сатири й іронії радянських обивателів. Поява анекдотів про арешти, допити, катування свідчила про прагнення висміяти страшне. М. Бахтін відзначав, що сміх може бути захистом

¹ Приміром, вірші В. Маяковського та Д. Бедного, що друкувалися у сатиричному журналі «Крокодил» у першій половині 1920-х рр. (1922, № 5; 1924, № 17).

² Хайка — принизливе означення єврейки.

від страху, засобом боротьби з ним [43]. Р. Терстон стверджував, що завдяки гумору страх перед репресіями у СРСР не був усеосяжним [3, С. 546]. Отже сміх — це реакція обивателя на страх, спосіб дати собі раду з ним, долати страх на рівні повсякденних практик, особливо в періоди посилення репресій.

Темі терору в Радянському Союзі присвячено чимало анекдотів. А. Дандес назвав їх появу «санкціонованим виходом для вираження табуйованих ідей» [3, С. 544]. Радянська преса висвітлювала судові процеси на «ворогами». Проте анекдот був альтернативним способом прочитання офіційних текстів чи реакцією на них. Це також засіб передачі розуміння подій [4, С. 293]. Жарти супроводжували чи не кожную резонансну політичну розправу: «Шахтинська справа — збірник байок Криленка» (каламбур прізвищ байкаря І. Крилова та прокурора РСФРР М. Криленка) [24, С. 371]; суд над начальником Ленінградського управління НКВС Ф. Медведєвим після вбивства С. Кірова («У лісі ведмідь їсть ягоди, а у ДПУ Ягода з'їв Ведмедя», «Пулківська обсерваторія пропонує перейменувати Велику Ведмедицю на Велику Ягодицю») [24, С. 352].

Від літа 1937 р. слідчим НКВС було дозволено на допитах використовувати методи «фізичного тиску», тож тема катувань дала сюжети для нових радянських анекдотів, як-от невідома мумія фараона зізналася на допиті, що вона — Рамзес XVIII, а зацькований чекістами заєць визнав, що він — слон; сотня осіб зізналися, що вони є викрадачами люльки Й. Сталіна, яку він випадково загубив. Отже анекдоти та жарти були способом коментувати ситуацію насильства.

У. Юнгер та В. Веркерке зауважили, що під час Голокосту в нацистських концтаборах серед єврейських жертв також були сміх і жарти: «Сміх дає можливість короткочасної втечі від реальності, дистанціювання від негативних почуттів, таких, як страх і горе» [44, С. 84]. Подібне сприйняття екстремальної ситуації фіксувалося й серед політичних в'язнів СРСР. Так, лідер російського скаутського руху Б. Солоневич згадував, як у 1926 р. зустрівся у дворі Бутирської в'язниці з іншими заарештованими скаутами: «Попри всю непривабливість ситуації, ми почали жартувати над своїм становищем, і в іскорках загального сміху та жартів стало відігріватись втомлене в одиночній камері серце» [26, С. 283].

Твердження У. Юнгера та В. Веркерке про те, що «гумор був ефективним способом налагодити зв'язок зі співкамерниками» [44, С. 85], можна екстраполювати на в'язнів сталінських таборів, де були популярними анекдоти про слідчих ОДПУ—НКВС. Наприклад, у спогадах колишніх невільників А. Сандлера й М. Етліса згадувався анекдот, за сюжетом якого слідчий допитує підслідного, «підвішеного за руки до стіни», та благає підписати сфальсифіковані свідчення: «Дорогий, не муч мене! Ну хоч щось підпиши!». За словами авторів, слухачі-арештанти «сміялися до сліз» [25]. Анекдот може бути зрозумілим і смішним за умови, якщо оповідач та слухач поділяють певний досвід, володіють інформацією та належать до однієї групи — політв'язнів, котрі пройшли через лиховісний «конвеєр допитів».

Жарти про арешти співробітниками НКВС у 1930-х рр. розповідали як партійці, так й обивателі, що не мали відношення до влади — страх бути заарешто-

ваним тиснув на багатьох. За цих обставин анекдоти про «чорного ворона» чи нічні обшуки «перетворювали те, що люди боялися найбільше, на абсурд» [6, С. 12]. Приміром, таку функцію міг виконувати анекдот про обивателів, для яких нічна пожежа чи напад грабіжників були значно кращими за нічний арешт. У текстах цих анекдотів існували певні маркери — словосполучення чи фрази, які вказували на ситуацію небезпеки та страху: «Глуха ніч, до квартири непмана під'їхав автомобіль»; «Єврея викликають на Луб'янку»; «Ведуть чолов'ягу на розстріл»; «Після опівночі — стук у двері»; «Ніч, 1937-й рік» та ін.

Теоретик дослідження сміху А. Бергсон відзначав: «Ви отримаєте комічну сцену, якщо зробити так, аби ситуація перетворилася на протилежну, а ролі помінялися [...]. Часто перед нами з'являється персонаж, котрий готує для когось тенета й сам у них потрапляє. Історія переслідувача, який стає жертвою власних переслідувань, обдуреного обдурювача тощо становить основу багатьох комедій» [45, С. 83]. Ошуканий співробітник НКВС також був героєм радянських анекдотів. Приміром, єврей на вимогу чекіста з Луб'янки надіслати листа до свого брата в Америку з наполегливою пропозицією повернутися до СРСР, пише: «Якщо ви приїдете, то неодмінно зустрінетесь з Авраамом, Ісаком, Яковом, Йосипом» [24, С. 437]. Задоволений чекіст не підозрював, що в листі були позначені не імена родичів єврея, а біблійські праотці, які вже давно почили в Бозі. Або інший анекдот, зафіксований в англomовних джерелах: «Загін ОДПУ поблизу кордону знайшов записку селянина, в якій він звертається до Бога про допомогу до Великодня у вигляді 200 руб. Оскільки записка містила ім'я автора, незабаром наївного селянина доставили до капітана³ ОДПУ. Останній, розчулений виглядом старенького, прочитав лише лекцію про “марність віри” і великодушно дав йому 100 руб. Кілька днів потому патруль ОДПУ знайшов нову записку: “Дорогий Боже, дякую тобі за діяння, але, будь ласка, не використовуй більше безчесних одепеушників. Із 200 руб., що ти їх мені послав, вони дали мені тільки 100”» [24, С. 627].

Критичність цих анекдотів стосовно представників радянських репресивних органів очевидна. Гумор (та, зокрема, анекдот) використовувався, щоб зробити пригноблувача (чекіста) менш страшним, але він також спрямовувався на висміювання ролей жертв (обивателів). Водночас ці анекдоти можна розглядати як спосіб «випустити пару», моделюючи уявну ситуацію, за якої оповідач відчуває свою перевагу, навіть зверхність. Ш. Фіцпатрик іронічно відзначала, що «анекдоти були для громадян способом показати дулю радянській владі» [5, С. 220]. Аналогічну думку висловили К. Єремеева й В. Куліков, акцентуючи на тому, що анекдот є прикладом рутинного спротиву (за термінологією Дж. Скотта) [13, С. 229]. Політичні анекдоти з глузуванням над чекістами можна розглядати як прояв повсякденного спротиву, котрий, на відміну від «справжнього», був приватним, розпорошеним, пристосовницьким і не прагнув делегітимізації влади.

³ Так у тексті. Звання з'явилися у другій половині 1930-х рр. за функціонування НКВС.

Наприкінці 1930-х рр. з'явився анекдот, за сюжетом якого фокусник із промовистими прізвищем та ініціалами Г.П. Ушкін спочатку чаклував над зникненням радянських чиновників і партійців, а згодом сам зник. Утім це вже не стільки навмисна перестановка ролей на вимогу комічного, скільки рефлексія подій, що сталися в Наркомвнусправ СРСР наприкінці 1938 р. Згортання Великого терору пов'язувалося з арештом та судовими процесами над єжовськими висуванцями, в тому числі очільниками обласних управлінь НКВС. Ті, хто були провідниками репресій (хоч і не всі), самі опинилися на лаві підсудних. Спільна постанова РНК та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства» [46, С. 612—617] стала підставою для судового розгляду та їх засудження. Попри те, що засідання військових трибуналів були закритими, інформація про арешти співробітників НКВС ширилася. Анекдот у цьому випадку був також каналом її розповсюдження.

В анекдотах образи співробітників ВНК—ОДПУ—НКВС були не тільки вигаданими / знеособленими, а також персоналізованими — головним чином це очільники відомства. Так, невдовзі по смерті Ф. Дзержинського у «Щоденнику» С. Єфремова з'явився запис: «28 серпня [1926 р.]. З новітнього фольклору. Запитання: “Кого б ви хотіли бачити на місці Дзержинського?” — Відповідь: “Усіх!”. Розуміючи, очевидно, під “місцем” могилу» [27, С. 395].

Подібні анекдоти виконували функцію деритуалізації [39, С. 113]. Похорон Ф. Дзержинського в 1926 р. було перетворено на офіційний ритуал державного рівня. Ця подія висвітлювалася таким чином, що нібито вся країна перебувала у жалобі та скорботі. Але зведення цієї ситуації до жанру анекдоту руйнувало офіційну традицію. Для сміхової культури це не була сакральна тема.

Можна помітити, що в деяких анекдотах Г. Ягода, М. Єжов чи Л. Берія легко заступали один одного, при цьому жарт не втрачав змісту. Сарказм був спрямований не стільки на персону, скільки на структуру, що карала й навіювала страх, а очільник лише уособлював її. До того ж в такий спосіб відбувалося оновлення популярних анекдотів через їх адаптацію до нових політичних реалій або кадрових змін: «Хтось вважає, що заміна Єжова на Берію оздоровить органи. На думку інших, буде лише гірше. А ви підтримуєте який табір? — Що стосується таборів, то я завжди намагаюсь триматися від них подалі» [24, С. 376].

Сміх — це соціальне явище, яким люди зазвичай прагнуть ділитися з іншими людьми. Утім переказування політичних анекдотів у тоталітарній країні, якою був Радянський Союз, пов'язано з низкою ризиків для оповідачів. Р. Терстон зауважував, що необхідний високий рівень довіри між людьми для оповідання політичних анекдотів, а також припускав, що радянські громадяни знали, кому та що саме розповідати [3, С. 550]. Крім того, дослідник підкреслював цілі, що їх переслідував «гумор шибеника», — демонстрація відваги у присутності інших та отримання інформації про почуття інших. Переповідання анекдотів про терор було способом перевірити загальний рівень побоювань серед знайо-

мих: якщо вони сміялися, небезпека зменшувалася в очах усіх. У цьому випадку соціальні зв'язки посилювалися [3, С. 547]. Однак цю тезу можна розглянути в іншому ракурсі — крамольний анекдот міг навмисно розповісти сексот чи агент НКВС із метою з'ясувати настрої слухачів й доповісти «куди слід».

Ш. Фіцпатрик назвала анекдоти у СРСР анонімними та крамольними формами спілкування, що їх «органи» намагалися відстежувати [5, С. 219]. Згадки про «анекдотників» можна було знайти чи не в кожному третьому інформаційно-аналітичному зведенні ОДПУ—НКВС [47]. Складно визначити кількість заарештованих за «антирадянський» політичний анекдот. Р. Медведєв називав доволі приблизну цифру — 200 000 осіб, зазначаючи, що підставою для арешту була ст. 58 КК РРФСР⁴. А отже виявити «анекдотників» серед інших заарештованих за «контрреволюційну діяльність» досить непросто, навіть урахувавши той факт, що вони отримували мінімальні терміни ув'язнення. Доводиться лише констатувати: анекдот у СРСР міг стати приводом для переслідування. Сама ситуація про донос на оповідача політичного анекдоту перетворилася на комічний сюжет:

«Двоє советських обивателів говорять тихенько про політику. Один критикнув владу, другий з жахом:

— Не говоріть, не говоріть цього.

— Чому?

— Може з нас хтось шпигун» [19, С. 55].

* * *

Отже репресії у СРСР не стали перепоною для появи політичного гумору, більше того — самі вони та державні органи, що їх здійснювали, були об'єктами комічного. У виявлених анекдотах відсутні специфічні українські риси, оскільки це були адаптовані для українського споживача теми, жанри тощо. Політичні анекдоти співвідносилися з подіями у СРСР того часу й були своєрідною рефлексією реалій суспільно-політичного життя. Якщо в 1920-х рр. анекдоти зі згадками співробітників ОДПУ стосувалися теми боротьби проти спекуляції, непманів та кооператорів, то в 1930-х рр. сюжети змінилися. Зміст анекдотів часів Великого терору та обставини, за яких вони переповідалися, мали свою специфіку. Політичні жарти стосувалися безпосередньо «органів» (ОДПУ—НКВС), арештів за політичними мотивами, катування та насилля, судових процесів над опонентами, доносів. Подібні анекдоти не були формою політичної боротьби попри те, що радянська влада кваліфікувала їх як «прояви контрреволюційної діяльності» («антирадянська агітація та пропаганда»). Їх могли розповідати і слухати цілком законотворчі громадяни, які не прагнули делегітимізувати радянську владу чи її структури. Утім ці жарти йшли врозріз з офіційною пропагандою та її героїчним пафосом відносно органів держбезпеки, і саме ця невідповідність робила їх дотепними й комічними. Політичні анекдоти

⁴ У радянській Україні аналогічна за змістом ст. 54 КК УРСР.

про терор та його провідників виконували декілька функцій: адаптація обивателів до ситуації всесилля влади і власного безсилля; подолання страху через висміювання; рутинний / повсякденний супротив населення; певною мірою альтернативне трактування офіційної інформації та спосіб її розповсюдження, тобто виконання комунікативної функції; врешті-решт — розважити, як розважають будь-які анекдоти незалежно від змісту, хоча у цьому випадку це був сміх крізь сльози.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Davies, C. Political ridicule and humour under socialism. *European Journal of Humour Research*. 2014. 2 (3): 1-27. <http://dx.doi.org/10.7592/EJHR2014.2.3.davies>
2. Akhrhipova, A. Anekdot v zarubezhnykh issledovaniyakh. *Zhivaya starina*. 2001. 1: 30-32 [in Russian].
[Архипова А. Анекдот в зарубежных исследованиях. *Живая старина*. 2001. № 1. С. 30—32].
3. Thurston, R. Social Dimensions of Stalinist Rule: Humour and Terror in the USSR, 1935—1941. *Journal of Social History*. 1991. (24)3: 543-562.
4. Davies, C. Humour and Protest: Jokes under Communism. *International Review of Social History*. 2007. 52(S15): 291-305. <https://doi.org/10.1017/S0020859007003252>
5. Fitspatrik, Sh. Povsednevnyj stalinizm. Sotsialnaya istoriya Sovetskoj Rossii v 1930-e gody: gorod. Moscow, 2008 [in Russian].
[Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 1930-е годы: город. Москва, 2008. 336 с.].
6. Lauchlan, I. Laughter in the Dark: Humour under Stalin. In: Duncan A. (ed.). *Le rire européen*. Perpignan, 2009.
7. Chornopyskyi, M. Folklor na politychna satyra 20-kh rr. XX st. u zapysakh Serhiia Yefremova. Lviv, 2001 [in Ukrainian].
[Чорнопиский М. Фольклорна політична сатира 20-х рр. XX ст. у записах Сергія Єфремова. Львів, 2001. 170 с.].
8. Holovetska, N. Ukrainskiy politychniy anekdot na storinkakh “Shchodennykiv. 1923—1929” Serhiia Yefremova. *Narodna tvorchist ta etnologiya*. 2007. 5: 3-26 [in Ukrainian].
[Головецька Н. Український політичний анекдот на сторінках «Щоденників. 1923—1929» Сергія Єфремова. *Народна творчість та етнологія*. 2007. № 5. С. 23—26].
9. Stiazhkina, O. Smikhova kultura Ukrainy druhoi polovyny XX st.: osvoinnia zhinochoho obrazu. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. 2001. 10: 21-29 [in Ukrainian].
[Стяжкіна О. Сміхова культура України другої половини XX ст.: освоєння жіночого образу. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. № 10. С. 21—29].
10. Delia, O. Humorstychniy folklor yak fenomen ukraïnskoi radianskoi povsiakdennosti 20—30-kh rr. *Hileia: naukovyi visnyk*. 2013. 72: 115-118 [in Ukrainian].
[Делія О. Гумористичний фольклор як феномен української радянської повсякденності 20—30-х рр. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 72. С. 115—118].
11. Kahanov, Yu. “Smikh kriz slozy”: Radianska Ukraina v dzerkali politychnoho anekdotu. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. 2012. XXXIV: 106-109 [in Ukrainian].
[Каганов Ю. «Сміх крізь сльози»: Радянська Україна в дзеркалі політичного анекдоту. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. XXXIV. С. 106—109].

12. Yeremieieva, K. Radianska vlada ta rosiiiany v radianskykh politychnykh anekdotakh na ukrainsku tematyku. *Aktualni problemy vitchyznianoї ta vsesvitnoi istorii*. 2015. 14: 82-93 [in Ukrainian].
[Єремєєва К. Радянська влада та росіяни в радянських політичних анекдотах на українську тематику. *Актуальні проблеми втчизняної та всесвітньої історії*. 2015. Вип. 14. С. 82—93].
13. Yeremieieva, K., Kulikov, V. Radianskyi politychnyi anekdot yak forma povsiakdennoho sprotyvu. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N. Karazina*. Ser.: Istoriiia. 2011. (982) 44: 228-239 [in Ukrainian].
[Єремєєва К., Куліков В. Радянський політичний анекдот як форма повсякденного спротиву. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. Сер.: Історія. 2011. № 982. Вип. 44. С. 228—239].
14. Kyrchiv, R. Etiudy do studii nad ukrainskyim narodnym anekdotom. Lviv, 2008 [in Ukrainian].
[Кирчів Р. Етюди до студій над українським народним анекдотом. Львів, 2008. 268 с.].
15. Yeremieieva, K. Politychnyi humor Radianskoi Ukrainy u 1941—1991 rr. (na prykladi zhurnalnogo "Perets"). Kharkiv, 2016. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Yeremieieva_Kateryna/Politychnyi_humor_Radianskoi_Ukrainy_u_1941-1991_rr_na_prykladi_zhurnalnogo_Perets/ [in Ukrainian].
[Єремєєва К.А. Політичний гумор Радянської України у 1941—1991 рр. (на прикладі журналу «Перець»). Харків, 2016. 257 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Yeremieieva_Kateryna/Politychnyi_humor_Radianskoi_Ukrainy_u_1941-1991_rr_na_prykladi_zhurnalnogo_Perets/ (дата звернення: 14.04.2023)].
16. Stiazhkina, O. Soviet Russian: translation losses as a weapon of information warfare against Ukraine (2013—2020). *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*. 2020. 25: 5-42.
[Stiazhkina, O. Soviet Russian: translation losses as a weapon of information warfare against Ukraine (2013—2020). *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. 2020. Вип. 25. С. 5—42].
17. Masenko, L. Mova radianskoho totalitaryzmu. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ, 2017. 240 с.].
18. Zabuzhko, O. Mova i vlada. *Dnipro*. 1990. 11. URL: <http://exlibris.org.ua/zabuzko/r02.html> [in Ukrainian].
[Забужко О. Мова і влада. *Дніпро*. 1990. № 11. URL: <http://exlibris.org.ua/zabuzko/r02.html> (дата звернення: 14.04.2023)].
19. Shylo, O. (Comps.) Sovetski anekdoty URL: <https://diasporiana.org.ua/folklor/shylo-o-sovetski-anekdoty/> [in Ukrainian].
[Советські анекдоти / Упоряд. О. Шило. URL: <https://diasporiana.org.ua/folklor/shylo-o-sovetski-anekdoty/> (дата звернення: 14.04.2023)].
20. Senko, H. Pidsovetski anekdoty. Buenos-Aires, 1956 [in Ukrainian].
[Підсоветські анекдоти. Упоряд. Г. Сенько. Буенос-Айрес, 1956. 148 с.].
21. Semenko, Yu. (Comps.). Narodnie slovo. Zbirnyk suchasnoho ukrainskoho folkloru. München, 1964 [in Ukrainian].
[Народне слово. Збірник сучасного українського фольклору. Упоряд. Ю. Семенко. Мюнхен, 1964. 128 с.].
22. Chemerys, V.L. (Comps.). Ukrainski anekdoty. Vid kozatskykh chasiv do nashykh dnev. Kyiv, 1995 [in Ukrainian].
[Українські анекдоти. Від козацьких часів до наших днів. Упоряд. В.Л. Чемерис. Київ, 1995. 382 с.].

23. Yuryk, P. (Comps.). Tilky Stalin na stini. Folklor epokhy sotsializmu ta budivnytstva komunizmu. Zaporizhzhia, 2003. URL: <https://pilipyurik.com/tvorchyi-dorobok/27-folklor/640-2014-10-06-13-02-28> [in Ukrainian].
[Тільки Сталін на стіні. Фольклор епохи соціалізму та будівництва комунізму. Впоряд. П. Юрик. Запоріжжя, 2003. URL: <https://pilipyurik.com/tvorchyi-dorobok/27-folklor/640-2014-10-06-13-02-28> (дата звернення: 14.04.2023)].
24. Melnichenko, M. Sovetskij anekdot (ukazatel syuzhetov). Moscow, 2014 [in Russian].
[Мельниченко М. Советский анекдот (указатель сюжетов). Москва, 2014. 1104 с.].
25. Sandler, A.S., Etlis, M.M. Sovremenniki GULAGa: Kniga vospominaniy i razmyshleniy. Magadan, 1991. URL: <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=675> [in Russian].
[Сандлер А.С., Этлис М.М. Современники ГУЛАГа: Книга воспоминаний и размышлений. Магадан, 1991. URL: <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=675> (дата звернення: 14.04.2023)].
26. Solonevich, B. Molodezh i GPU (ZHizn i borba sovetsoj molodezhi). Sofia, 1937 [in Russian].
[Солоневич Б. Молодёжь и ГПУ (Жизнь и борьба советской молодёжи). София, 1937. 464 с.].
27. Yefremov, S. Shchodennyky, 1923—1929. Kyiv, 1997 [in Ukrainian].
[Єфремов С. Щоденники, 1923—1929. Київ, 1997. 848 с.].
28. Graham, S. A cultural analysis of the russo-soviet anekdot (Ph. D. dissertation). University of Pittsburgh, 2003.
29. Kuipers, G. The sociology of humor. In: Raskin V., Ruch W. (ed.). The primer of humor research. Berlin, New York, 2008.
30. Zlobin, N. Humour as a political protest. *Demokratizatsiya*, 1996. 4: 223-231.
31. Dmitriev, A. Sotsiologiya yumora: Ocherki. Moscow, 1996 [in Russian].
[Дмитриев А. Социология юмора: Очерки. Москва, 1996. 214 с.].
32. Peters, Ya.H. Vospominaniya o rabote v VCHK v pervyj god revolyutsii. *Proletarskaya revolyutsiya. Istoricheskij zhurnal*. Moscow, 1924. 10 (33): 5-32 [in Russian].
[Петерс Я.Х. Воспоминания о работе в ВЧК в первый год революции. *Пролетарская революция. Исторический журнал*. Москва, 1924. № 10 (33). С. 5—32].
33. Arkhipova, A. VKHOD i KOT kak anekdot: yazykovye igry v folklore 20-kh gg. XX v. In: Westeijn W. (Ed.). The case of the Avangarde. Amsterdam, 2008: 413-447 [in Russian].
[Архипова А. ВХОД и КОТ как анекдот: языковые игры в фольклоре 20-х гг. XX в. В: Westeijn W. (Ed.). The case of the Avangarde. Amsterdam, 2008. С. 413—447].
34. Agabekov, G.S. Sekretnyj terror: Zapiski razvedchika. Moscow, 1996 [in Russian].
[Агабеков Г.С. Секретный террор: Записки разведчика. Москва, 1996. 447 с.].
35. Belozerskaya-Bulgakova, L.E. Vospominaniya. Moscow, 1990 [in Russian].
[Белозерская-Булгакова Л.Е. Воспоминания. Москва, 1990. 242 с.].
36. Norman, B.Yu. Igra na granakh yazyka. Moscow, 2006 [in Russian].
[Норман Б.Ю. Игра на гранях языка. Москва, 2006. 344 с.].
37. Melgunov, S.P. Krasnyj terror v Rossii. Moscow, 1995 [in Russian].
[Мельгунов С.П. Красный террор в России. Москва, 1995. 208 с.].
38. Kostomarov, V. Yazykovej vkus epokhi. Moscow, 1999 [in Russian].
[Костомаров В. Языковой вкус эпохи. Москва, 1999. 319 с.].
39. Kupina, N. Totalitarnyj yazyk: slovar i rechevye reaktsii. Ekaterinburg, Perm, 1995 [in Russian].
[Купина Н. Тоталитарный язык: словарь и речевые реакции. Екатеринбург, Пермь, 1995. 144 с.].

40. Shapoval, Yu., Zolotarov, V. Yevrei v kerivnytstvi orhaniv DPU—NKVS USRR—URSR u 1920—1930-kh rr. *Z arkhiviv VUCHK—HPU—NKVD—KHB*. 2010. 1: 53-93 [in Ukrainian].
[Шаповал Ю., Золотарьов В. Євреї в керівництві органів ДПУ—НКВС УСРР—УРСР у 1920—1930-х рр. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 2010. № 1. С. 53—93].
41. Tumshis, M., Zolotaryov, V. Evrei v NKVD SSSR. 1936—1938 gg. Opyt biograficheskogo slovarya. Moscow, 2017 [in Russian].
[Тумшис М., Золотарёв В. Евреи в НКВД СССР. 1936—1938 гг. Опыт биографического словаря. Москва, 2017. 848 с.].
42. Pertsov, V. Anekdot. (Opyt sotsiologicheskogo analiza). *Novyj LEF*. 1927. 3: 41-43 [in Russian].
[Перцов В. Анекдот. (Опыт социологического анализа). *Новый ЛЕФ*. 1927. № 3. С. 41—43].
43. Bakhtin, M. Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kultura srednevekovyia i Renessansa. Moscow, 1990 [in Russian].
[Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Москва, 1990].
44. Üngör U., Verkerke V. Funny as hell: The functions of humour during and after genocide. *European Journal of Humour Research*, 2015. 3(2/3): 80-101. <http://dx.doi.org/10.7592/EJHR2015.3.2.3.ungor>
45. Berhson, A. Smikh. Narysy pro znachennia komichnoho. Kyiv, 1994 [in Ukrainian].
[Бергсон А. Смех. Нариси про значення комічного. Київ, 1994. 162 с.].
46. Yakovlev, A.N. (Ed.), Khaustov, V.N., Naumov, V.P. Plotnikova, N.S. (Comps.). Lubyanka. Stalin i Glavnoe upravlenie gosbezopasnosti NKVD. Arkhiv Stalina. Dokumenty vysshikh organov partijnoj i gosudarstvennoj vlasti. 1937—1938. Moscow, 2004 [in Russian].
[Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937—1938 / Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. Москва, 2004. 736 с.].
47. Shinkarchuk, S. Politicheskij anekdot 1920—1930-kh gg. i obshchestvennoe mnenie naseleniya Sovetskoy Rossii. *Klio*. 1998. 2: 92-96 [in Russian].
[Шинкарчук С. Политический анекдот 1920—1930-х гг. и общественное мнение населения Советской России. *Клио*. 1998. № 2. С. 92—96].

Надійшла / Received 20.03.2023

Kseniia KUZINA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of History of State Terror of the Soviet Era,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
kuzinakseniya@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7804-5469>

LAUGHING AT VChK—OGPU—NKVD:
THE SOVIET STATE SECURITY AGENCIES
IN THE ANECDOTES (1920s—1930s)

The article aims to characterize the political anecdotes about the Soviet state security agencies, which went viral and their role in the Soviet socio-cultural environment in the 1920s and 1930s during intensifying repressions and terror mainly. This research is based on three classical theories of humor: the incongruity theory (jokes have a double meaning or there are social roles displacement), the superiority theory (the response of weak people to their suppressors), and the relief theory (decreasing social tension). **The scientific novelty** lies in the identification, systematization, and interpretation of Soviet political anecdotes of the 1920s and 1930s dedicated to VChK—OGPU—NKVD. **Conclusions.** In the article, the Soviet anecdotes are ranked as a part of the culture of popular laughter. There are no specific Ukrainian features in the identified anecdotes as these were themes, genres, etc., adapted for the Ukrainian consumer. The political humor of the ordinary people was the reflection of the socio-political events that took place in the Soviet Union in the 1920s and 1930s. In the USSR, political anecdotes were the focus of close attention by the authorities, as they were qualified as a manifestation of counter-revolutionary activity and could lead to persecution according to the Criminal Code. On the one hand, the internal intelligence agencies of the USSR recorded political anecdotes and, on the other hand, the VChK—OGPU—NKVD became the subject of irony and jokes. While in the 1920s, anecdotes focused on the struggle of OGPU against speculation, NEPmen, and cooperators, in the 1930s, the themes changed. The activities of the NKVD, which were associated with night searches and arrests, torture during interrogation, political repression, and trials against “enemies of the people”, gave rise to the political jokes in the period known as the Great Terror. The humor of ordinary people performed several functions in the time of terror. Laughter helped to overcome the fear of power and aggression. Political anecdotes about the Chekists were an example of routine resistance. Besides, that kind of humor also was supposed to entertain people. The political anecdotes were the specific marker of the political moods of the population in the Soviet Union, but they cannot be considered as a form of political struggle.

Keywords: *political anecdotes, repressions, terror, VChK—OGPU—NKVD.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.167>
УДК 930:329(477)

Віктор КОЛЕСНИК

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,
завідувач кафедри давньої та нової історії України,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна)
kolesnykvf@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4696-0747>

Оксана ЧЕБЕРЯКО

докторка історичних наук, кандидатка економічних наук, професорка,
професорка кафедри фінансів,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна)
cheberyako@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-1563-9611>

**УКРАЇНСЬКІ ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНІ ПАРТІЇ
В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.
В ПОЛІТИЧНІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ 1905—1917 рр.**

Мета — розглянути процес формування історичних знань про українські ліберально-демократичні партії в Росії на початку ХХ ст. в публіцистичних працях 1905—1917 рр. **Методологічне підґрунтя** становить історіографічний аналіз політичної публіцистики означеного періоду, виходячи з принципів історизму та неупередженості. **Наукова новизна** полягає у спробі розкрити насамперед значення праць активних учасників українського національно-політичного руху в історіографії українських ліберально-демократичних партій, що сформувалися та діяли в Росії на початку ХХ ст. **Висновки.** У період від утворення українських ліберально-демократичних партій у Російській імперії на початку ХХ ст. й до 1917 р. вийшла порівняно невелика кількість праць публіцистичного характеру, в яких

Цитування: Колесник В., Чеберяко О. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ ст. в політичній публіцистиці 1905—1917 рр. *Український історичний журнал*. 2023. № 5 (572). С. 167—183. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.167>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 5 (572)

розглядалися ті чи інші аспекти з історії УДП, УРП, УДРП. Їх історіографічний аналіз свідчить, що вже тоді було досягнуто перших помітних результатів у висвітленні українського партійного ліберально-демократичного руху в Російській імперії на початку ХХ ст. Було здійснено досить вдалі спроби виокремити ідейно-теоретичні та організаційні витoki й передумови створення українських ліберально-демократичних партій, визначити спільне і відмінне у програмних вимогах українських ліберал-демократів і російських кадетів, позначити головні партійні вимоги щодо реформування державного устрою Російської імперії, з'ясувати причини об'єднання УДП та УРП. У публікаціях давалася неоднозначна оцінка внутрішньопартійного становища УДРП, політичній та культурно-освітній роботі партії, тактиці під час виборів до Державної думи, визначалася роль УДРП в організації Українського парламентського клубу. Загалом у політичній публіцистиці 1905—1917 рр. автори сформулювали свої оцінки діяльності Українського парламентського клубу в I та II Думах, низку висновків, які й сьогодні не втратили свого історіографічного значення. Щоправда, на деяких авторських оцінках позначилися політичні переконання, а висвітлення діяльності українських ліберально-демократичних партій мало досить фрагментарний характер.

Ключові слова: історіографія, українські ліберально-демократичні партії, публіцистичні праці, політична публіцистика, Україна, Російська імперія.

Створення українських політичних партій у Російській імперії на початку ХХ ст. стало своєрідною реакцією на тогочасну суспільну кризу й зумовлювалося об'єктивною потребою в політичних силах, покликаних здійснити лібералізацію, реформування, оновлення всіх сфер життя суспільства. Український партійний спектр у Росії мав три основні напрями: соціал-демократичний, ліберально-демократичний і національно-радикальний. На позиціях соціального поміркованого конституційного демократизму більшою-меншою мірою знаходилися партії, які уособлювали ліберально-демократичний табір: УДП (Українська демократична партія), УРП (Українська радикальна партія), УДРП (Українська демократично-радикальна партія).

Вітчизняні історики відповідно до предмета та наукових завдань своїх досліджень зверталися до історіографії українських ліберально-демократичних партій у Російській імперії на початку ХХ ст. як у контексті висвітлення суспільно-політичного життя, національного відродження й національного руху, так і в рамках спеціальних праць, присвячених створенню та діяльності політичних партій [1, С. 105—114; 2; 3; 4, С. 190—216]. Узагальнена історіографічна картина українських партій в Австро-Угорській та Російській імперіях подана в монографічному дослідженні В.Ф. Колесника, Л.П. Могильного [5]. Водночас були підготовлені й спеціальні розвідки з історіографії українських ліберально-демократичних партій у Російській імперії на початку ХХ ст. [6, С. 192—204; 7, С. 42—45; 8, С. 30—32].

Загалом фахівці виокремлюють чотири періоди в історіографії українських ліберально-демократичних партій [5, С. 8—10]. Досить своєрідним є перший історіографічний період, який охоплює час від утворення ліберально-демократичних партій до національно-революційних подій 1917 р. Одна з основних його особливостей полягає в переважанні публіцистичних праць, авторами яких були активні учасники українського національно-політичного руху, діячі

українських партій соціал-демократичної та ліберально-демократичної орієнтації, котрим опонували представники російських політичних течій.

Політичну публіцистику, як відомо, дослідники розглядають переважно як історичне джерело, водночас її відносять і до джерел історіографічного характеру, адже вона являє собою «історію сучасності», в ній є оцінка подій, відображається процес їх осмислення, різні авторські погляди на ту чи іншу проблему. Але поки що відсутні спеціальні дослідження, присвячені історіографічному аналізу політичної публіцистики 1905—1917 рр., з'ясуванню її значення у висвітленні історії українських ліберально-демократичних партій у Російській імперії на початку ХХ ст.

Варто також зауважити, що частина праць, особливо авторства активних учасників українського національно-політичного руху початку ХХ ст., часто в історіографічних оглядах називається без конкретизації їх причетності до історіографії українських ліберально-демократичних партій. Як приклад можна згадати цілу низку праць Михайла Грушевського, які були написані в роки першої російської революції і стали своєрідною реакцією автора на зміни й потреби часу [9, С. 5—15, 16—32, 33—43, 79—84, 85—89, 93—99, 106—109]. Зазвичай вони згадуються істориками, коли йдеться про історіографію українського руху та українських партій у Російській імперії початку ХХ ст., включаючи ліберально-демократичні. Уважне ознайомлення зі змістом цих праць переконує, що М. Грушевський практично не згадує про українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії. Лише у праці «У українських послів» він позитивно відгукнувся про свідомих українських інтелігентів Українського парламентського клубу в І Думі, які стояли «на ґрунті загально звісної програми української радикально-демократичної партії» [9, С. 85]. А у праці «Дума і національне питання» М. Грушевський згадував депутата В. Шемета, котрий пройшов до І Думи як представник Української демократично-радикальної партії [9, С. 94—95]. Власне, це все, що в означених працях М. Грушевського безпосередньо стосується українських ліберально-демократичних партій. Тому в контексті історіографії цих партій ті праці мають не пряме, а дотично-опосередковане відношення. Адже в них автор висловлював своє бачення змін і перспектив державного устрою в Російській імперії та вирішення національного питання. Сам він не був членом українських ліберально-демократичних партій у Російській імперії на початку ХХ ст. Але в багатьох моментах його бачення збігалось з їхніми програмними установками. Крім того, М. Грушевський, перебуваючи в Петербурзі, надавав велику допомогу українцям-депутатам І Державної думи. Він організував видання місячника «Український вісник» (редактор Максим Славинський, секретар Дмитро Дорошенко) — друкованого органу Української парламентської громади, створеної за ініціативи УДРП; у численних статтях висвітлював актуальні питання українського життя; співпрацював при складанні законопроектів. Тому включення означених праць М. Грушевського до історіографії українських ліберально-демократичних партій можна сприймати як визнання його важливої ролі в українському

національному русі. З іншого боку, у цих працях знайшли своє відображення та оцінку найважливіші суспільно-політичні зміни і процеси в Росії на початку ХХ ст., до яких так чи інакше звертаються дослідники ліберально-демократичного партійного руху. Очевидно, означені та інші праці М. Грушевського цілком справедливо можна віднести загалом до історіографії українського національного руху в Росії на початку ХХ ст.

Подібні застереження можна зробити й щодо деяких праць інших українських громадських і партійних діячів початку ХХ ст., які згадуються в історіографічних оглядах.

До речі, деякі представники російської великодержавницької концепції, засуджуючи український національний рух, також у своїх працях не звертаються до історії та діяльності українських ліберально-демократичних партій в Російській імперії на початку ХХ ст. Але в історіографічних оглядах українських ліберально-демократичних партій вони, зазвичай, згадуються. І це цілком закономірно, адже всіх прихильників українського національного руху (а, таким чином, і його ліберально-демократичні партійні структури) автори великодержавницької концепції називали «сепаратистами».

Як відомо, російський громадський діяч, публіцист, лікар за фахом Сергій Щоголев (член Клубу російських («русских») націоналістів міста Києва) з позицій російського націоналізму звів український рух до триєдиного «сепаратизму»: культурного, економічного та політичного [10, 11]. На платформу російського націоналізму з його антиукраїнським спрямуванням перейшов історик і славіст А. Стороженко. У своїй праці він критикував українську літературу, наполягав на відсутності підґрунтя для «українофільства» в Росії, заперечував українську мову, вказуючи, що це «вигадка українофілів», котра має «антиросійську спрямованість» [12]. Отже, праці російських великодержавників загалом характеризують їхнє несприйняття українського національного руху в усіх його проявах. Тому вітчизняні історіографи українських політичних партій у Росії початку ХХ ст. дають їм загальну негативну оцінку щодо українського національно-політичного руху, складовою частиною якого були українські ліберально-демократичні партії.

У публіцистичних працях, опублікованих до 1917 р., виокремлено важливі аспекти, пов'язані з передумовами та процесом утворення українських ліберально-демократичних партій у Російській імперії. Так, С. Єфремов і О. Русов ідейно-теоретичним провісником громадсько-політичних партій в Україні вважали М. Драгоманова [13, С. 37—38; 14, С. 79]. С. Єфремов, зокрема, зазначав, що його діяльність «для зросту автономістичних і загально-політичних думок на Україні мала величезну вагу. Він стоїть немов на авансцені сучасних політичних і громадських напрямів, що склалися здебільшого під його впливом...» [13, С. 37—38].

Учасники українського партійного руху у своїх публікаціях прагнули визначити організаційні передумови створення партій. В. Дорошенко пов'язував їх з утворенням різних українських організацій на початку 1890-х рр., які ста-

ли перехідною стадією до майбутніх партійних угруповань [15, С. 32]. С. Єфремов один із перших (а пізніше й В. Дорошенко) вважав, що організаційною передумовою формування українських ліберально-демократичних партій стала створена 1897 р. в Києві Всеукраїнська загальна безпартійна демократична організація (ВЗБДО). Розкриваючи процес формування та еволюції УДРП, він зазначав, що «початок партії лежить у тій загально-українській безпартійній організації», яка збрала «всі свідомі з національного боку інтелігентні сили на Україні» й поклала підвалини та створила ґрунт для майбутніх політичних організацій. Уже 1903 р. серед членів ВЗБДО сформувалася думка про її реорганізацію в політичну партію — УДП [13, С. 33].

В. Дорошенко наголошував, що УДП досить швидко організувалася тому, що в Україні були безпартійні українські «громади». Водночас він указував, що на формування ліберально-демократичних партій опосередковано вплинула й Революційна українська партія, діяльність якої на той час була своєрідним прикладом і підштовхнула громадівців до організації першої ліберально-демократичної партії — УДП [15, С. 41].

К. Залевський у своїй статті стверджував, що УДРП вийшла з лав «українофільського руху», який розвивався у 1880—1890-х рр. Але, продовжуючи, він зазначав, що джерелом трьох українських партій — «Спілки», українських соціал-демократів і радикально-демократичної — стала РУП, яка була утворена з лівого крила українофілів [16, С. 294]. Якщо до перших двох партій ця теза К. Залевського має безпосереднє відношення, то щодо УДРП її можна сприйняти лише крізь призму опосередкованого впливу на учасників ВЗБДО. Адже РУП не була базовою організацією для українських ліберально-демократичних партій.

Заснування УДП С. Єфремов датував 1904 р. Він зазначав, що в ній від початку виникла радикальна течія (до неї входив і сам С. Єфремов — *Авт.*), яка і створила УРП із соціалістично-народницькою програмою. Будучи одним з ініціаторів створення останньої, С. Єфремов дав позитивну оцінку видавничій діяльності цієї партії у другій половині 1905 р., але не розкрив зміст цієї діяльності [13, С. 44, 55, 56].

В. Дорошенко пов'язував зі створенням УДП якісно новий етап у діяльності старшого покоління українських патріотів, яке до цього займалося культурно-просвітницькою роботою, а об'єднавшись у партію прилучилося до політики [15, С. 40].

О. Русов у своїй коротенькій публікації у часопису «Киевская старина» 1906 р., а також В. Дорошенко вказували на ті програмні вимоги, які об'єднували УДП із російською конституційно-демократичною партією [14, С. 79—81; 15, С. 41]. Це свободи, недоторканність особи, знищення привілеїв, рівність, вимога проведення демократичних виборів до парламенту на основі прямого, загального, рівного і таємного права. Але програма УДП, як зазначав О. Русов, відрізнялася від інших подібних партійних програм тим, що в ній ішлося про автономію не окремих, а всіх народів, які населяли Російську імперію [14, С. 79—81]. В. Дорошенко вказував на головне розходження у про-

грамних вимогах УДП і партії кадетів, які погоджувалися лише на автономію Польщі, Фінляндії та не погоджувалися на автономію України й перебудову Росії на федеративних основах з автономією для всіх народів [15, С. 41]. О. Русов визначив головні вимоги програми УДП щодо реформування державного устрою Російської імперії. Він акцентував увагу на тому, що партія не сприймає централізаторської системи в Росії, яка панує наперекір усім потребам окремих народів і не враховує їхні соціально-економічні й національно-культурні запити. Тому УДП спрямовує свої вимоги на обмеження централізації та розширення місцевої автономії в Україні при забезпеченні рівних прав представникам інших націй, котрі проживають на її території [14, С. 80].

Щодо УРП, то в ній, як зазначав В. Дорошенко, об'єдналася українська інтелігенція, яка не сприймала соціал-демократичний напрямок РУП і стояла ближче до ідеології того крила російського радикального народництва, що пізніше згуртувалося в партію народних соціалістів [15, С. 41]. Програму УРП було видано 1905 р. у Львові, вона містила вимоги федеративного устрою Росії з автономією для України та інших національних областей держави [15, С. 41—42], що збігалось з програмною вимогою УДП.

Об'єднання УДП й УРП наприкінці 1905 р. С. Єфремов пояснював тим, що обидві партії «мали багато дечого з програмового боку спільного». Але програма створеної УДРП стала компромісом «між досить не однаковими елементами» [13, С. 56]. Звичайно, подібність платформ та ідеологічних засад УДП й УРП сприяла об'єднанню цих двох партій, хоч і не усувала певні розходження, обопільне визнання яких стало компромісом. Але С. Єфремов не говорив про те, що об'єднання цих партій зумовлювалося ще й тим, що вони залишалися недостатньо потужними політичними організаціями та через об'єднання прагнули зайняти більш поважне місце в українському партійно-політичному спектрі. На цьому, зокрема, наголошував В. Дорошенко. Він уважав, що УРП створила радикально налаштована інтелігенція на чолі з Б. Грінченком, але партія об'єднала невелику групу, оскільки радикалів було не дуже багато. «З огляду на свою нечисленність, — переконаний В. Дорошенко, — пристали радикали до демократів і утворили разом з ними одну партію» [15, С. 42].

С. Єфремов визнавав, що після утворення УДРП зберігала ідейно-політичну строкатість і певну невиразність політичного обличчя. Партія, підкреслював він, «це швидче блок дуже неоднакових елементів, які тягнуть в різні боки і тим зменшують її енергію в практичних справах». Тому УДРП «не може собі дати ради й досі, все заходжуючись коло перегляду програми, нової партійної назви» [13, С. 56]. Більше того, С. Єфремов наголошував, що УДРП, пройшовши досить довгу еволюцію, так і не змогла її завершити, і це тримає партію «на распутті між справжнім демократизмом та полохливим опортунізмом» [13, С. 56]. Така оцінка С. Єфремовим внутрішнього партійного становища пояснюється насамперед тим, що він представляв радикальну течію партії й, очевидно, не сприймав прокадетської поміркованої, яку уособлювали колишні члени УДП. В. Дорошенко підтверджував, що серед укра-

їнських демократів-радикалів були дуже радикально, а то й соціалістично налаштовані та, навпаки, були досить помірковані. Це приводило до внутрішніх партійних незгод, котрі даремно намагалися узгодити частим переглядом і перероблюванням програми [15, С. 66]. Один із керівників УСДРП М. Порш у зв'язку з цим зазначав, що програма УДРП була «закрашена більше чи менше фразеологією соціалізму» й гаслами поступовості, гармонії «міжкласових відносин» і демократизму [17, С. 10—11].

С. Петлюра також цілком слушно зауважував про наявність в УДРП різних течій, тому «українська демократично-радикальна партія в тій формі, в якій вона існує досі, далі жити не може» [18, С. 52]. При цьому він посилався на рішення VI з'їзду УДРП (травень 1907 р.), на якому через існування в партії певних політичних розбіжностей обговорювалося питання зміни її назви, зокрема на «трудова», а також вносилися поправки до програми. Загалом С. Петлюра визнавав, що розвиток партії в напрямі до більш розвиненого демократизму «трудящих мас», якщо він справді буде відбуватися невинно, посилить УДРП, адже наблизить її до селянських «трудящих мас» і забезпечить їй певний вплив на них [18, С. 52].

Щодо змін у програмі, то вони, як вказував С. Петлюра, торкалися вимог державного ладу. Поправки були сформульовані таким чином: «а) Російська держава має керуватися основними законами, виробленими й ухваленими народними представниками; б) загальнодержавна конституція має бути заснована на федеративно-автономних підвалинах» [18, С. 51—52].

У тій частині програми, де говорилося про держаний лад в Україні, з'їзд УДРП ухвалив пункт, який зазначав обов'язковість запровадження в усіх інституціях української мови як офіційної. Щодо земельної справи, то з'їзд вирішив внести до пункту щодо переходу до крайового фонду земель приватних власників незначні правки, зміст яких полягав у наступному: «До того ж фонду повинні бути передані землі поодиноких власників [...] на умовах, які виробить краєва рада (сейм)» [18, С. 51—52].

Загалом у публікаціях 1905—1917 рр. відсутній усебічний і детальний аналіз програми УДРП, хоча автори виокремлювали такі її вимоги, як автономія України, демократизація Росії, розвиток місцевого самоврядування, націоналізація освіти, аграрні вимоги партії тощо. Щоправда, К. Залевський у своїй статті подав текст програми УДРП російською мовою і зробив висновок, що ця партія за своєю політичною спрямованістю наближається до програми-мінімум УСДРП [16, С. 299—300]. Автор, очевидно, мав на увазі те, що програмні установки та резолюції II з'їзду УСДРП включали загальнодемократичні завдання, встановлення республіканського ладу в Росії, скасування залишків феодалізму у соціальній сфері, запровадження громадянських свобод, надання національно-територіальної автономії Україні тощо. Але в УСДРП ці вимоги підпорядковувалися кінцевій меті — завоюванню соціалістичного ладу.

В. Дорошенко визнавав схожість програмних положень і тактики УДРП із російською партією кадетів, підкреслював, що деякі члени УДРП одночас-

но входили й до кадетських організацій та вказував на те, що більшість української партії «була одначе настроєна значно радикальніше, ніж кадети, бо склад УДРП був далеко демократичніший, ніж склад рос. конституційно-демократичної партії» [15, С. 67].

С. Єфремов, як один із лідерів УДРП, пояснював недостатню політичну роботу партії в масах її внутрішнім станом, тим, що вона «хитається поміж поглядами то лівого, то правого крила свого, не зважаючи твердою ногою стати на якусь певну позицію». «Звідси, — заявляв він, — цілковите занедбання практичної роботи й надолужування працею над програмою та всякими партійними дрібницями» [13, С. 57]. І це при тому, що за своїм складом партія «найдужча і найсолідніше обставлена з усіх українських сучасних партій» [13, С. 57—58], так як до неї входили відомі представники національно свідомої інтелігенції. До речі, М. Порш уважав УДРП однією з найвпливовіших і найчисельніших українських партій того часу [17, С. 10—11].

С. Петлюра вказував на недостатнє теоретичне обґрунтування українських вимог у програмі УДРП і зазначав, що навіть за наявності принципово витриманої програми, партійно-теоретичної літератури, визнаних теоретиків і публіцистів жодна партія нічого не варта політично, якщо вона не має «міцних організованих і прихильних до себе громадських кругів» [18, С. 54]. І це «є ще більшою правдою в відношенні до партії українських радикалів», а «організаційний багаж її, як і всякої молоді організації, стоїть ще гірше, ніж оборона програмових принципів» [18, С. 54]. Очевидно, що оцінка УДРП як слабкої організаційно політичної сили ґрунтувалася насамперед на особистих політичних уподобаннях С. Петлюри як одного із лідерів УСДРП.

В. Дорошенко, здійснивши у своїй праці короткий огляд українських партій у Російській імперії на початку ХХ ст., включаючи УДРП, доходив висновку, що жодну з партій «не можна вважати за виразницю й заступницю інтересів величезної більшості українського трудящого люду, що складається переважно з трудящого дрібного селянства — хліборобів» [15, С. 58], і кожна йде «на службу» до того чи іншого класу [15, С. 64]. А К. Залевський визначав соціальний склад УДРП під кутом зору соціал-демократа. Він указував, що до партії входили селяни, дрібні й середні власники, міська дрібна та середня буржуазія, значна кількість інтелігенції. Загалом наголошував на тому, що УДРП спиралася на дрібну буржуазію й селянство [16, С. 300]. Сьогодні така характеристика соціального складу УДРП виглядає ідеологічно залежною та упередженою.

Порівняно значний матеріал з історії УДРП подавався в науковому й літературно-публіцистичному щомісячному журналі «Україна», який виходив у 1907 р. як продовження часопису «Киевская старина». У рубриці «З українського життя» активну участь брали С. Петлюра, Д. Дорошенко та інші автори. Опубліковані в «Україні» статті розкривають важливі аспекти з історії та діяльності УДРП, у них сформульовані певні висновки й оцінки, які тією чи іншою мірою знайшли своє відображення та підтвердження в історичних розвідках наступних історіографічних періодів. Ідеться про суть програмної

платформи УДРП, її друковані органи, участь партії в думських виборах, тактику під час виборів, наявність відповідних конкретно-історичних фактів, роль партії в організації Українського парламентського клубу, визначенні його платформи тощо. Значний інтерес у цьому плані становлять насамперед статті Д. Дорошенка та С. Петлюри [18, С. 49—64; 19, С. 1—29; 20, С. 97—101; 21, С. 31—41]. До речі, ці статті зазвичай лише згадуються в наявних історіографічних оглядах, але поки не стали предметом докладного аналізу, що свідчить про певну обмеженість сучасних уявлень про зміст першого періоду в історіографії українського ліберально-демократичного партійного руху.

Діяльність і тактика УДРП під час виборів до I Думи досить повно, як на той час, розкриті у статті Д. Дорошенка. Автор зазначав, що на розгортанні роботи українських партій, пов'язаної з виборами, негативно позначилися оголошення 1 грудня 1905 р. у декількох українських губерніях воєнного стану та розпочаті масові арешти [19, С. 4].

Значно пізніше В. Дорошенко більш зважено, помірковано і загалом позитивно оцінював передвиборчу діяльність УДРП до I Думи. У 1916 р. він, зокрема, наголошував, що під впливом демократ-радикалів перебувала вся преса, видавництва, «Просвіти», клуби тощо. Загалом, на його думку, УДРП розгорнула досить енергійну агітаційну діяльність «перед виборами до I Державної думи, виставляючи в багатьох місцях (особливо на Полтавщині) своїх кандидатів, або підтримуючи кандидатів російських кадетів» [15, С. 61]. У результаті було досягнуто великого політичного успіху — утворено Українську громаду в Державній думі [15, С. 61].

Дещо ширшою тактику блоків УДРП під час виборів до I Думи визнавав Д. Дорошенко. Він зазначав, що вона здійснювала тактику блокування з Партією народної свободи (кадети), що мала найбільший вплив в Україні, а також польськими та єврейськими поступовими організаціями в Києві, Полтаві, Одесі. Завдяки таким блокам до I Думи за списками кадетів пройшов І. Шраг, А. В'язлов та ін. [19, С. 12], а персонально від партії був обраний В. Шемет. До речі, ці прізвища, а також П. Чижевський, М. Біляшівський, А. Грабовецький, яких Д. Дорошенко включав до проводу Українського парламентського клубу, згадуються в наукових розвідках наступних історіографічних періодів. У статті підкреслювалося, що завдяки УДРП у I Думі було організовано парламентський клуб, який мав вести боротьбу в інтересах українського народу.

Цікавою є також інформація Д. Дорошенка про те, що перед відкриттям I Думи УДРП провела 17—18 квітня 1906 р. свій з'їзд, на якому схвалила наказ: «Члени Думи українці мають скласти свій парламентський клуб» [19, С. 14]. В основу діяльності цього клубу УДРП запропонувала свою скорочену програму, політичною вимогою якої була вимога автономії України [19, С. 14]. На з'їзді також визнано необхідність підготовки статуту української автономії із залученням до його розробки українських учених із підросійської та підавстрійської частин України. Те, що Український парламентський клуб у I, а потім і у II Думах стояв на платформі УДРП, підтверджував і В. Дорошенко [15, С. 66].

Визначаючи кількісний склад Українського парламентського клубу в І Думі, Д. Дорошенко називав приблизну цифру — до 40 депутатів (сьогодні відомо, що клуб об'єднував 45, а В. Дорошенко називав 44 депутати [15, С. 63]) і вказував на його провід: «На чолі клубу стали депутати: Ілля Шраг, В. Шемет та П. Чижевський і відомий український історик і археолог М. Біляшівський» [19, С. 14]. До речі, В. Дорошенко до засновників Української громади в І Думі відносив також А. В'язлова, Г. Зубченка, М. Онацького [15, С. 62].

Д. Дорошенко наголошував на особливостях складу Українського парламентського клубу, адже до нього записалися депутати-інтелігенти, які належали до російських поступових партій: від Харкова — М. Ковалевський, від Полтави — І. Прісецький, від Києва — А. В'язлов, Є. Шольц і барон Ф. Штейнгель, від Чернігова — А. Свечін та ін. До клубу входили й селянські депутати: І. Тарасенко, А. Грабовецький, Г. Зубченко, М. Онацький, С. Таран [19, С. 14—15]. Друкованим органом Українського парламентського клубу в І Думі, як зазначає Д. Дорошенко, був політичний російськомовний тижневик «Украинский вестник», покликаний стати українською трибуною в Росії. Він висвітлював діяльність Думи, публікував промови і статті депутатів. Активну участь у роботі журналу брав М. Грушевський. 14 випусків часопису сприяли поширенню ідеї українства серед російської громадськості [19, С. 16].

Цікавою є загальна оцінка діяльності Українського парламентського клубу, сформульована Д. Дорошенком. Він підкреслював, що його заснування «породило надії українського громадянства, що буде розв'язано наболілі питання національного життя України», але «клуб не справдив тих надій, які на нього покладалися в своїх сподіванках українським громадянством, хоча для популяризації української ідеї він зробив чимало» [19, С. 15, 16]. Двомісячне існування парламентського клубу відіграло, за переконанням автора статті, роль школи на майбутнє та мало суто демонстраційне значення. Навіть декларацію про автономію України (підготував М. Грушевський), яку мало бути проголошено від імені Українського парламентського клубу, не було оприлюднено [19, С. 16, 19]. Крізь призму минулого десятиріччя дещо інакше, власне як маніфестацію української нації, сприймав утворення Українського парламентського клубу в І Думі В. Дорошенко. «Багато значив, — писав він, — уже сам факт заснування Громади. Він виразно, на цілий світ проголосив, що Україна чує себе окремою нацією й домагається свого права. Чужинці побачили, що Росія й Україна не те саме, а друге, що взагалі російська держава це не якась національна держава, а держава національностей. Для самого українського руху існування Громади мало велике агітаційне значення» [15, С. 63].

Д. Дорошенко пояснював лише внутрішніми причинами, чому Український парламентський клуб не виправдав покладених на нього надій. Їх він убачав у розмаїтому складі, наявності представників партії кадетів, а також «селян, які й слова не чули про якийсь українське питання, про спеціальні українські постулати». Крім того, група інтелігентних українських депутатів була нечисленною і слабкою. Вона самостійно не виробила чіткої програми національної

української політики й детального плану культурно-національних реформ. Усе це розроблялося вже під час роботи Думи [19, С. 16]. Звичайно, таке пояснення слухне. Але воно не зачіпає, насамперед, головних причин державно-політичного характеру, які обмежували можливості Українського парламентського клубу в I Думі. Адже українські вимоги не хотів визнавати російський уряд, а з іншого боку — Думу було розпущено через 72 дні. Отже оцінка діяльності парламентського клубу Д. Дорошенком видається дещо однобічною.

Нарешті, в означеній статті Д. Дорошенка констатувалося, що, використовуючи свої друковані органи «Раду» та «Рідний край», УДРП восени 1906 р. активно підтримувала вимоги створення українських кафедр й українізації всієї системи шкільної освіти, відстоювала тим самим національно-культурні інтереси українців у Росії. І хоч автор не аналізував зміст цих партійних видань, але по суті схвально ставився до їхньої діяльності. До речі, у зв'язку з цим Б. Грінченко робив закид УДРП щодо усунення від політичного життя країни після того, як уряд розпустив I Думу [22, С. 118—120]. Він визнавав, що «старі гени» культурництва проявилися в домінуванні культурно-просвітницької діяльності над політичною, що згодом призвело до політичної смерті дітища українських лібералів — УДРП [23, С. 115—116]. Перевагу культурно-освітньої роботи над політичною в діяльності партії визнавав і С. Петлюра [24, С. 70]. З цією думкою погоджувався Д. Дорошенко, зазначаючи, що українська ліберальна інтелігенція здавна вважала культурно-просвітницьку сферу вихідним пунктом своєї громадської роботи [19, С. 6—7; 25, С. 17].

Коротка й лаконічна характеристика передвиборчої діяльності УДРП до II Думи міститься у статті Д. Дорошенка «3 українського життя» [20, С. 97—101]. Її було підготовлено ще до початку роботи представницького органу, тому в ній подавалися лише загальна характеристика умов передвиборчої діяльності УДРП та підсумки виборів. Автор зазначав, що у виборчій кампанії брали участь організації як Української радикально-демократичної партії, так і українських соціал-демократів. Але їхня участь не була широкою. Це пояснювалося несприятливою політичною обстановкою, системними і планомірними передвиборчими репресіями та арештами можливих кандидатів до Думи. А також заборонаю зібрань опозиційних партій, закриттям їхніх газет, що не давало можливості відкрито здійснювати агітацію, вільно оголошувати списки вибірників. «Взагалі, — зазначав Д. Дорошенко, — картина виборів на Україні до другої Думи зовсім нагадувала класичний край “виборчих розбоїв — Галичину”» [20, С. 99]. Натомість відверто діяли чорносотенні партії, котрі користувалися як відкритою, так і прихованою підтримкою з боку державних адміністрацій.

Негативною рисою виборчої діяльності автор статті вважав відсутність єдності між українськими політичними партіями. Адже у ході виборів УДРП блокувалася, зокрема, в Полтаві, Одесі, Лубнах, Кобеляках — із партією кадетів та Союзом для досягнення повноправ'я єврейського народу, а в Одесі ще й з організаціями поляків та литовців. Найкращі результати така тактика дала в Полтаві, де на виборах вибірників від міста блок поступових сил провів 6 осіб. Водночас

українські соціал-демократи в Полтаві, Лубнах виступали у спілці з російськими та єврейськими соціал-демократами. У Лубнах через відсутність єдності між українськими соціал-демократами та ліберал-демократами було «провалено» кандидатуру депутата I Думи В. Шемета. Підсумовуючи результати виборів до II Думи від 9 губерній України (103 депутати), Д. Дорошенко вказував на значну частину серед них монархістів та октябристів (47 осіб) і безпартійних (9 осіб). Від усіх опозиційних сил пройшли 47 депутатів [20, С. 98, 99]. Фактологічний, конкретно-історичний матеріал, позначені автором акценти і висновки щодо участі УДРП у виборах до I та II Державних дум не втратили свого значення і знайшли подальше доповнення й обґрунтування в історіографії.

С. Петлюра, як представник іншої української партії, визначає свою позицію щодо тактики УДРП, її відношення до української фракції в II Думі. Зокрема він критикував рішення VI з'їзду УДРП (травень 1907 р.) про створення комітету, який мав допомагати в роботі національної фракції у II Думі, надавати їй матеріали для тих законопроектів, що стояли на черзі й торкалися інтересів України. Такий комітет С. Петлюра вважав зайвою «передаточною інстанцією», тому що сама партія повинна брати на себе цю роботу. «Більше б користі і для самої партії, і для парламентської трудової громади, — писав він, — було, коли б перша увільнила останню хоть від частини тієї тяжкої праці, яку їй доводиться проводити в Думі, і взяла на себе ініціативу підготовки і навіть редакції самих законопроектів» [18, С. 53]. Автор визнавав спільність програмних поглядів УДРП із поглядами української думської фракції й був переконаний, що якраз це покладає на партію обов'язок виявляти більше ініціативи та реальної допомоги щодо діяльності парламентської громади, так як партія має значну інтелігентську силу, здатну до творчої законодавчої ініціативи в інтересах України [18, С. 53]. Критика С. Петлюрою рішень VI з'їзду УДРП про допомогу українській парламентській громаді в II Думі шляхом створення комітету видається упередженою, адже ефективною така допомога могла б бути якраз за наявності спеціальної групи, до якої входили б представники національної інтелігенції, здатні на основі наукових підходів надавати необхідні законопроекти та інші матеріали. З іншого боку, наявність такого комітету не означала, що партія відмежовується від його діяльності. Цілком очевидно, що саме виходячи з цих позицій з'їзд ухвалював рішення про створення комітету.

В. Дорошенко назвав головних засновників Української громади в II Думі: Є. Сайко, В. Хвіст, Н. Довгополов, М. Рубіс, А. Гриневич, С. Нечитайло, та її кількісний склад — 47 осіб. Він визнав, що попри короткий час існування (всього 103 дні, від 20 лютого до 3 червня 1907 р.) національна фракція у II Думі залишила більший слід, ніж першодумська громада. Вона швидше організувалася й розпочала роботу, використовуючи свій друкований орган «Рідна справа — Вісті з Думи» [15, С. 63]. Власне, таку оцінку щодо Української громади у II Думі висловлював і Ф. Матушевський, який писав, що вона «зразу виявила себе не тільки більше свідомою від такої ж громади в першій Думі, а і заходилася біля парламентських справ з готовим, як то кажуть, апа-

ратом для парламентської праці і планом щодо роботи» [26, С. 87]. Ф. Матушевський, В. Дорошенко, К. Залевський наголошували на основному змісті роботи Української громади у II Думі при підготовці проектів законів та поправок до них: питання про автономію України, про місцеве самоврядування, про українську мову у школі, суді, церкві, про організацію курсів з української мови, літератури та історії для учителів, про запровадження вивчення української мови в учительських семінаріях України, кафедр української мови, літератури та історії у Київському, Харківському та Одеському університетах. При цьому, висуваючи вимогу автономії, Українська громада тісно пов'язувала її здійснення з демократизацією Росії. Щодо аграрних вимог, то було дещо змінено програмне положення УДРП. Зокрема вимагалось примусове відчуження приватних земель, які перевищують трудову норму, і не згадувалося про винагороду їхнім власникам. Це пояснюється, з одного боку, змістом наказів, які надсилали селяни-виборці, а з іншого боку — впливом лівого крила Думи, групи трудовиків [15, С. 64, 65; 16, С. 301, 302; 26, С. 89—91].

Організацію, проведення засідань, діяльність Української громади у II Думі, її стосунки з трудовиками, очевидно, найповніше подав у своїй статті член УДП, УРП, а потім і УДРП Ф. Матушевський [26, С. 78—99]. Він уважав, що Українська громада за час свого існування зайняла центральне місце у житті українців. На відміну від В. Дорошенка, котрий у 1916 р. зараховував до її засновників шістьох депутатів, Ф. Матушевський у 1907 р. називав чотирьох: Н. Довгополов, А. Гриневич, М. Рубіс, В. Хвіст. Повністю подавши текст декларації Української громади у II Думі, який надійшов до газети «Рада», Ф. Матушевський визнавав, що в основі документа лежали тези програми УДРП. Своєрідною перешкодою для парламентської роботи автор уважав те, що «більшість членів, увійшовши в склад Української громади, одночасно належала й до інших парламентських фракцій» — від крайніх лівих і до кадетів [26, С. 88]. Якраз це вносило елементи дезорганізації у саму громаду, найбільше шкодячи її роботі. Вихід українських депутатів із трудової фракції 24 травня відбувся, як стверджував Ф. Матушевський, за наказом з'їзду УДРП, не через принципові програмні незгоди, яких небагато, а через незгоди щодо тактики [26, С. 96, 97]. Але К. Залевський доповнював, що Українська громада вийшла із групи трудовиків під впливом виборців [16, С. 301]. Загалом Ф. Матушевський уважав, що досвід депутатів з України в перших двох думах знадобиться майбутнім послам.

Окремі моменти щодо участі УДРП у виборчій кампанії до III Думи відображено у статті С. Петлюри [21, С. 31—41]. Автор, будучи членом УСДРП, відзначав, що найбільше заходів для пробудження політичної свідомості та залучення народних мас до виборів здійснила саме УСДРП. А іншою українською партією, що проявила хоч якийсь інтерес до виборів, була УДРП. Дещо інакше оцінював виборчу діяльність до III Думи УДРП і УСДРП В. Дорошенко. На його думку, ці партії «взяли доволі енергійну участь в виборчій боротьбі, але успіхи задалегідь можна було передбачити — своїх людей у 3-ю Думу українці не змогли перевести» [15, С. 67].

С. Петлюра подавав інформацію, що напередодні виборчої кампанії до III Думи УДРП провела конференцію, на якій було ухвалено рішення про участь партії у виборах та підготовку виборчої платформи, визначено тактику, яка включала три пункти:

«1) Партія виступає цілком самостійно там, де має надію провести власного кандидата в Думу.

2) Партія виступає цілком самостійно також тоді, коли немає ніякої надії провести в Думу прогресивного з погляду партії кандидата, здебільшого такого, який взяв би на себе обов'язок обстоювати в Думі українську школу.

3) У всіх інших випадках партія вступає в передвиборчі блоки та згоди з усіма опозиційними партіями, не правіше к.-д. (тобто конституційних демократів, кадетів — *Авт.*)» [21, С. 36].

С. Петлюра критикував перші два пункти виборчої тактики УДРП. Він наголошував, що демократично-радикальна партія не може виконати перший пункт, так як вона «не уявляє поки що з себе такої реальної політичної сили, яка б на власну руку і без допомоги інших опозиційних елементів проводила виборчу кампанію в межах України» [21, С. 36]. Другий пункт виборчої тактики автор уважав незрозумілим, а поняття «прогресивний з погляду партії кандидат» вимагало певного пояснення. С. Петлюра висловлював своє бачення вимог до такого кандидата. «Навряд чи для партії досить, щоб такий кандидат обстоював тільки українську школу, — писав він, — навряд вона буде підтримувати такого кандидата, який буде з боку політичного темним обскурантом, ворогом політичних реформ, ширших національних прав для пригноблених націй, хоч він і буде признавати національну по язичку школу» [21, С. 36]. Критика виборчої тактики УДРП, очевидно, позначалася суб'єктивним сприйняттям автором цієї політичної партії. Як свідчить зміст статті, вона зумовлювалася насамперед бажанням С. Петлюри показати значну перевагу на цьому полі його партії — УСДРП. Адже авторові, без сумніву, була відома політична платформа УДРП у виборчій кампанії, яка базувалася на партійній програмі та, крім українізації освіти, включала вимоги демократичної перебудови Росії, її федералізацію й надання національно-територіальної автономії Україні, всім пригнобленим націям. Інша річ, що українські парламентські громади I та II Дум, створені за ініціативою УДРП, не реалізували виборчу платформу партії. Але вона не змінювала своєї програми й під час виборів до III Думи. Щоправда, добитися якихось політичних результатів не змогла. Сьогодні на основі наявного історичного досвіду, звичайно, можна піддати сумніву можливість реального втілення у життя ідеї федералізації Російської імперії й надання Україні статусу національно-територіальної автономії.

У публікаціях українських партійних і громадських діячів, котрі з'явилися після початку столипінської реакції, визнавалося, що вона призвела до згорання діяльності українських партій, включаючи УДРП.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Kovalchuk, I.A. Istoriohrafia stanovlennia ta diialnosti ukrainskykh politychnykh partii pochatku stolittia. *Naukovi pratsi z pytan politychnoi istorii*. Kyiv, 1992. 172: 105-114 [in Ukrainian].
[Ковальчук І.А. Історіографія становлення та діяльності українських політичних партій початку століття. *Наукові праці з питань політичної історії*. Київ, 1992. Вип. 172. С. 105—114].
2. Mesha, V.H. Ukrainse natsionalne vidrozhennia 1905—1914 rokiv: (istoriohrafia problemy). Kyiv, 2004 [in Ukrainian].
[Меша В.Г. Українське національне відродження 1905—1914 років: (історіографія проблеми). Київ, 2004. 157 с.].
3. Pavko, A.I. Politychni partii ta orhanizatsii v Ukraini naprykintsi XIX — na pochatku XX stolittia: metodolohiia, istoriohrafia problemy, perspektivni napriamky naukovykh doslidzhen. Kyiv, 2001 [in Ukrainian].
[Павко А.І. Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX — на початку ХХ століття: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень. Київ, 2001. 112 с.].
4. Yaremchuk, V. Suchasna ukrainska istoriohrafia z problemy ukrainskoi bahatopartiinosti (kinets XIX st. — 1917, 1918 rr.): stan rozrobky i perspektivy doslidzhen. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*. 2011. 3 (53): 190-216 [in Ukrainian].
[Яремчук В. Сучасна українська історіографія з проблеми української багатопартійності (кінець XIX ст. — 1917, 1918 рр.): стан розробки і перспективи досліджень. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2011. Вип. 3 (53). С. 190—216].
5. Kolesnyk, V.F., Mohylnyi, L.P. Ukrainski politychni partii v Avstro-Uhorskii ta Rosiiskii imperiiakh: istoriohrafia. Kyiv; Nizhyn, 2019 [in Ukrainian].
[Колесник В.Ф., Могильний Л.П. Українські політичні партії в Австро-Угорській та Російській імперіях: історіографія. Київ; Ніжин, 2019. 248 с.].
6. Kolesnyk, V.F., Mohylnyi, L.P. Liberalno-demokratychni partii Naddniproianshchyny: istoriohrafia. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii. Zb. nauk. st. Pereiaslav-Khmelnytskyi*, 2001. 12: 192-204 [in Ukrainian].
[Колесник В.Ф., Могильний Л.П. Ліберально-демократичні партії Наддніпрянщини: історіографія. *Наукові записки з української історії. Зб. наук. ст.* Переяслав-Хмельницький, 2001. Вип. 12. С. 192—204].
7. Mohylnyi, L.P. Liberalno-demokratychni partii Naddniproianshchyny na pochatku XX st.: zarubizhna istoriohrafia. *Visnyk Akademii pratsi ta sotsialnykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy. Naukovo-praktechnyi zbirnyk*. Kyiv, 2002. 2 (15): 42-45 [in Ukrainian].
[Могильний Л.П. Ліберально-демократичні партії Наддніпрянщини на початку ХХ ст.: зарубіжна історіографія. *Вісник Академії праці та соціальних відносин Федерації профспілок України. Науково-практичний збірник*. Київ, 2002. № 2 (15). С. 42—45].
8. Kolesnyk, V., Mohylnyi, L. Ukrainski liberalno-demokratychni partii v Rosiiskii imperii na pochatku XX stolittia: suchasna istoriohrafia. *Visnyk KNU im. Tarasa Shevchenka. Istoriiia*. Kyiv, 2007. 91: 30-32 [in Ukrainian].
[Колесник В., Могильний Л. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття: сучасна історіографія. *Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 2007. Вип. 91. С. 30—32].
9. Hrushevskiy, M.S. Z bizhuchoi khvyli: statti i zamitky na temy dnia 1905—6 г. Kyiv, 1906 [in Ukrainian].

- [Грушевський М.С. З біжучої хвилі: статті й замітки на теми дня 1905—6 р. Київ. 1906. 126 с.].
10. Schegolev, S. *Sovremennoe ukrainstvo. Ego proiskhozhdenie, rost i zadachi*. Kiev; St. Petersburg, 1914 [in Russian].
[Щёголев С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. Киев; Санкт-Петербург, 1914. 161 с.].
 11. Schegolev, S. *Ukrainskoe dvizhenie kak sovremennyy etap yuzhno-russkogo separatizma*. Kiev, 1912 [in Russian].
[Щёголев С. Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма. Киев, 1912. 588 с.].
 12. Storozhenko, A.V. *Proiskhozhdenie i sushchnost ukrainofilstva*. Kiev, 1912 [in Russian].
[Стороженко А.В. Происхождение и сущность украинофильства. Киев, 1912. 164 с.].
 13. Yefremov, S. *Z hromadskoho zhyttia na Ukraini*. St. Petersburg, 1909 [in Ukrainian].
[Єфремов С. З громадського життя на Україні. Санкт-Петербург, 1909. 77 с.].
 14. Rusov, A. *Ukrainskie partii. Kievskaja starina*. 1906. 3/4 (92): 79-80 [in Russian].
[Русов А. Украинские партии. Киевская старина. 1906. № 3/4. Т. 92. С. 79—80].
 15. Doroshenko, V. *Ukrainstvo v Rosii. Noviishi chasy*. Vienna, 1916 [in Ukrainian].
[Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. Відень, 1916. 115 с.].
 16. Zalevskij, K. *Natsionalnyie partii v Rossii*. In: *Obshchestvennoe dvizhenie v Rossii v nachale XX-go veka*. St. Petersburg, 1914. Т. 3. Кн. 5: 227-344 [in Russian].
[Залевский К. Национальные партии в России. В: Общественное движение в России в начале XX-го века. Санкт-Петербург, 1914. Т. 3. Кн. 5. С. 227—344].
 17. Chatskyi, M. *Suchasnyi moment v zhytti ukrainsoi natsii i zavdannia ukrainsoi sotsial-demokratii*. In: *Na temu dnia. Zb. st. Lviv, 1910*. 1-18 [in Ukrainian].
[Чацький М. Сучасний момент в житті української нації і завдання української соціал-демократії. В: На теми дня. Зб. ст. Львів, 1910. С. 1—18].
 18. Petliura, S. *Z ukrainskoho zhyttia. Ukraina*. 1907. Т. 2. Кн. 2. Ch. 2: 49-64 [in Ukrainian].
[Петлюра С. З українського життя. Україна. 1907. Т. 2. Кн. 2. Ч. 2. С. 49—64].
 19. Doroshenko, D. *Ukraina v 1906 r. Ukraina*. 1907. Т. 1. Кн. 1. Ch. 2: 1-29 [in Ukrainian].
[Дорошенко Д. Україна в 1906 р. Україна. 1907. Т. 1. Кн. 1. Ч. 2. С. 1—29].
 20. Doroshenko, D. *Z ukrainskoho zhyttia. Ukraina*. 1907. Т. 1. Кн. 2. Ch. 2: 97-101 [in Ukrainian].
[Дорошенко Д. З українського життя. Україна. 1907. Т. 1. Кн. 2. Ч. 2. С. 97—101].
 21. Petliura, S. *Z ukrainskoho zhyttia. Ukraina*. 1907. Т. 3. Кн. 3. Ch. 2: 31-41 [in Ukrainian].
[Петлюра С. З українського життя. Україна. 1907. Т. 3. Кн. 3. Ч. 2. С. 31—41].
 22. Vartovyi, P. *Z ukrainskoho zhyttia. Nova hromada*. 1906. Кн. 10: 118-122 [in Ukrainian].
[Вартовий П. З українського життя. Нова громада. 1906. Кн. 10. С. 118—122].
 23. Vartovyi, P. *Z ukrainskoho zhyttia. Nova hromada*. 1906. Кн. 12: 115-120 [in Ukrainian].
[Вартовий П. З українського життя. Нова громада. 1906. Кн. 12. С. 115—120].
 24. Petliura, S. *Z ukrainskoho zhyttia. Ukraina*. 1907. Т. 4. Кн. 2-3: 64-84 [in Ukrainian].
[Петлюра, С. З українського життя. Україна. 1907. Т. 4. Кн. 2-3. С. 64—84].
 25. Doroshenko, D. *Kulturno-prosvitna diialnist ukrainskoho hromadianstva za ostanni dva roky. Ukraina*. 1907. Т. 4. Кн. 2-3. Ch. 2: 17-34 [in Ukrainian].
[Дорошенко Д. Культурно-просвітна діяльність українського громадянства за останні два роки. Україна. 1907. Т. 4. Кн. 2-3. Ч. 2. С. 17—34].
 26. Matushevskiy, F. *Ukrainska hromada v druhii Derzhavnii dumi. Literaturno-naukovy vistyuk*. 1907. 7: 78-99 [in Ukrainian].
[Матушевський Ф. Українська громада в другій Державній думі. Літературно-науковий вістник. 1907. Кн. 7. С. 78—99].

Надійшла / Received 27.05.2023

Viktor KOLESNYK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of NAS of Ukraine,
Head of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine,
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

kolesnykvf@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-4696-0747>

Oksana CHEBERIAKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Candidate of Economic Sciences (Ph. D. in Economics), Professor,
Professor at Department of Finance,
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

cheberyako@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-1563-9611>

UKRAINIAN LIBERAL-DEMOCRATIC PARTIES IN THE RUSSIAN EMPIRE AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY IN POLITICAL JOURNALISM 1905—1917

The purpose is to study the process of forming of historical knowledge about Ukrainian liberal-democratic parties in Russia at the beginning of the 20th century in journalistic works of 1905—1917. **The methodological basis** is a historiographical analysis of political journalism of the given period based on the principles of historicism and objectivity. **The scientific novelty** lies in an attempt to reveal, first of all, the significance of the works of active participants of the Ukrainian national-political movement in the historiography of Ukrainian liberal-democratic parties that were formed and operated in Russia at the beginning of the 20th century. **Conclusions.** From the formation of Ukrainian liberal-democratic parties in the Russian Empire at the beginning of the 20th century and by 1917, a relatively small number of works of a publicistic nature were published, in which certain aspects of the history of the UDP, URP, and UDRP were studied. Their historiographical analysis shows that, in contrast to some assessments established in historiography, the first noticeable results were already achieved in the coverage of the Ukrainian party liberal-democratic movement in the Russian Empire at the beginning of the 20th century. In particular, quite successful attempts were made to single out the ideological, theoretical, and organizational origins and prerequisites for the creation of Ukrainian liberal-democratic parties, to determine the common and different points in the program demands of the Ukrainian liberal-democrats and Russian cadets, to identify the main party demands for reforming the state system of the Russian Empire, and to clarify the reasons for the unification of the UDP and URP. The publications gave an ambiguous assessment of the internal party position of the UDRP, the political and cultural and educational activities of the party, the tactics of the party during the elections to the State Duma, the role of the UDRP in the organization of the Ukrainian parliamentary club and defining its platform. In general, in the political journalism of 1905—1917, the authors formulated their assessments of the activities of the Ukrainian parliamentary club in the First and Second Dumas, a series of conclusions that have not lost their historiographical significance even today. However, some authors' assessments were affected by their political beliefs, and coverage of the activities of Ukrainian liberal-democratic parties was rather fragmentary.

Keywords: *historiography, Ukrainian liberal-democratic parties, publicistic works, political journalism, Ukraine, Russian Empire.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.184>

УДК 94(477)«1648»(092)

Валерій СТЕПАНКОВ

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії,
Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Україна)

stepankovk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2963-6726>

Віталій СТЕПАНКОВ

кандидат історичних наук, старший викладач, кафедра історії України,
Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Україна)

stepankov.vitalii@kpnpu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-5497-9344>

Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ *VS* М. КРИВОНІС: СУПЕРНИЦТВО ЗА БУЛАВУ ЧИ КОНФРОНТАЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ХАРАКТЕР І МЕТУ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ 1648 р.?

Мета полягає у спробі реконструкції характеру взаємовідносин двох видатних діячів початкового етапу Національної революції 1648—1676 рр. **Основні завдання:** з'ясувати чинники появи розходжень у політичній сфері діяльності; вияснити процес їх переростання в конфліктне поле зіткнення поглядів на характер і мету всенародного повстання, яке трансформувалося в революцію; розкрити роль у цьому протистоянні особистих амбіцій кожного з діячів. **Методологія дослідження** ґрунтується на теоретичних конструкціях історичної науки ХХ — початку ХХІ ст., зокрема школи «Анналів», наукових поглядах А. Тойнбі й Ж. Ле Гоффа. Використано принципи неупередженості,

Цитування: Степанков Валерій, Степанков Віталій. Б. Хмельницький *vs* М. Кривоніс: суперництво за булаву чи конфронтація поглядів на характер і мету революційної боротьби 1648 р.? *Український історичний журнал*. 2023. № 5 (572). С. 184—207. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.184>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

історизму, альтернативності й системності та наступні методи: хронологічний, періодизації, ретроспективний, реконструктивний, історико-генетичний, синхронний, історіографічного аналізу й синтезу. **Основні результати.** Аналіз джерельної бази та наукових здобутків попередників дозволив встановити, що конфлікт Б. Хмельницького і М. Кривоноса — це прояв не стільки протиборства владних амбіцій, скільки персоніфікованого феномену зіткнення альтернативних тенденцій перебігу повстання: збереження його козацького характеру чи трансформації в Національну революцію. Доведено, що влітку — восени 1648 р. українська державна ідея досягнення відокремлення Русі (України) від Корони Польської генерувалася у свідомості радикально налаштованих старшин і рядових учасників революційної боротьби, неформальним проводирем котрих виступав М. Кривонос, а не у Б. Хмельницького та очолюваного ним поміркованого угруповання старшин (переважно з реєстрового козацтва). Конфліктна ситуація між ними стала породженням полярності їхніх поглядів на характер і мету повстання та зародженням у першого з них амбіцій оволодіння булавою. В особистісно-соціальному просторі взаємовідносин обох діячів виділяємо три етапи. Перший (лютий — травень) відзначався порозумінням у проведенні воєнних операцій. Другий (червень — перша декада серпня) характеризувався визріванням конфлікту та застосуванням Б. Хмельницьким силового варіанту його розв'язання. Третій (друга декада серпня — листопад) вирізнявся постконфліктною настороженістю зі збереженням розбіжностей у поглядах, що виразно проявилися під час замостянських перемовин 20—21 листопада 1648 р. **Перспективи подальших студіювань** убачаємо в необхідності дослідження процесів трансформації козацької старшини в українську політичну протоселіту 1648 р. та впливу на них політичної діяльності Б. Хмельницького і М. Кривоноса. **Практичне значення досягнутих** результатів полягає в їх можливому використанні науковцями для написання монографій і статей з історії революції XVII ст., а викладачами вишів й учителями — в освітньому процесі. **Оригінальність дослідження** обумовлюється здійсненою вперше в історіографії спробою реконструкції цілісної картини генези, розвитку та силового розв'язання конфлікту Б. Хмельницького з М. Кривоносом, а також їх політичних поглядів.

Ключові слова: *Б. Хмельницький, М. Кривонос, козацька старшина, революційна боротьба, конфронтація, угруповання, погляди, Замостянське перемир'я.*

Важко збагнути особливості розвитку революційних подій 1648 р. без з'ясування процесу трансформації козацької старшини в політичну еліту Української держави, що інтенсивно формувалася. Він гальмувався відсутністю державної ідеї, домінуванням корпоративних інтересів Війська Запорозького, відмінністю поглядів на сутність і мету повстання. У цьому відношенні показовим є характер взаємовідносин їх очільників — Богдана Хмельницького та Максима Кривоноса. На жаль, в історіографії панує мовчання щодо вияснення природи тривалого конфлікту між ними, внаслідок чого залишається нез'ясованою істотна відмінність політичних поглядів радикального й поміркованого угруповань козацької старшини, а отже неможливо осмислити складнощі становлення еліти.

Джерельна база статті, через відсутність матеріалів гетьманського, полкових і сотенних архівів, листування Б. Хмельницького та М. Кривоноса, а також представників старшинського корпусу й козаків, відзначається крайньою обмеженістю та суперечливістю даних. До того ж абсолютна їх більшість витворена автора-

ми шляхетського походження, вороже налаштованими до повсталих українців. Тому, по-перше, отримувана інформація з віднайдених джерел далеко не завжди автентична й достовірна та потребує ґрунтовного аналізу; по-друге, в деяких випадках автори спромоглися реконструювати події лише схематично (контурно), а також змушені були вдаватися до здогадів, гіпотез частіше, ніж цього хотілося б. Джерельну базу складають як рукописні матеріали, що зберігаються в архівосховищах і наукових бібліотеках України¹ та Польщі², так й археографічні публікації, де міститься цінна інформація про політичні погляди, характер взаємин обох очільників революційного руху 1648 р. [1—5].

Проблема визрівання конфлікту між Б. Хмельницьким і М. Кривоносом, його характеру й розвитку не стала в історіографії предметом спеціального дослідження. Зазвичай її торкалися лише дотично. М. Грушевський уперше зробив спробу реконструювати політичний портрет М. Кривоноса як «головної фігури повстання» влітку 1648 р. й окреслив контури природи конфлікту з гетьманом [6, С. 45—49]. В. Липинський суперечливо тлумачив його роль у революційній боротьбі: то вбачав у ньому «найвидатнішого представника» «народного руху» [7, С. 127], то трактував «крівавим провідником української черні», «найголоснішим провідником революції 1648 року», «руйнівна» й «демагогічна» діяльність котрого породжувала «гострі непорозуміння між ним і гетьманом, якому врешті вдалось Кривоноса усунути» [8, С. 165—166]. Для М. Петровського М. Кривоніс — «народний герой», один із «найвидатніших [...] борців проти гніту шляхетської Польщі», «перший полковник» Б. Хмельницького, з котрим завжди панувала «єдність дій» і не існувало «принципальних розходжень», не кажучи вже про конфліктність [9, С. 74—79]. Із радянських дослідників тільки І. Крип'якевич відзначив наявність у нього своїх «амбіцій» як полководця, що мав розбіжності зі Б. Хмельницьким «у военній тактиці», проте, на його переконання, «у найважливіших політичних справах [...] поділяв погляди Хмельницького» й «вони стояли на однакових позиціях у ставленні до шляхетської Польщі» [10, С. 84—86; 11, С. 57—60]. Інші автори, ідеалізуючи його діяльність, замовчували факт гострого конфлікту з Б. Хмельницьким [12, С. 164—180; 13, С. 74—93, 109, 132, 144; 14; 15].

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАІАК України). Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 254. 9 арк.; Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (далі — АННБ. ВР). Ф. 4. Спр. 1321/II. 476 арк.; Ф. 5. Спр. 198/II. 844 арк.; Спр. 225/II. 851 арк.; Спр. 324. 51 арк.; Спр. 3882/II. 64 арк.; Спр. 5768/I. Т. 1: 1522—1649. 953 арк.; Спр. 5769/III. 1858 арк.; Ф. 103. Спр. X.

² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD). Zespół 357. Sygn. 155/181. 512 s.; Zespół 549. Sygn. 9. Т. III. 261 s.; Archiwum Narodowe w Krakowie (далі — ANK). Zespół 465. Sygn. 31. 326 s.; Sygn. 41. 238 s.; Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (далі — BJ). Sygn. 49. 457 s.; Sygn. 90. 72 k.; Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (далі — ВКСz). Sygn. 142. 734 s.; Sygn. 143. 754 s.; Sygn. 379. 218 s.; Sygn. 2576. 666 s.; Sygn. 3564. 534 s.; Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (далі — ВNPANK). Sygn. 1062. 387 k.

Знаний український історик А. Винар не лише спростував міф щодо шотландського походження М. Кривоноса, але й найґрунтовніше на сьогоднішній день дослідив біографічні дані до 1648 р. [16, С. 353—357; 17, С. 358—371]. Хоч у сучасній історіографії ця проблема продовжує або замовчуватися [18, С. 97—114], або висвітлюватися опосередковано, все ж окреслилася позитивна тенденція визнання наявності гострого конфлікту між ним і гетьманом й застосування останнім репресій проти нього та його соратників [19, С. 164—176; 20, С. 145—152, 159—160]. Польські ж дослідники продовжують ігнорувати його існування, вважаючи, що М. Кривоніс діяв, якщо й не виконуючи безпосередніх розпоряджень Б. Хмельницького, то принаймні не без його «прихованого схвалення», а деякі з них схильні вважати інформацію про покарання полковника всього-на-всього плітками [21, С. 110—123, 156—158; 22, С. 27—29, 45—46; 23, С. 44—128, 163—167; 24, С. 53—77; 25, С. 45—57, 162—172; 26, С. 87—120, 157—169].

Уважаємо вкрай важливим для з'ясування поставленої проблеми бодай пунктирно окреслити прикметні риси ментальності та світоглядних засад Богдана Хмельницького й Максима Кривоноса, що сформувалися на початок повстання, і таким чином виявити ті з них, що були тотожними, а отже могли слугувати підставою для спільних дій, і ті, які були несхожими чи навіть протилежними, що вели до протистояння. На превеликий жаль, в історичній літературі частіше всього ігнорується значимість впливу дореволюційного періоду життя обох діячів на характер їх відносин упродовж 1648 р. Через що виникає хибне уявлення, начебто вже з початку революції Б. Хмельницький очолив усенародне повстання українців за незалежність від Речі Посполитої й розбудову самостійної держави, а М. Кривоніс — це вірний соратник і поборник його ідей. Тому вимальовується ледь не ідилічна картина взаємин очільників боротьби.

Вони обидва належали до плеяди видатних особистостей, породжених історичною епохою «Першого національного відродження» [27, С. 51], яка розпочалася в 1590-х рр. і тривала, на наш погляд, до трагічного завершення революції 1648—1676 рр. Прикметними рисами її першого періоду, що продовжувався до 1648 р., були надзвичайно енергійна колонізація південних і східних регіонів України, яка за масштабністю не мала «собі рівних в Європі» [28, С. 89]; розвиток агрокультури у формі протофермерського (козацького) типу господарства й посполитської власності на землю («займанщини»); поява мануфактурного виробництва; трансформація козацького стану в «політичний народ» України, а частини козацької старшини — в політичну протоеліту й зародження в неї «контурів державної ідеї у формі витворення самостійної Руської (Української) держави» [29, С. 171]; «лавиноподібне наростання» національної свідомості [27, С. 51]; виховування якісно нового типу особистості — господаря-воїна (козака чи слободянина), готового зі зброєю в руках захищати свою найбільшу цінність — свободу, «родину, домівку і результати важкої, але вільної праці» [28, С. 93].

Обидва вони, зростаючи кожен у своєму мікросвіті (Б. Хмельницький — у шляхетсько-козацькому, корпорації реєстрового козацтва, а М. Кривоніс — по-

сполитсько-запорозькому), проймалися її духом, відчуваючи себе не пасивно-безвольними спостерігачами плину подій, у вирі яких опинялися, а їх активними учасниками. І перший, і другий на початок революції набули вже багатогранного життєвого досвіду, успішно долаючи екстремально-суворі випробування воєнними діями, морськими виправами, «побувавши в усіх найнебезпечніших і найважчих місцях Гелеспонту й Середземного моря» [4, С. 6] (М. Кривоніс) чи «суворим ув'язненням» у турецькій неволі [2, С. 124] (Б. Хмельницький), украй небезпечної козацької служби на кордонах Дикого Поля та постійною боротьбою за виживання з кримськими й ногайськими татарами. Водночас обоє впродовж десятків літ добряче поварилися в «казані» козацького соціуму, вбираючи кожен у себе ті його звичаї, ментальність, політичні орієнтації та цінності, які органічно сприймалися винятково індивідуальним світоглядом, вдачею, характером, темпераментом, а також уже попередньо утвореними ментальними архетипами соціальних груп, в яких народилися і зростали.

Саме тому, попри належність до єдиної корпорації Війська Запорозького, згадані діячі суттєво різнилися своїми соціальними й політичними орієнтаціями. Так, Б. Хмельницький, сформувавшись у шляхетському середовищі та покаявшись, належав до заможної верхівки реєстровиків, обіймаючи старшинські посади. Послідовно обстоюючи козацькі «права і вольності» й інтереси православ'я (взяв участь у повстаннях 1630, 1637—1638 рр.), усе ж не поділяв настроїв радикально налаштованих кіл козацтва; аж ніяк не переймався соціально-економічними інтересами посполитих, уважаючи наявну соціальну структуру суспільства освяченою Богом й непорушною. Як і більшість покочаченої шляхти, реєстрових і заможних нереєстрових козаків, гадки не мав поривати з Річчю Посполитою, вважаючи її своєю Вітчизною, а також перебував у полоні традиційного козацького міфу про польського короля як гаранта збереження прав і свобод Війська Запорозького й руського народу [30, С. 337—353; 31, С. 15—18; 32, С. 251—256]. Тому доводилося навіть зі старшинами подібної політичної орієнтації в ім'я збереження своїх привілеїв і свобод жертвувати інтересами нереєстрового козацтва й покочачених посполитих, котрі брали участь у виступах проти польської влади. За його ж власним визнанням, зробленим у листі до шляхти та міщан Замостя від 7 листопада 1648 р., «тоді (під час повстання 1638 р. — *Авт.*) нам було погано, коли ви нас спочатку обдурили, а саме, давши подарунки запорізькій старшині, намовили нас від черні відокремитися, що ми й зробили, повіривши вашому слову» [2, С. 77].

Натомість М. Кривоніс виховувався в посполитській сім'ї (вірогідніше всього міщанській), у молодості займався ремеслом і торгівлею, мав конфлікт зі владою чи власником поселення, в якому проживав із сім'єю, був засуджений на смерть та, уникнувши її, подався на Запоріжжя козакувати і прославився в морських виправах [4, С. 48; 16, С. 355—356; 17, С. 361—370; 33, С. 48]. Напевне, ставши козаком, перевіз сім'ю до м. Вільшани на Черкащині [12, С. 164; 19, С. 166]. Його світоглядні засади формувалися, на відміну від Б. Хмельницького, в колі радикально налаштованих запорожців, нереє-

стрових козаків та їхніх старшин. До того ж він проймався їхніми політичними, соціальними й ментальними цінностями. З-поміж них назвемо головніші: домагання урівняти статус козацтва зі шляхетським, збереження прав і свобод руського (українського) народу, автономія козацькому регіону, визнання за покозаченим поспільством козацького імунітету, ліквідація церковної унії, зародження в розпливчастій формі ідеї звільнення Русі з-під польської влади тощо. Вони засвідчували започаткування в 1620—1630-х рр. процесу трансформації радикального угруповання старшини і значного військового товариства в українську політичну протоеліту [29, С. 164—172], до якої входив і М. Кривоніс. Вона не відчувала також особливого благоговіння перед маєстатом короля й Річчю Посполитою як Вітчизною.

Отже на початок революції як Б. Хмельницький, так і М. Кривоніс перебували у вельми зрілому віці (першому з них уже було бл. 52—53, а другому бл. 44—48 років), володіли багатющим життєвим досвідом, значно відмінними політичними, соціальними поглядами, яскраво вираженою харизмою серед різних прошарків Війська Запорозького та покозаченого поспільства й неабиякими амбіціями.

Відомо, що на початку 1648 р. на Січі несла службу залога Черкаського реєстрового полку та перебувала частина запорожців і козаків із Черкащини, серед яких, вірогідніше всього, був М. Кривоніс. Порозумівшись зі Б. Хмельницьким, котрий готував повстання, 4 лютого вони передали йому управління, а зібрана десь 10—15 лютого козацька рада обрала гетьманом [2, С. 31; 20, С. 82—83]. За інформацією від 14 березня Я. Мислишевського, Б. Хмельницький удавав, «що начебто взяв Запоріжжя за дозволом (з рук) Речі Посполитої, а сам же проголосив себе його володарем і сторожем»³. Основну увагу приділяв формуванню війська, в якому М. Кривоніс отримав старшинську посаду (ймовірніше всього черкаського полковника), що засвідчувало факт його високого авторитету серед військового товариства та особисте знайомство з новообраним гетьманом.

Перша достовірна згадка про його активну участь у повстанні припадає на Жовтоводську битву, під час якої він погодився бути заручником у перемовинах Б. Хмельницького з польським воєначальником С. Потоцьким [34, С. 203; 35, С. 105]. За кілька місяців повстання М. Кривоніс уже постав якщо не «правою рукою», то на правду одним із найближчих соратників гетьмана. Адже важко повірити в те, начебто він суто випадково спочатку доручив полковникові командувати авангардом війська, що рухалося до Корсуня, а пізніше — облаштувати фатальну засідку для поляків, котрі ранком 26 травня розпочали відступ до Білої Церкви. І це завдання М. Кривоніс блискуче виконав⁴ [5, С. 20—24, 36—40; 18, С. 72—78; 20, С. 105—110; 34, С. 386—431; 35, С. 115—124; 36, С. 149—153]. Певна річ, що саме радикально налаштовані старшини (чи не

³ ВJ. Sygn. 49. S. 224.

⁴ Ibid. Dział rękopisów. Sygn. 90. S. 1—2.

провідну роль серед них відігравав М. Кривоніс), котрі вочевидь домінували в керівництві повстанням, домоглися від гетьмана формування програми прохань до Варшави, що передбачала не лише скасування Ординації 1638 р., але й виведення польського війська із Задніпров'я й «України», ліквідацію тут «управління Речі Посполитої» та створення удільної держави («руського князівства») ⁵ [23, С. 124—125].

Проте впродовж першої декади червня 1648 р. настрої гетьмана та очільників Війська Запорозького докорінно трансформувалися, оскільки, як на наш погляд, істотно змінився їх склад. Чому? Справа в тому, що до повстанців приєдналися 6 тис. реєстрових козаків, близьких за духом і політичними поглядами Б. Хмельницькому. Добре знаючи їхніх старшин, він саме з них почав творити нове керівне ядро Війська Запорозького, призначаючи на посади генеральних старшин і полковників. Радикально налаштовані старшини втратили провідну роль, опинившись у меншості, адже більшість їх (у тому числі М. Кривоноса) гетьман направив із козацькими сотнями в різні регіони України для організації повстанського руху ⁶ [37, С. 121; 38, С. 83—84] та встановлення власного контролю над його розвитком. По суті відбувся політичний переворот, унаслідок якого владні повноваження в керівництві повстанням перейшли до рук поміркованого угруповання, котре, як і переважна більшість реєстровиків, не думало поривати з Річчю Посполитою, розглядаючи свій виступ «невільним гріхом», учиненим задля захисту законних прав і свобод Війська Запорозького ⁷ [2, С. 32—34; 6, С. 11—12; 32, С. 253—256; 39, С. 181].

На цей час у них не було, та й не могло бути жодних задумів звільнення українських земель і відродження Руської (Української) держави, оскільки самої ідеї цього ще не було сформульовано ані в козацькій, ані у шляхетській спільноті (її творцем став Б. Хмельницький, але тільки в першій половині 1649 р.). Тож поки що вони підтримали на військовій раді 12 червня 1648 р. пропозиції брацлавського воеводи А. Кисіля щодо укладення перемир'я й відрядження посольства до Варшави [3, С. 72; 5, С. 50]. Не може не викликати подиву надзвичайна поміркованість змісту розробленої інструкції для ведення переговорів зі Владиславом IV (про смерть короля ще не знали). Вона містила клопотання тільки про збільшення реєстру до 12 тис. осіб, право обирати старшин, виплату заборгованої за 5 років платні, залишення Війська Запорозького «при всіх наших військових вільностях і привілеях», не чіпати «нашого духівництва» тощо [2, С. 38—39].

Ця програма прохань після двох здобутих перемог виявилася суттєвим кроком назад навіть у порівнянні з вимогами деяких гетьманів 30-х рр. XVII ст. Наприклад, 1632 р. І. Кулага-Петрижицький рішуче (без «жебрання» і «плагання») добивався зрівняння статусу козацтва зі шляхетським, його права

⁵ ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 225/II. Арк. 61—61 зв.; ВКСz. Dział rękopisów. Sygn. 142. S. 165—166, 169, 203; Sygn. 2576. S. 215.

⁶ ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 3882/II. Арк. 25 зв.

⁷ Там само. Спр. 198/II. Арк. 475; Спр. 231/II. Арк. 168 зв.; Спр. 5769/III. Арк. 31.

обирати короля, принесення майбутнім монархом присяги заспокоїти «релігію старожитну грецьку, підтвердити права й вольності російської (себто руської — *Авт.*) нації і наші рицарські» та скасувати унію. Застерігав владні кола Речі Посполитої: якщо король обійме трон без їхньої згоди, «без затвердження прав і свобод народу нашого російського [...] тоді, аби нас за бунтівників РП не вважали, а за охоронців прав і вольностей своїх. Відгукуємося з тим, що жодного за володаря собі мати не хочемо, як уже зазначалося, допоки нам і духовним нашим прав, свобод і вольностей к. м. не затвердить і не присягне» [40, С. 34—368; 41, С. 15—22]. Ба більше, під час повстання 1637—1638 рр. його очільники перебирали до своїх рук функцію протектора поспільства, демонстрували готовність визнати козацький імунітет за всіма учасниками виступу й у невизначеній формі окреслювали задум добиватися звільнення Русі з-під польської влади [29, С. 169—172; 40, С. 404—408, 414—428, 439; 42, С. 87; 43, С. 175—176, 185—186, 199—201, 221, 228, 247; 44, С. 404, 427]. Себто вони явно еволюціонували в українську політичну протоеліту, чого не можна сказати про угруповання Б. Хмельницького, котре продовжувало залишатися на позиціях традиційної козацької еліти.

Про це переконливо промовляють його подальші політичні кроки впродовж червня — липня 1648 р., коли козацьке повстання почало трансформуватися в Національну революцію. Важко не погодитися з думкою М. Грушевського, що гетьман прагнув «залагодити як найскорше все що стало ся, дістати бажані — такі скромні справді — уступки, і вернути ся до привичного становища вірних слуг його королівської милости і річи-посполитої — от що мусіло бути першим і найсердечнішим бажанням всеї “статочної” козаччини, і Хмельницького як її провідника» [6, С. 9]. Як і він, «статочні» старшини не приховували бажань домагатися укладення миру за умов, «коли б Річ Посполита погодилася на їхні пункти»⁸ [45, С. 46—47]. Мабуть гетьман не випадково обмежив прийняття покаянних послонитих до лав війська⁹ [46, С. 77] та вчинив невдалу спробу приборкати повстання в лівобережних маєтках князя Я. Вишневецького. Відсилаючи до останнього кількох полонених, недоречно виправдовувався, мовляв, «не козаки все це вчинили (погром у Лубнах — *Авт.*), а власні збунтовані піддані його милости князя» [45, С. 45, 47]. У другій половині червня переконував Варшаву, що в разі успішного завершення місії посольства особисто вирушить проти повстанців в Україні, аби їх «знищити» [45, С. 47]. У зв'язку з цим вважаємо хибними як уявлення частини шляхти про наміри Б. Хмельницького домогтися відродження Руського князівства, «титуватися князем руським» і «заснувати руську монархію»¹⁰ [5, С. 109; 45, С. 28], так і сприйняття його деякими послонитими за «свого визволителя і визволителя своєї віри», «батька Вітчизни», «відроджу-

⁸ ВКСз. Dział rękopisów. Sygn. 143. S. 533.

⁹ Ibid. Sygn. 142. S. 147.

¹⁰ BNPAK. Dział rękopisów. Sygn. 1062. S. 261 v.

вача давньої свободи», «нового Мойсея, котрий звільнить їх з лядської неволі»¹¹ [47, С. 217; 48, С. 51; 49, С. 12].

Тим часом більшість селян і міщан, масово покозачуючись, повставала проти шляхти, урядників, орендарів, католицького духовництва [50, С. 265—268] та, як радикально налаштовані низи козацького війська¹² [3, С. 72], рішуче виступали проти замирення з Річчю Посполитою. Й серед старшин, котрі верховодили ними, масштабністю дій виділявся М. Кривоніс. Вийшовши з-під Білої Церкви у статусі черкаського полковника (поширена в історіографії думка про призначення його Б. Хмельницьким наказним гетьманом не підтверджується аналізом джерел) з 400 козаками, бл. 7—8 червня 1648 р. за допомогою міщан оволодів Погребищами. Звідси подався на південний захід, звільняючи поселення, й уже на чолі 4 тис. повстанців 21 червня зайняв Тульчин. Спочатку планував продовжити похід до Шаргорода та далі до Бара, але з невідомої причини попрямував на північ і 1 липня ввійшов до Вінниці¹³ [1, С. 72; 13, С. 76—79; 42, С. 98—100; 50, С. 269—270; 51, С. 35; 52, С. 27—28; 53. №2, С. 130].

Наступальні операції М. Кривоніса викликали потужне повстання посполитих у північній і центральній частинах Брацлавщини. За словами львівського райці С. Кушевича, «знову піднялася велика й небезпечна хуртовина через поганця якогось Кривоніса, котрий збунтував всю чернь українську» [51, С. 35]. Найімовірніше, довідавшись про криваві лиходійства Я. Вишневецького на порубіжжі півдня Житомирщини й півночі Брацлавщини¹⁴ [21, С. 114—115], вирушив проти нього. Дорогою звільнив від його залоги Немирів і зайняв Прилуки. На початку другої декади липня 1648 р. до війська М. Кривоніса приєдналися Білоцерківський полк Д. Гирі й, можливо, Уманський полк І. Ганжі [21, С. 114—116; 42, С. 103—104; 45, С. 46; 47, С. 269; 52, С. 29—30]. Звільнивши північ Брацлавщини вступив у південні райони Житомирщини, 17 липня оволодів Махнівкою, де відбив наступ кількох тисяч жовнірів Я. Вишневецького й розпочав їх переслідування. Наступаючи кількома колонами, його полки звільнили Янушпіль, Чуднів, Чорторію і 20 липня підійшли до Полонного, зміцненого краще за Львів. 21 липня за допомогою міщан місто було взяте, а наступного дня — замок¹⁵ [13, С. 81—83; 21, С. 118—120; 42, С. 105—106; 53. № 2, С. 132]. Не гаючи часу, розпочав марш на південь до Старокостянтинова, сподіваючись там розгромити Я. Вишневецького.

Виправа М. Кривоніса на Брацлавщину, південь Житомирщини й Волині викликала, з одного боку, масову втечу шляхти, урядників, католицького духовництва та єврейства, а з іншого — повсюдне повстання посполитих не тільки на цій території, але й у Подільському воєводстві. Саме він та його найближчі соратники — син Кривонісенко, Браха, Копейка, Півмісяця, Полуян, Трифон

¹¹ AGAD. Zespół 355. Sygn. 155/181. S. 228; ВКСз. Dział rękopisów. Sygn. 142. S. 67.

¹² ВКСз. Dział rękopisów. Sygn. 142. S. 260.

¹³ ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 225/II. Арк. 87—87 зв.; АНК. Zespół 465. Sygn. 31. S. 29—30.

¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 254. Арк. 2—3.

¹⁵ Там само. Арк. 3—5; ВКСз. Dział rękopisów. Sygn. 142. S. 574—576; Sygn. 379. S. 49.

та інші стали серцевиною формування радикального угруповання старшини Правобережної України, котре творило повстанське військо, сприяло становленню органів влади як у формі полково-сотенного устрою (який уперше з'явився ще у середині 1620-х рр. у козацькому регіоні [29, С. 162]) Української держави, що народжувалася в полум'ї революції, так і міського й сільського самоврядування, які визнавали своє підпорядкування володареві булави. Наприклад, міщани Немирова у відповідь на вимогу польського ротмістра Я. Барановського відчинити браму заявили: «Тут немає нічого ляхцького і вже визнаємо Хмельницького своїм володарем» [54, С. 17]. У кінці червня 1648 р. полонений козак із полку М. Кривоноса повідомив кам'янецькому старості, що «вже держава від вас ляхів перейшла до нас козаків»¹⁶. В.Д. Заславський у липні підкреслював, що повстанці у захоплених ними містах «заводять своїх урядників, окрему республіку собі вчинивши» [7, С. 57]. Учасник подій 1648 р. на Поділлі ярмолинецький шляхтич Є. Ярмолінський (?) у «Віршованій хроніці» зафіксував прагнення повсталих русинів позбутися польського панування та жити в незалежній Русі: «Не тільки до Хмеля йшли, а теж особливо до Кривоноса, / До різно званих полковників, але кожен як оса. / “На ляхів, ляхів”, зразу бунти починаються, / Ляха, єврея по скринях, ямах, полицях, улоговинах шукають, / Навіть у русі, своїх братів, в землі, в гною, у воді, в дереві / Не влежав у вбиральні, за шкірою, ні в роті» [1, С. 499]. Їхнім гаслом у повстанні було: «Бий, забий, знищ, нехай лядської крові й краплі не буде в руських краях / І пам'ять про її запах нехай перед руським носом не смердить» [1, С. 500].

Як стверджував сучасник подій польський історик В.Я. Рудавський, «Русь тріумфувала начебто з повернення до давніх своїх вольностей і з відсунення кордонів Польщі аж до Вісли» [49, С. 38]. Полонені повстанці на тортурах сміливо заявляли, що «не хочуть втихомирюватися аж до Вісли»¹⁷. У свідомості, емоціях і почуттях русинів проявлявся потужний спалах усепоглинаючої ненависті до польського володарювання, якого прагнули позбутися. Велими промовисто звучать визнання левенців (опришків), захоплених під час штурму Кам'янця-Подільського в кінці серпня 1648 р.: вони «не мають з козаками ні жодного зв'язку, ні товариства, але самі добровільно, з відрази до рабства й не стерпівши польського панування, взялися за зброю проти надлюдських зловживань»¹⁸. Саме це почуття ненависті, попри всі його деструктивні соціальні наслідки, слугувало підвалиною зародження й розвитку «дисперсного народного націоналізму» [55, С. 747—749], спрямованого на незалежнення Русі.

М. Кривонос і його соратники, на відміну від угруповання Б. Хмельницького та «статечних» козаків, сповна поділяли ці настрої повсталого люду. Як справедливо зауважував М. Грушевський, «ідеологія Кривоноса — ідеологія отсього повстання взагалі; він нічим не вирізняє себе з нього, з його завдань і

¹⁶ ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 225 / II. Арк. 87 зв.

¹⁷ ВКСз. Dział rękopisów. Sygn. 143. S. 27.

¹⁸ Ibid. Sygn. 142. S. 680.

мотивів, і виступає як представник війська» [6, С. 47]. Саме через радикалізм у поглядах та діях однозначно характеризувався в польських джерелах найзатятішим ворогом Корони [56, С. 136; 57, С. 189—190]. Невипадково також після оволодіння Чудновом, Полонним, іншими містами, почали поширюватися чутки, що він «поспішав» (у джерелі помилково названо прізвище гетьмана — *Авт.*) до Луцька й Володимира, аби встигнути до 25 серпня «стати на Віслі»¹⁹. Геніальність М. Грушевського дозволила йому вперше в історіографії розгледіти у М. Кривоносові не типового очільника розлюченого поспільства, охопленого жадобою помсти своїм поневолювачам, а самобутню особистість, оповиту маревом таємничості, справді історичного формату. «Кривonos титулує себе, — підкреслював він, — полковником королівського козацького війська (завсіди одначе без означення свого полкового округу — не називаєть ся він і в звітках про Кривonosа, се показує, що у властиву військову організацію він таки не входив). Але яку імпазантну ролю він при тім бере на себе! Він хоче рішати про війну і згоду, диктує умови, ставить ультіматум, береть ся наводити чи відкликати татарську орду. Се не простий полковник; сей чоловік, видима річ, чує щось більше за собою» [6, С. 48]. Ці пунктирно окреслені штрихи його політичного портрета відзначаються дивовижною точністю, фіксуючи загадковість постаті очільника радикально налаштованих мас, котрі своєю активністю й рішучими діями започаткували тенденцію трансформації козацького повстання в Національну революцію, якій активно намагався протидіяти Б. Хмельницький, пориваючись зберегти козацький характер повстання. І зіткнення обох цих тенденцій знайшло прояв у персоніфікованому конфлікті його видатних проводирів.

Важливим джерелом з'ясування як світоглядних засад М. Кривonosа, так і його вдачі слугує зміст трьох збережених листів, написаних ним десь у період із 18 по 25 липня. По-перше, не може не вражати відсутність пієтизму до адресатів, незважаючи на їх статус, лаконічність та інколи безапеляційність висловлюваних суджень, що підкреслювали владність і безкомпромісність їх автора. По-друге, кидається у вічі прагнення особисто розв'язувати проблеми політичного характеру, які однозначно належали до компетенцій гетьмана, старшинської та військової рад: продовження чи припинення наступальних дій (хоч Б. Хмельницький і наказував, «аби без його поради нічого не вчиняв»); ув'язування повернення посольства з Варшави з характером подальших відносин із Річчю Посполитою; самочинність впливу на позицію кримської знаті та ін. По-третє, власне взяв у свої руки обов'язок захистити населення від кривавих розправ Я. Вишневецького, покінчивши з ним без узгодження з Б. Хмельницьким [1, С. 115; 3, С. 70, 94; 5, С. 88, 147]. Надзвичайно важливим чинником згубного впливу на характер взаємовідносин діячів стали ігнорування М. Кривonosом наказу щодо припинення «свавілля» й засвідчення претензій на булаву²⁰ [2, С. 67], чого владолюбний гетьман не міг подарувати.

¹⁹ ANK. Zespól 465. Sygn. 41. S. 39.

²⁰ ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 5769 / III. Арк. 169.

Тим часом після мобілізації війська Б. Хмельницький вирушив у похід і близько 26—27 липня 1648 р. з'явився до Паволочі. Першорядну увагу приділяв розв'язанню трьох значущих проблем: уникнення воєнних дій із Річчю Посполитою й укладення мирної угоди, взяття під контроль повстанського руху в регіонах та збереження булави у своїх руках. А тому продовжував шукати порозуміння з головнокомандувачем польської армії В.Д. Заславським, узяв під охорону маєтності литовських сенаторів, магнатів і шляхти та передав коронному стражникові володіння Я. Вишневецького [1, С. 102; 2, С. 58—63]. Десять у другій декаді липня не без його участі було ухвалено «Артикули про устрій Війська Запорозького» — правовий документ, що регулював характер відносин у козацькій корпорації, зокрема розширював повноваження гетьмана у сфері покарань старшини й козаків за невиконання його наказів аж до їх страти [1, С. 102].

Спираючись на «Артикули...», Б. Хмельницький почав розсилати грізні універсали повстанцям із наказом припинити напади, грабежі та вбивства під загрозою смертної кари. Як повідомляв 30 липня 1648 р. В.Д. Заславському, «а своїх від наїздів і шарпанини не чим іншим, тільки мечем приборкую» [2, С. 63]. Того ж дня звернувся зі спеціальним повелінням до козаків Війська Запорозького не чіпати «міста Острога і всіх полів» — маєтності згаданого князя — й «не чинити жодної шкоди і кривд», оскільки «кожен такий за найменшою скаргою не уникне суворого покарання смертю згідно з артикулами (пунктами) про устрій Війська Запорозького. Цього кожен полковник кожного полку має дотримуватися і карати смертю. А коли б полковник не вчинив слушної справедливості, тоді він сам буде нами скараний на смерть» [1, С. 102]. Зрозуміло, що «Артикули...» надавали Б. Хмельницькому додаткові права для збереження влади у своїх руках, адже загрози її втрати були реальними. Вже в кінці червня 1648 р. з'явилися перші сигнали про наміри частини повстанців Лівобережжя «обрати собі іншого старшого» [45, С. 47]. Не могли не турбувати його авторитет та самостійність дій М. Кривоноса, в розпорядженні котрого перебували щонайменше 20 тис. козаків і повстанців [25, С. 52; 58, С. 89]. Тим паче, що отримав від нього інформацію про погано приховане жадання булави. Відтак вирішив негайно притлумити це поривання у зародку, надіславши близько 28—29 липня суворий наказ з'явитися до табору під приводом участі у військовій раді²¹, якої насправді проводити не збирався.

Тим часом М. Кривонос у боях 26—28 липня 1648 р. біля Старокостянтинова змусив відступити військо Я. Вишневецького, що налічувало 10—12 тис. жовнірів [20, С. 150; 21, С. 159—163; 22, С. 60—61; 25, С. 48, 59—64]. Після цього планував продовження наступу на Меджибіж, Бар, Кам'янець-Подільський. Отримавши близько 31 липня — 1 серпня розпорядження гетьмана негайно з'явитися до табору, відправив у похід на Поділля кілька полків, а сам, найімовірніше, зі старшиною, прихопивши здобич і полонених, поспішив попереду свого війська до гетьманської ставки²² [3, С. 98; 38, С. 88; 50, С. 271], куди дістався 5—6 серп-

²¹ Там само. Ф. 5. Спр. 225/II. Арк. 123; ВКСз. Dział rękopisów. Sygn. 142. S. 613.

²² ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 225/II. Арк. 121 зв.; Ф. 103. Спр. X. № 154.

ня. Цілоком несподівано для прибулих, самого М. Кривоноса та чотирьох полковників схопили і прикували ланцюгами до гармати, а понад сотню старшин стратили чи ув'язнили, адже, всупереч гетьманській волі, «наїджали на міста, грабували й самі очолювали свавільні купи». Полонених шляхтичів відпустили²³ [3, С. 98; 56, С. 166]. Згідно з «Артикулами...», вцілілих очікувала смертна кара. Проте наступного дня Б. Хмельницький раптом розпорядився звільнити М. Кривоноса, полковників й інших старшин, віддавши їх на «поруки» Війську Запорозькому (за менш вірогідною інформацією — вони «відкупилися») ²⁴ [5, С. 160]. З яких причин він пішов на цей крок невідомо. Припускаємо, що їх могло бути кілька. Наприклад, масове обурення з боку радикально налаштованих козаків і старшин у війську й отримана інформація про наближення полків М. Кривоноса, чисельність яких складала 16 тис. осіб²⁵, — поява їх у таборі могла спровокувати міжусобицю. Не виключаємо й імовірності особистої зустрічі обох провідників повстання, під час якої Б. Хмельницький зобов'язався звільнити ув'язнених і залишити М. Кривоноса командувачем осібного з'єднання з утворених ним полків, а останній — відмовився від зазіхань на булаву.

Силове розв'язання конфліктної ситуації, з одного боку, запобігло спалаху чвар за владу, з іншого — загальмувало еволюцію гетьманського угруповання в національну протоеліту, що й обумовило укладення Замостянського перемир'я, яке зводило нанівещь політичні наслідки грандіозного розмаху революційної боротьби 1648 р. Проте, як зауважив Ю. Мицик, конфлікт не вичерпався [19, С. 174]. І у цьому дослідник мав слушність, адже не було розв'язано його основної причини, а саме протистояння інтересів радикально налаштованих учасників революції та поміркованої політики угруповання Б. Хмельницького, яке очолювало не тільки Військо Запорозьке, але й уряд держави, що формувалася. Гетьман продовжував шукати порозуміння з Польщею шляхом переговорів. Переконаував її очільників, що порушення перемир'я трапилося «лише через свавільного Кривоноса», котрого називав таким собі «простаком», «який не може себе стримати»²⁶ [2, С. 67]. Оця «миротворча» політика породжувала глибоке обурення серед «чорні» війська, котра і «слова» не давала промовити про «мир» та хотіла навіть убити Б. Хмельницького та поставити гетьманом М. Кривоноса²⁷ [1, С. 146; 3, С. 138, 142; 5, С. 153]. Цілоком можливо, що на початку вересня 1648 р. спалахнули заворушення, у зв'язку з чим з'явилися плітки про обрання М. Кривоноса володарем булави після вбивства Б. Хмельницького [3, С. 110; 59, С. 27—28]. Хоч участі в них він не брав, усе ж, як відомо з джерельної інформації, разом із полковником П. Головацьким «відраджував» і «відводив» «чернь від миру» [60, С. 118].

²³ Там само. Ф. 5. Спр. 225/II. Арк. 121 зв.; ВКСз. Dział rękopisów. Sygn. 142. S. 613.

²⁴ ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 225/II. Арк. 121 зв.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. Арк. 146 зв.; Ф. 103. Спр. X. № 137.

²⁷ ВКСз. Dział rękopisów. Sygn. 143. S. 63.

На початку другої декади вересня 1648 р. гетьман уже не міг не усвідомлювати того факту, що Польща готується до воєнних дій, та ігнорувати радикалізму настроїв більшості вояків [1, С. 154; 5, С. 204]. Тому розпочав приготування до битви, розмістивши військо у двох таборах: основні сили (бл. 80 тис.) на правому березі р. Іква, а допоміжні (бл. 20—30 тис. осіб) — на лівому під проводом М. Кривоноса, зважаючи на його військовий талант і величезний авторитет серед козацтва. Попри важке поранення 17 вересня в одній із сутичок напередодні битви [1, С. 157, 159; 3, С. 123; 5, С. 195; 61, С. 71], він 21 вересня вміло організував оборону табору, а 23 вересня саме його полки розпочали наступ на польські позиції, що завершився блискучою перемогою. Поділяємо думку М. Грушевського, що подана С. Кушевичем інформація про начебто обстоювання М. Кривоносом на Старокостянтинівській старшинській раді концепту щодо доцільності припинення наступу й укріплення переправ через р. Случ помилкова [4, С. 49; 6, С. 79—80]. Тож схильні гадати, що саме він, а не Тугай-бей, домагався продовження походу, щоб або здобути «повну перемогу над Польщею, або такі умови миру, які по справедливості належать ся» [62, С. 7]. Наше припущення спирається на інформацію одного з полонених козаків під час облоги ними Львова, що Тугай-бей чи головнокомандувач кримського війська Крим Герей намагалися переконати Б. Хмельницького припинити «переслідування ляхів» далі від Львова (до Польщі) [63, С. 138]. На жаль, гетьман у цей час «не мав у думці ані руйнувати польської держави, ані відривати ся від неї», через що похід до Львова й Замостя мав для нього «демонстраційний характер», аби вплинути на вибір короля [62, С. 65—66, 82].

Конститутивний характер розходжень поглядів М. Кривоноса і Б. Хмельницького на мету боротьби переконливо демонструють події Західного походу української армії. Достоту відомо, що перший із них розсилав розвідників і на територію Польщі з метою одержання відомостей про її готовність до воєнних дій [53, №3, С. 105]. На відміну від гетьмана, котрий відмовився від захоплення Львова (засвідчуючи в такий спосіб лояльність і готовність до замирення), М. Кривонос «хотів привести львів'ян до зради»²⁸ й оволодів Високим замком — ключовим форпостом оборони міста [53, №4, С. 118, 120; 62, С. 49—50, 60—61]. Пасивність Б. Хмельницького викликала невдоволення в радикально налаштованих старшин, очільником яких С. Кушевич, знову ж таки помилково, називав полковника І. Богуна, котрий обійняв цю посаду тільки в кінці літа 1650 р. [64, С. 372, 436]. «Частина полковників, — зазначав він, — промовляла за тим, щоби вести війну до повного успіху, себто перенести її в корінно-польські землі і не то що присилувати Річпосполиту згодити ся на всі українські домагання, а просто зруйнувати польську державу і на розвалинах побудувати нове політичне життя українського народу» [4, С. 66—67; 62, С. 65—66]. Знову ж таки допускаємо, що М. Кривонос був якщо не їхнім провідником, то принаймні одним із найактивніших поміж них. При цьому повадився вельми

²⁸ ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 5769/III. Арк. 315.

самостійно, вважаючи себе ледь не рівноправним із володарем булави, про що свідчить фраза, промовлена ним із приводу обділення його подарунками з боку львівського магістрату: «Я теж багато що зможу і вже зміг (натяк на захоплення Високого замку — *Авт.*), як і п. Хмельницький, і якби захотів, Львів іще набрався б страху і клопотів». Автор запису, місцевий купець А. Чехович, характеризував М. Кривоноса «амбітною гордою бестією» та «першим полковником» гетьмана [65, С. 276].

Аналіз змісту листопадового листування Б. Хмельницького з королевичем Яном Казимиром, сенаторами, шляхтою, залогою й міщанами Замостя, а також переданих ним умов можливого замирення служить доказом ігнорування гетьманом і його соратниками національних інтересів повсталого народу. Він, як і раніше, продовжував обстоювати винятково інтереси козацької корпорації та православ'я, розглядаючи Річ Посполиту «нашою Батьківщиною (Вітчизною)», а свій виступ — «гріхом», учиненим «проти нашої волі». Головнішими доповненнями до червневих клопотань стали: аби Ян Казимир «зволив бути самодержавцем»; перебування козацтва під безпосередньою владою короля; надання Б. Хмельницькому староства «на Україні», а до нього 20 миль землі; заборона кварцяному війську розташовуватися на теренах козацького регіону; ліквідація унії [2, С. 38—39, 69—84].

У листі до королевича Яна Казимира від 15 листопада Б. Хмельницький сформулював осердя власного політичного кредо щодо форми державного правління Речі Посполитої й мети Західного походу. За його словами, довідавшись від захоплених у Пилявецькій битві полонених, «що Річ Посполита не хоче, щоб ваша королівська милість, наш милостивий пан і заступник, був королем [...] ми навмисне вирушили з усім Військом Запорізьким, вірними слугами вашої королівської м-ті, бажаючи, щоб з волі вашої королівської м-ті, нашого милостивого пана, уже більше не було тих побічних короліків. Просимо господа бога, щоб ваша королівська м-ть, наш милостивий пан, зволив бути самодержавцем, як і інші королі, а не як св. пам'яті їх м-ті предки вашої королівської м-ті, що самі були в неволі, і щоб наша грецька віра залишалася недоторканою, як раніше, без унії і уніатів, і щоб ніде ніякої унії не було. А ми завжди готові вмирати за честь вашої королівської милості» [2, С. 81]. Як зауважував А. Кисіль у виступі 10 жовтня на елекційному сеймі, з листів Б. Хмельницького зрозуміло, що «Річ Посполиту хоче мати таку, аби всі (шляхта та козаки — *Авт.*) були рівноправними й одна була голова, лише: “один король, одна голова, а ми всі рівні...” й козаки також могли обирати короля: “...Ось і ми хочемо знати, кого паном (володарем) будемо обирати”» [63, С. 31].

З огляду на це стає зрозумілою проявлена гетьманом надмірна поступливість під час переговорів із посланцем Яна Казимира Я. Смяровським. 20 листопада 1648 р. він із наближеною старшиною влаштував йому врочисту зустріч, під час якої той навмисне ввів їх в оману, повідомивши про обрання Яна Казимира королем (насправді це сталося 17 листопада, а він залишив Варшаву 15 листопада — *Авт.*) й передав від нього листа. Присутні не без утіхи

сприйняли цю новину, а Б. Хмельницький убачав у цьому акті досягнення поставленої мети, тож й основну підставу для укладення перемир'я. І за присутності всіх зробив багатозначне зізнання: «[...] коли б королевича Казимира не обрали королем, якого він хоче бути слугою і кров свою за його достоїнство готовий пролити, то пішов би просто до Кракова і, взявши корону, вручив би її тому, кому хотів». Проведення безпосередніх переговорів переніс на старшинську раду наступного дня²⁹ [47, С. 310—311].

Проте М. Кривоніс і П. Головацький зайняли іншу позицію. Єдиним джерелом про це залишається «Реляція» Я. Смяровського. Вона збереглася в декількох копіях, в яких помітні відмінності у тлумаченні їхньої програми. В найпоширенішій читаємо: «Кривоніс з Головацьким стояли на тому, аби з цих країв не вступатися, але цю війну завершувати або своїм щастям, або трактатами»³⁰. Чіткіше вона сформульована в іншій копії: «Кривоніс з Головацьким стояли на тому, щоб не відступати з цих місць і, скориставшись досягнутим успіхом, завершити цю війну вигідним миром» [66, С. 453]. І помітно радикальнішого змістового наповнення набула у третьому варіанті: «Кривоніс з Головацьким були на тому, щоб з цих країв не вступатися, але цю війну закінчувати не трактатами, а своїм щастям, яке їх супроводжує»³¹. Який із перелічених варіантів найбільш адекватно відобразив помисел полковників, з'ясувати неможливо (зважаючи на погляди М. Кривоноса в попередній час, схильні вважати — третій). Та це й не так важливо. Головне полягало в тому, що їх проймала ідея домогтися залишення під контролем Війська Запорозького усіх визволених земель Русі та її відокремлення від Речі Посполитої чи то шляхом продовження «війни», чи укладення «вигідного миру».

Я. Смяровський, довідавшись про ці настрої полковників, і побоюючись, аби вони не зашкодили його місії, наполіг на зустрічі зі Б. Хмельницьким та шляхом наклепу на них (мовляв, готували замах) домігся обіцянки від нього не запрошувати їх на раду для обговорення пропозицій короля³². Цього йому вдалося досягнути, мабуть, ще й тому, що, власне, і сам гетьман не хотів бачити їх, як й інших радикально налаштованих, остерігаючись, аби вони не зірвали укладення перемир'я. На раді Я. Смяровський озвучив волю Яна Казимира, що передбачала вимоги визнання його влади, припинення воєнних дій, відведення війська в межі козацького регіону («України») й, вочевидь, обіцянок справедливого «уконтентування» козацьких клопотань. Без їх обговорення гетьман і старшинська рада поспіхом визнали підданство Янові Казимиру та погодилися на укладення перемир'я³³ [66, С. 454].

Утім радикально налаштовані старшини, котрі не брали участі в раді, «до яких долучилася майже вся чернь», зібрали «чорну раду» й порушили

²⁹ Там само. Ф. 4. Спр. 1321/II. Арк. 183—183 зв.; Спр. 3882/II. Арк. 51—52.

³⁰ Там само. Ф. 4. Спр. 1321/II. Арк. 183.

³¹ ВКСз. Dział rękopisów. Sygn. 143. S. 475.

³² ЛННБ. ВР. Ф. 4. Спр. 1321/II. Арк. 183 зв.; Ф. 5. Спр. 3882/II. Арк. 52.

³³ ВКСз. Dział rękopisów. Sygn. 143. S. 477.

перед Б. Хмельницьким вимогу ознайомити їх із метою прибуття Я. Смяровського та передати на розгляд ради королівського листа. Отримавши його, «вчитували кожне слово» й, помітивши «печатку шведського королівства» (до свого обрання польським королем Ян Казимир носив титул шведського монарха — *Авт.*), здійняли «крик», що посланець приїхав для «зради». Ситуацію врятувала тільки рішуча підтримка Я. Смяровського з боку Б. Хмельницького, котрому вдалося втихомирити збунтоване військо і зберегти чинність ухваленого перемир'я³⁴.

Впродовж наступних днів розпочався відхід війська. Б. Хмельницький, мабуть з огляду на масове невдоволення вояків відступом, наказав залишати в містах, розташованих східніше від умовного рубежу р. Горинь — м. Кам'янець-Подільський, залоги, засвідчуючи в такий спосіб на контрольованій території чинність влади Війська Запорозького [50, С. 279]. Незадоволення не припинялося й на початку 1649 р. Так, у середині лютого на Переяславській раді «вся старшина, — за визнанням одного з полонених козаків, — напала на Хмельницького за те, що він відступив від Замостя і не пішов вглиб Польщі» [1, С. 268, 281]. Отож перемогла ідея вже покійного М. Кривоноса (за найвірогіднішою інформацією він помер від епідемії під час повернення війська [37, С. 122]; за іншою, відмовившись залишати околиці Замостя, продовжував воювати з польськими підрозділами³⁵ та, ймовірно, наприкінці 1648 р. загинув), П. Головацького, інших радикально налаштованих старшин.

Отже конфлікт Б. Хмельницького і М. Кривоноса — це прояв не стільки протиборства владних амбіцій, скільки персоніфікованого феномену зіткнення альтернативних тенденцій перебігу повстання: збереження його козацького характеру чи трансформації в Національну революцію. Доведено, що влітку — восени 1648 р. українська державна ідея у формі досягнення відокремлення Русі (України) від Корони Польської генерувалася у свідомості радикально налаштованих старшин і рядових учасників революційної боротьби, неформальним проводирем котрих виступав М. Кривоніс, а не у Б. Хмельницького та очолюваного ним поміркованого угруповання старшин (переважно з реєстрового козацтва). Конфліктна ситуація між ними стала породженням полярності поглядів на характер і мету повстання та зародженням у першого амбіцій оволодіння булавою. Маємо припущення, що розгром Б. Хмельницьким радикальної опозиції став чи не визначальним чинником укладення трагічного для України Замостянського перемир'я. В особистісно-соціальному просторі взаємовідносин обох постатей виділяємо три етапи розвитку. Перший (лютий — травень 1648 р.) відзначався порозумінням між ними в організації війська, проведенні воєнних операцій та витворенні на теренах козацького регіону автономного державного утворення. Другий (червень — перша декада серпня 1648 р.) характеризувався

³⁴ Ibid. S. 477—478; ЛННБ. ВР. Ф. 4. Спр. 1321/II. Арк. 183 зв. — 184; Ф. 5. Спр. 3882/II. Арк. 52 зв.

³⁵ AGAD. Zespol 549. Sygn. 9. T. III. S. 106.

визріванням конфлікту та застосуванням Б. Хмельницьким силового варіанту його розв'язання. Третій (друга декада серпня — листопад 1648 р.) вирізнявся постконфліктною настороженістю зі збереженням розбіжностей у поглядах, що виразно проявилися під час замостянських перемовин 20—21 листопада 1648 р.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Dzherela z istorii Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648—1658 rr. T. 1: (1648—1649 rr.). Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648—1658 рр. Упоряд. А-р іст. наук, проф. о. Ю. Мицик. Т. 1: (1648—1649 рр.). Київ, 2012. 680 с.].
2. Dokumenty Bohdana Khmelnytskoho (1648—1657). Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1961 [in Ukrainian].
[Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 740 с.].
3. Dokumenty ob Osvoboditelnoy voyne ukrainskogo naroda 1648—1654 gg. Kiev: Naukova dumka, 1965 [in Ukrainian].
[Документи об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. Состав. А.З. Барабой и др. Киев: Наукова думка, 1965. 828 с.].
4. Kuszewicz, S. Arma Cosacica (1648—1655). In: Zherela do istorii Ukrainy-Rusy. T. VI: Materialy do istorii Halychyny. T. III: Litopysni pamiatky z r. 1648—1657. Lviv, 1913. 3-102 [in Ukrainian].
[Kuszewicz, S. Arma Cosacica (1648—1655). В: Жерела до історії України-Руси. Т. VI: Матеріали до історії Галичини. Збір. і впоряд. Стефан Томашівський. Т. III: Літописні пам'ятки з р. 1648—1657. Львів, 1913. С. 3—102].
5. Michałowski, J. Księga pamiętnicza. Kraków, 1864 [in Polish].
6. Hrushevskiy, M. Istoriiia Ukrainy-Rusy. T. VIII. Ch. III: Khmelnychchyna v roztsviti (1648—1650). Kyiv, 1995 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Історія України-Руси. Вид. 2-ге, повтор. Т. VIII. Ч. III: Хмельниччина в розцвіті (1648—1650). Київ: Наукова думка, 1995. 289 с.].
7. Lypynskiy, V. Tvory. Arkhiv. Studii. T. 2: Uchast shliakhty u Velykomu ukrainskomu povstanni pid provodom hetmana Bohdana Khmelnytskoho. Philadelphia; Pennsylvania, 1980 [in Ukrainian].
[Липинський В. Твори. Архів. Студії. Т. 2: Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Ред. Лев Р. Білас. Філадельфія; Пеннсільванія, 1980. 638 с.].
8. Lypynskiy, V. Tvory. Arkhiv. Studii. T. 3: Ukrainy na perelomi 1657—1659. Zamitky z istorii ukrainskoho derzhavnogo budivnytstva v XVII-im stolitti. Philadelphia, 1991 [in Ukrainian].
[Липинський В. Твори. Архів. Студії. Т. 3: України на переломі 1657—1659. Замітки з історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Ред. Лев Р. Білас і Ярослав Пеленський. Філадельфія, 1991. 346 с.].
9. Narysy istorii Ukrainy. Vyr. IV: M.N. Petrovskiy. Vyzvolna viina ukrainskoho narodu proty hnitu shliakhetskoï Polshchi i pryednannia Ukrainy do Rosii (1648—1654). Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1940 [in Ukrainian].
[Нариси історії України. Вип. IV: М.Н. Петровський. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). Київ: Вид-во АН УРСР, 1940. 268 с.].

10. Krypiakievych, I.P. Bohdan Khmelnytskyi. Lviv, 1990 [in Ukrainian].
[Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Вид. 2-ге, випр. і допов. Львів: Світ, 1990. 408 с.].
11. Krypiakievych, I. Lysty Maksyma Kryvonosa. *Naukovo-informatsiyni biuletyn Arkhivnoho upravlinnia URSSR*. 1965. 2: 57-61 [in Ukrainian].
[Крип'якевич І. Листи Максима Кривоноса. *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*. 1965. №2. С. 57—61].
12. Aranovych, O. Narodnyi heroi Maksym Kryvonis. In: *Rozpovidi pro zaporozkykh kozakiv*. Kyiv, 1991. 164-180 [in Ukrainian].
[Апанович О. Народний герой Максим Кривоніс. В: *Розповіді про запорозьких козаків*. Київ: Дніпро, 1991. С. 164—180].
13. Legkij, V.I. Krestyanstvo Ukrainy v nachalnoj period Osvoboditelnoj vojny 1648—1654 gg. Leningrad, 1959 [in Russian].
[Легкий В.И. Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны 1648—1654 гг. Ленинград, 1959. 175 с.].
14. Lola, O.P. Maksym Kryvonis (Korotkyi istorychnyi narys). Kyiv: Radianska shkola, 1957 [in Ukrainian].
[Лола О.П. Максим Кривоніс (Короткий історичний нарис). Київ: Радянська школа, 1957. 64 с.].
15. Polukhin, L.K. Maksym Kryvonis — heroi vyzvolnoi viiny ukrainsikoho narodu 1648—1654 rr. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1952 [in Ukrainian].
[Полухін Л.К. Максим Кривоніс — герой визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Київ: Вид-во АН УРСР, 1952. 20 с.].
16. Vynar, L. Maksym Kryvonis. In: *Kozatska Ukraina. Vybrani pratsi*. Kyiv; Lviv; New York; Paris, 2003. 353-357 [in Ukrainian].
[Винар Л. Максим Кривоніс. В: *Козацька Україна. Вибрані праці*. Київ; Львів; Нью-Йорк; Париж. 2003. С. 353—357].
17. Vynar, L. Rytannia pokhodzhennia polkovnyka Maksyma Kryvonosa. In: *Kozatska Ukraina. Vybrani pratsi*. Kyiv; Lviv; New York; Paris, 2003. 358-371 [in Ukrainian].
[Винар Л. Питання походження полковника Максима Кривоноса. В: *Козацька Україна. Вибрані праці*. За ред. В. Степанкова. Київ; Львів; Нью-Йорк; Париж. 2003. С. 358—371].
18. Gavryliuk, I. Niewygrana wojna. Sztuka wojenna Bohdana Chmielnickiego i innych dowódców kozackich w latach 1648—1651. *Oświęcim: Napoleon V*, 2019 [in Polish].
19. Mytsyk, Yu. Maksym Kryvonis. In: *Polkovodtsi Viiska Zaporozkoho: Istorychni portrety*. Kyiv: VD "KM Academia", 1998. 164-176 [in Ukrainian].
[Мицик Ю. Максим Кривоніс. В: *Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети*. Київ: ВД «КМ Академія», 1998. С. 164—176].
20. Smolii, V., Stepankov, V. Bohdan Khmelnytskyi: polkovodets, dyplomat, derzhavotvorets. Kyiv: Parlam. vyd-vo, 2020 [in Ukrainian].
[Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. Вид. 3-тє, допов. та перероб. Київ: Парлам. вид-во, 2020. 752 с.].
21. Bazydło, M. Łubnie — Konstantynów 1648. *Działalność wojskowa i polityczna Jeremiego Wiśniowieckiego w początkowym okresie powstania Chmielnickiego*. Zabrze: Inforteditions, 2017 [in Polish].
22. Dec, Ł. Bitwa pod Konstantynowem. *Teka Historyka*. Warszawa, 1998. Zesz. 12: 21-73 [in Polish].
23. Drozdowski, M.R. My o nas i o innych. *Szlachta Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny Zaporoskiej w latach 1648—1659*. Białystok, 2015 [in Polish].

24. Kaczmarczyk, J. Bohdan Chmielnicki. Wrocław, 1988 [in Polish].
25. Płowy, D. Od Konstantynowa do Piławiec. Działania wojenne na ziemiach ukraińskich od czerwca do września 1648 roku. Zabrze — Tarnowskie Góry: Inforteditions, 2012 [in Polish].
26. Serczyk, W.A. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648—1651. Warszawa: “Książka i Wiedza”, 1999 [in Polish].
27. Dashkevych, Ya. Perehuk vikiv: try pohliady na mynule i suchasne Ukrainy. *Ukraina: nauka i kultura*. 1993. 26—27: 44-78 [in Ukrainian].
[Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України. *Україна: наука і культура*. 1993. Вип. 26—27. С. 44—78].
28. Smolii, V.A., Stepankov, V.S. Fenomen Ukrainської natsionalnoi revoliutsii XVII st.: komparatyvni ta evrestychni proektsii. Kyiv: In-t ist. Ukrainy NAN Ukrainy, 2019 [in Ukrainian].
[Смолій В.А., Степанков В.С. Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2019. 374 с.].
29. Stepankov, V., Stepankov, V. Rol Khotynskoi kampanii 1621 r. u transformatsii kozatskoi starshyny v ukrainsku politychnu protoelitu (1621—1638 rr.). *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu im. Ivana Obiienka: Istorychni nauky*. 2021. 34: 150-180 [in Ukrainian].
[Степанков В., Степанков В. Роль Хотинської кампанії 1621 р. у трансформації козацької старшини в українську політичну протоеліту (1621—1638 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки*. 2021. Т. 34. С. 150—180].
30. Brekhunenکو, V. Kult pravytelia v svitobachenni khrystianskykh kozatskykh spilnot XVI — seredyny XVII st. Ukraina kriz viku: Zb. nauk. pr. na poshanu akad. *NAN Ukrainy prof. Valeriia Smoliia*. Kyiv: In-t ist. Ukrainy NAN Ukrainy, 2010. 337-353 [in Ukrainian].
[Брехуненко В. Культ правителя в світобаченні християнських козацьких спільнот XVI — середини XVII ст. Україна крізь віки: Зб. наук. пр. на пошану акад. *НАН України проф. Валерія Смолія*. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2010. С. 337—353].
31. Brekhunenکو, V. Peredmov. In: Dokumenty ukrainskoho kozatstva XVI — pershoi polovyny XVII st.: universaly, lystuvannia, uhody, pryshahy. Kyiv, 2016. 7-32 [in Ukrainian].
[Брехуненко В. Передмова. В: Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги. Упоряд. В. Брехуненко (відп. секр.) та ін. Київ, 2016. С. 7—32].
32. Stepankov, V. Zrada koroliu chy zakonne pravo na vystup? (Kozats'ke povstannia pershoi polovyny 1648 r. u spryjniatti Vijs'ka Zaporoz'koho). *Sotsium. Al'manakh sotsial'noi istorii*. 2006. 6: 249-256 [in Ukrainian].
[Степанков В. Зрада королю чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького). *Соціум: Альманах соціальної історії*. 2006. Вип. 6. С. 249—256].
33. Kochowski, V. Annalium Poloniae ab obitu Vladislavi IV. Climacter primus. T.1. Cracow, 1683 [in Polish].
34. Biernacki, W. Żółte Wody — Korsuń. Częstochowa: АТТЮКА, 2021 [in Polish].
35. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu “Ogniem i Mieczem” (1648—1651). Warszawa: Vikind, 1999 [in Polish].
36. Storozhenko, I.S. Bohdan Khmelnytskyi i voienne mystetstvo u vyzvolnii viini ukrainskoho narodu seredyny XVII st. Kn. 1: Voienni dii 1648—1652 rr. Dnipropetrovsk: DDU, 1996 [in Ukrainian].
[Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст. Кн. 1: Воєнні дії 1648—1652 рр. Дніпропетровськ: ДДУ, 1996. 320 с.].

37. Bevzo, O.A. Lvivskiy litopys i Ostrozkyi litopyssets. Dzhereloznavche doslidzhennia. Kyiv: Naukova dumka, 1970 [in Ukrainian].
[Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. 2-ге вид. Київ: Наукова думка, 1970. 199 с.]
38. Velychko, S. Litorups. T. 1. Kyiv: Dnipro, 1991 [in Ukrainian].
[Величко С. Літопис. Пер. з кн. укр. мови В. Шевчук; відп. ред. О.В. Мишанич. Т. 1. Київ: Дніпро, 1991. 371 с.]
39. Hrushevskiy, M. Istoriia Ukrainy-Rusy. T. VIII. Ch. II: Pochatky Khmelnychchyny (1638—1648). Kyiv: Naukova dumka, 1995 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Історія України-Руси. Вид. 2-ге, повтор. Т. VIII. Ч. II: Початки Хмельниччини (1638—1648). Київ: Наукова думка, 1995. 224 с.]
40. Brekhunenکو, V. (Comp.). Dokumenty ukrainskoho kozatstva XVI — pershoi polovyny XVII st.: universalу, lystuvannia, uhody, prysiahy. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].
[Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги. Упоряд. В. Брехуненко (відп. секр.) та ін. Київ, 2016. 608 с.]
41. Mytsyk, Yu. Lysty Petryzhytskoho-Kulahu. *Kozatstvo*. 1996. 1 (4): 15-22 [in Ukrainian].
[Мицик Ю. Листи Петрижицького-Кулаги. *Козацтво*. 1996. № 1 (4). С. 15—22.]
42. Evrejskie khroniki XVII st. (Epokha “khmelnichchyny”). Moscow, 1997 [in Russian].
[Еврейские хроники XVII ст. (Эпоха «хмельниччины»). Исслед., пер. и комм. С.Я. Бороваго. Москва, 1997. 288 с.]
43. Shchodennyk Symeona Okolskoho 1637—1638. In: Memuary do istorii Pivdennoi Rusi. Vyp. 2 (persha polovyna XVII st.): 171-292. Dnipropetrovsk: Sich, 2006 [in Ukrainian].
[Щоденник Симеона Околяського 1637—1638. В: Мемуари до історії Південної Русі. Вип. 2 (перша половина XVII ст.). Дніпропетровськ: Січ, 2006. С. 171—292.]
44. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego, 1632—1646. Kraków: Societas Vistulana, 2005 [in Polish].
45. Vossoedinenie Ukrainy s Rossiej. Dokumenty i materialy v trekh tomakh. T. II: 1648—1651 gg. Moscow: Izd-vo AN SSSR, 1953 [in Russian].
[Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах. Ред. кол.: П.П. Гудзенко, А.К. Касименко и др. Т. II: 1648—1651 гг. Москва: Изд-во АН СССР, 1953. 559 с.]
46. Radziwiłł, A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 3: 1647—1656. Warszawa: PIW, 1980 [in Polish].
47. Pamiatniki, izdannye Kievskoj komissiej dlya razbora drevnikh aktov. T. 1. Otd. 3: Materialy dlya istorii Malorossii: 173-633. Kyiv, 1898 [in Russian].
[Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. 2-е изд. дополн. Т. 1. Отд. 3: Материалы для истории Малороссии. Киев, 1898. С. 173—366.]
48. Kovalskij, N.P., Mytsyk, Yu.A. Analiz arkhivnykh istochnikov po istorii Ukrainy XVI — XVII vv. Dnipropetrovsk: DGU, 1984 [in Russian].
[Ковальский Н.П., Мыцик Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI — XVII вв. Днепропетровск: ДГУ, 1984. 84 с.]
49. Rudawski, W.J. Historia Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego czyli dzieje Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r. T. 1. St. Petersburg, Mohylew, 1855 [in Polish].
50. Stepankov, V. Selianska viina 1648 — pershoi polovyny 1652 rr.: osnovni podii, periodyzatsiia, osoblyvosti, naslidky. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi (z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.)*. Kyiv, 2005. 5: 263-314 [in Ukrainian].
[Степанков В. Селянська війна 1648 — першої половини 1652 рр.: основні події, періодизація, особливості, наслідки. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, 2005. Вип. 5. С. 263—314.]

51. Zherela do istorii Ukrainy-Rusy. T. IV: Materialy do istorii Halychyny. T. I: Akty z r. 1648—1649. Lviv, 1898 [in Ukrainian].
[Жерела до історії України-Руси. Збір. і впоряд. Стефан Томашівський. Т. IV: Матеріали до історії Галичини. Т. I: Акти з р. 1648—1649. Львів, 1898. IV, 36, 412 с.].
52. Białobłocki, J. Poematy gycerskie. Kraków, 2004 [in Polish].
53. Kushevych, S. Lysty zi Lvova. *Zhovten*. 1980. 1: 114-127; 2: 130-136; 3: 99-116; 4: 117-127 [in Ukrainian].
[Кушевич С. Листи зі Львова. Пер. і вид. Іван Ів. Сварник. *Жовтень*. 1980. № 1. С. 114—127; № 2. С. 130—136; № 3. С. 99—116; № 4. С. 117—127].
54. Twardowski, S. Wojna domowa z kozaki, tatarci, moskwą i węgry. Cz. 1. Calissu, 1660 [in Polish].
55. Dashkevych, Ya. Doslidzhennia natsionalizmu. Vstupni notatky. In: «...Uchy nelozhny-mu ustamy skazaty pravdu»: istorychna eseistyka (1989—2008). Kyiv: Tempora, 2011. 737-750 [in Ukrainian].
[Дашкевич Я. Дослідження націоналізму. Вступні нотатки. В: «...Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика (1989—2008). Київ: Темпора, 2011. С. 737—750].
56. Arkhiv Rannomodernoï Ukrainskoi derzhavy. T. 3: Martyn Holynskiy. Silva rerum (1648—1665). Ch. 1 (1648—1649). Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Архів Ранньомодерної Української держави. Т. 3: Мартин Голінський. Silva rerum (1648—1665). Ч. 1 (1648—1649). Упоряд.: Орест Заяць, Ярослав Федорук. Київ, 2019. 446 с.].
57. Rebella domowego zdrajcy Chmielnickiego z swawolnem chłopstwem na Ojczyznę Polska. In: Zherela do istorii Ukrainy-Rusy. T. VI: Materiialy do istorii Halychyny. T. III: Litopysni pamiatky z r. 1648—1657. Lviv, 1913. 182-190 [in Ukrainian].
[Rebella domowego zdrajcy Chmielnickiego z swawolnem chłopstwem na Ojczyznę Polska. В: Жерела до історії України-Руси. Т. VI: Матеріали до історії Галичини. Збір. і впоряд. Степан Томашівський. Т. III: Літописні пам'ятки з р. 1648—1657. Львів, 1913. С. 182—190].
58. Smolii, V., Stepankov, V. Ukrainaska natsionalna revoliutsiia (1648—1676 rr.). Kyiv: VD "KM akademiia", 2009 [in Ukrainian].
[Смолій В., Степанков В. Українська національна революція (1648—1676 рр.). Київ: ВД «КМ академія», 2009. 447 с.].
59. Arkhiv Yugo-Zapadnoj Rossii, izdavaemyj Vremennoj komissiej dlya razbora drevnikh aktov: u 37 t. Ch. 3. T. VI: Akty, odnosyashchiesya k epokhe Bogdana Khmelnickogo. Kiev, 1914 [in Russian].
[Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов: у 37 т. Ч. 3. Т. VI: Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. Киев, 1914. 1100 с.].
60. Tomashivskiy, S. Shist lystiv S.K. Kushevycha z 1648 r. pro suchasni podii. In: Zherela do istorii Ukrainy-Rusy. T. VI: Materiialy do istorii Halychyny. T. III: Litopysni pamiatky z r. 1648—1657. Lviv, 1913. 107-122 [in Ukrainian].
[Томашівський С. Шість листів С.К. Кушевича з 1648 р. про сучасні події. В: Жерела до історії України-Руси. Т. VI: Матеріали до історії Галичини. Збір. і впоряд. Степан Томашівський. Т. III: Літописні пам'ятки з р. 1648—1657. Львів, 1913. С. 107—122].
61. Soloviova, H. Diialnist polkovnyka Maksyma Kryvonosa v lystakh polskykh nuntsiiv. *Naukovi zapysky*. Kyiv, 2010. 20: 64-75 [in Ukrainian].
[Соловійова Г. Діяльність полковника Максима Кривоноса в листах польських нунціїв. *Наукові записки*. Київ, 2010. Т. 20. С. 64—75].

62. Tomashivskiy, S. Mezhy Pyliavtsiamy i Zamostiem. In: Zherela do istorii Ukrainy-Rusy. T. VI: Materiialy do istorii Halychyny. T. III: Litopysni pamiatky z r. 1648—1657. Lviv, 1913. 1-136 [in Ukrainian].
[Томашівський С. Межи Пилявцями і Замостем. В: Жерела до історії України-Руси. Т. VI: Матеріали до історії Галичини. Збір. і впоряд. Степан Томашівський. Т. III: Літописні пам'ятки з р. 1648—1657. Львів, 1913. С. 1—136].
63. Diariusz sejmu elekcyjnego 1648 roku. Kraków, 2013 [in Polish].
64. Korespondencja wojskowa hetmana Janusz Radziwiłła w latach 1646—1655. Cz. 1: Diariusz kancelaryjny 1649—1653. Warszawa: Neriton, 2019 [in Polish].
65. Zubrytskyi, D. Khronika mista Lvova. Lviv: Tsentr Yevropy, 2006 [in Ukrainian].
[Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. Перекл. з польск. мови І. Сварника; наук. комент. М. Капраля. Вид. 2-ге, випр. і допов. Львів: Центр Європи, 2006. 602 с., XXV с.].
66. Krausgar, A. Posolstvo Yakova Smyarovskogo k Bogdanu Khmelnickomu vo vremya osady Zamostya v 1648 g. *Kievskaya starina*. 1894. XLVII. 12: 445-46 [in Russian].
[Краусгар А. Посольство Якова Смяровского к Богдану Хмельницкому во время осады Замостья в 1648 г. *Киевская старина*. 1894. Т. XLVII. № 12. С. 445—460].

Надійшла / Received 18.08.2023

Valerii STEPANKOV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of World History,
Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohiienko University (Kamianets-Podilskiy, Ukraine)
stepankovk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2963-6726>

Vitalii STEPANKOV

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Lecturer,
Department of History of Ukraine,
Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohiienko University (Kamianets-Podilskiy, Ukraine)
stepankov.vitalii@kpn.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-5497-9344>

**B. KHMELNYTSKYI VS M. KRYVONIS:
RIVALRY FOR THE BULAVA OR CONFRONTATION
OF VIEWPOINTS ON THE NATURE AND PURPOSE
OF THE REVOLUTIONARY STRUGGLE OF 1648?**

The current article attempts to reconstruct the relationship between two prominent figures of the initial stage of the National Revolution 1648—1676. **The main objectives of the study** are to determine the factors that caused the differences in the political sphere of activity, to clarify the process of their development into a conflict ground of clash of views on the nature and purpose of the national uprising, which transformed into a revolution, and to reveal the role of personal ambitions of each of them in this confrontation. **The research methodology** is based on the theoretical frameworks of historical science of the twentieth and early twenty-first centuries, the Annales school in particular, and the scientific views of A.J. Toynbee and J. Le Goff. The principles of objectivity, historicism, alternativity, and systematicity and the following methods are used: chronological, periodization, retrospective, reconstructive, historical

and genetic, synchronic, historiographical analysis, and synthesis. **Main results.** The analysis of the source base and scientific achievements of predecessors has revealed that the conflict between B. Khmelnytskyi and M. Kryvonis is a manifestation not so much of the confrontation of ambitions for power as of the personalized phenomenon of the clash of alternative trends during the uprising: the preservation of its Cossack character or transformation into the National Revolution. It is proved that in the summer — autumn of 1648, the Ukrainian state's idea in the form of achieving the separation of Rus (Ukraine) from the Crown of Poland was generated in the minds of radical elders and ordinary participants in the revolutionary struggle, whose informal leader was M. Kryvonis, and not in B. Khmelnytskyi and the moderate-agreement group of elders (mainly from the registered Cossacks) led by him. The conflict between them was the result of the polarity of their views on the nature and purpose of the uprising and the emergence of ambitions to take over the bulava. In the personal and social space of the relationship between the two figures, we can distinguish three stages. The first (February — May) was marked by mutual understanding between them in the conduct of military operations. The second (June — the first decade of August) was characterized by the growth of the conflict and B. Khmelnytskyi's use of force to resolve it. The third (second decade of August — November) was characterized by post-conflict alertness with the persistence of differences in views, which were clearly manifested during the Zamostyansky negotiations on 20—21 November 1648. **Prospects for further research** are seen in the need to study the processes of transformation of the Cossack elders into the Ukrainian political proto-elite in 1648 and the impact of the political activities of B. Khmelnytskyi and M. Kryvonis on them. **The practical significance of the results** obtained is in their possible use by scholars to write monographs and articles on the history of the National Revolution of the 17th century, as well as by university professors and teachers in the educational process. **The originality of the study** is due to the first attempt in historiography to reconstruct a holistic picture of the genesis, development, and violent resolution of the conflict between B. Khmelnytskyi and M. Kryvonis, as well as their political views.

Keywords: *B. Khmelnytskyi, M. Kryvonis, Cossack elders, revolutionary struggle, confrontation, groups, views, Zamość armistice.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208>

УДК 93/94(477)[І. Дзюба]

Юрій ШАПОВАЛ

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України (Київ, Україна)
shapoblu@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2883-6403>

СПРАВА ІВАНА ДЗЮБИ З ВІДСТАНІ ПІВ СТОЛІТТЯ

Мета полягає в дослідженні мотивів та наслідків фабрикації справи Івана Дзюби співробітниками Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР. **Методологічну основу** становить принцип історизму в єдності всіх його компонентів. Дослідження ґрунтується на критичному аналізі архівних й опублікованих джерел. Використано мікроісторичний підхід. **Наукова новизна.** Здійснено спробу відтворити на основі унікальних архівних ресурсів, а також з урахуванням наявних публікацій історію фабрикації справи І. Дзюби, який через сім років після появи його памфлету «Інтернаціоналізм чи русифікація?» був репресований за цей текст. Оперативну справу (справу-формуляр) на І. Дзюбу — найцінніше джерело для розуміння того, на підставі яких агентурних свідчень організовувалося стеження за ним, як збирався матеріал проти нього, — було знищено. Однак у Галузевому державному архіві Служби безпеки України збереглися 18 томів справи з позначкою «ФП» («Фонд припинених»). Саме ця справа, а також розсекречені документи спецслужб, деякі інші архівні джерела, публікації дослідників, спогади стали основою при написанні цього матеріалу. З середини 1990-х рр. автор статті мав можливість зустрічатися і розмовляти з самим Іваном Дзюбою. Це дозволило уточнити чимало обставин та деталей драматичного періоду його життя. **Висновки.** В умовах національно-культурного

Цитування: Шаповал Ю. справа Івана Дзюби з відстані пів століття. *Український історичний журнал*. 2023. № 5 (572). С. 208—241. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

піднесення кінця 1950 — початку 1960-х рр. І. Дзюба через свою незалежну поведінку й новаторську естетичну позицію був одним із найяскравіших представників руху шістдесятників. Після підготовки в 1965 р. памфлету «Інтернаціоналізм чи русифікація?» його почали вважати одним із лідерів інтелектуальної опозиції в УРСР. Його вирізняло прагнення висловлювати власні думки відкрито, публічно, а не конспіративно. Розпочавши наприкінці серпня — на початку вересня 1965 р. репресивні акції проти представників української творчої молоді, керівництво Компартії України та спецслужби УРСР кваліфікували нонконформістську творчість і діяльність І. Дзюби як «націоналістичну», «антирадянську», «русофобську». Під наступну хвилю репресій, розпочату у січні 1972 р., проти нього (та проти тих, хто розповсюджував його памфлет або лише читав) було висунуто політичні обвинувачення. Далі арешт, суд, вимушене каяття І. Дзюби. Аналіз його справи підтверджує, що він імпліцитно ніколи не прагнув і не був готовий до ролі головного ідеолога чи символу опозиції в УРСР. Це зречення розчарувало його прихильників в Україні та за кордоном. Проте воно не змогло девальвувати написане та зроблене І. Дзюбою до його арешту, а тим більше після повернення в культурне й політичне життя України після серпня 1991 р.

Ключові слова: Іван Дзюба, український націоналізм, політичні репресії, КДБ УРСР.

Іван Дзюба (1931—2022 рр.) був на прикметі у КДБ від початку 1960-х рр. Спроби аналізу ставлення спецслужб до нього здійснили О. Бажан [1], Г. Касьянов [2], В. Рибчак-Дунаєвський [3], а також автор цих рядків [4, 5].

В оперативних документах І. Дзюба мав псевдо «Літератор». Молодий, але вже на той час популярний літературний критик-нонконформіст не міг не потрапити «під софіти» спецслужб, оскільки сповідував незалежні погляди, вибивався своєю поведінкою зі стандартів, за якими будувала життя та кар'єру переважна більшість його колег-літературознавців. Значний резонанс мала вже перша його книжка «Звичайна людина чи міщанин», що вийшла 1959 р., його публікації в газеті «Літературна Україна», участь і виступи в київському Клубі творчої молоді. При цьому він поводився гранично скромно, ніколи не демонстрував якихось лідерських рис, а тим більше прагнення повчати. Уже в 1990-х рр. і пізніше, послухавши виступи І. Дзюби на різних представницьких зібраннях, звернувши увагу на його неквапливу, позбавлену «акторсько-ораторських» ефектів манеру викладу матеріалу, я зауважив: ці виступи завжди концептуально й сюжетно продумані.

4 вересня 1965 р. І. Дзюба виступив на прем'єрі фільму Сергія Параджанова¹ «Тіні забутих предків» в київському кінотеатрі «Україна» з несанк-

¹ Параджанов Сергій Йосипович (1924—1990 рр.) — кінорежисер, сценарист, художник. Один із представників хвилі «українського поетичного кіно». Міжнародне визнання отримав після екранізації 1964 р. повісті Михайла Коцюбинського «Тіні забутих предків». У 1965—1968 рр. разом з іншими відомими діячами української науки та культури, протестуючи проти політичних арештів в УРСР, звертався до вищих партійних і державних органів із вимогою роз'яснити причини переслідувань українських інтелектуалів та виступав за проведення відкритих судових процесів, що мало б забезпечити справедливість розгляду справ. Неодноразово висловлювався за дотримання свободи слова у пресі. У 1973—1977 рр. — політ'язень.

ціонованою владою промовою. Відомо, що йшлося про здійснювані в УРСР безпідставні арешти інтелігенції, але мало хто знав, що саме було сказано. Карна справа І. Дзюби прояснює це. В ній зберігся протокол допиту тодішнього директора згаданого кінотеатру Федора Брайченка. Допитали його 16 травня 1972 р. і він тоді вже був актором Київського театру ім. Івана Франка. Ф. Брайченко розповів: «Спочатку Дзюба дав високу оцінку фільму, а потім заявив (його слова ці я запам'ятав добре): "Поряд з тим, як ми відмічаєм знаменну подію, зараз стогнуть і плачуть матері України за своїми синами. Товариші, зараз йдуть арешти української інтелігенції, масові арешти молоді пройшли у Львові та Києві. Зараз повторюється 37-й рік. Закликаю не допустити цієї ганьби. Ганьба уряду"»².

З огляду на резонанс цієї події навесні наступного 1966 р. швейцарська газета «Neue Zürcher Zeitung» навіть повідомила про арешт у Києві Івана Дзюби [2, С. 58]. Насправді він не був заарештований. Проте КДБ УРСР регулярно інформував владу про його дії. Наприклад, про участь у липні 1963 р. у несанкціонованому вечорі, присвяченому 150-річчю з дня смерті Лесі Українки, в київському Першотравневому парку; про його виступи з нагоди 30-річчя від дня народження Василя Симоненка³ у січні 1965 р. в республіканському Будинку літераторів і у вересні 1966 р. на несанкціонованому зібранні в Бабиному Яру в Києві. Коли в листопаді 1970 р. в Івано-Франківську розпочався судовий процес над учасником дисидентського руху Валентином Морозом⁴, у петиційній кампанії на його захист із-поміж інших брав участь І. Дзюба. В усіх цих виступах він, на переконання авторів однієї зі складених про нього у КДБ довідок, «зводив наклепницькі вимисли на державний і суспільний лад та національну політику КПРС»⁵.

Ще 19 липня 1962 р. президія ЦК КПРС своєю постановою схвалила наказ КДБ при Раді Міністрів СРСР «Про заходи з посилення боротьби органів держбезпеки з ворожими проявами антирадянських елементів» та наказ генерального прокурора СРСР «Про посилення прокурорського нагляду за розслідуванням справ про державні злочини й розглядом їх у судах» [6]. 31 січня

² Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі — ГДА СБУ). Спр. 69260 ФП. Т. 7. Арк. 18—19.

³ Симоненко Василь Андрійович (1935—1963 рр.) — поет і журналіст. Навчався в Київському держуніверситеті, працював в обласній газеті «Молодь Черкащини». З його ім'ям і творчістю пов'язують цілу епоху в літературі, суспільній свідомості України. В 1962 р., за рік до смерті, було видано його першу та єдину прижиттєву поетичну збірку «Тиша і грім».

⁴ Мороз Валентин Якович (1936—2019 рр.) — історик, дисидент, політ'язень, один із найбільш радикальних представників дисидентського руху в УРСР, автор понад 100 наукових праць. Уперше заарештований у вересні 1965 р., удруге — 1 червня 1970 р. У 1979 р. влада СРСР змушена була обміняти В. Мороза та ще чотирьох дисидентів на двох радянських агентів. За кордоном він був сприйнятий як герой, але його ексцентрична поведінка відштовхнула від нього західну громадськість. У квітні 1990 р. повернувся в Україну, жив і працював у Львові.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Порядковий 10. Спр. 2. Т. 11. Арк. 185.

1963 р. в Києві відбулася нарада керівників правоохоронних органів, на якій програму боротьби з «особливо небезпечними державними злочинами» виклав голова КДБ при Раді Міністрів УРСР Віталій Нікітченко [6, С. 414]⁶.

Після створення в липні 1967 р. спеціальних контррозвідальних підрозділів щодо «боротьби з ідеологічною диверсією противника» (на місця це були 5-ті управління / відділи / відділення) І. Дзюба закономірно став одним з їхніх найголовніших «клієнтів». Використання агентів, довірених осіб, служби зовнішнього спостереження, перлюстрація кореспонденції, застосування так званих оперативно-технічних засобів (прослуховування телефонних розмов) — весь цей набір засобів роботи кадебістських структур повною мірою торкнувся Івана Дзюби.

Тим більше загострився інтерес спецслужби до нього з появою в липні 1970 р. в УРСР нового шефа місцевого КДБ Віталія Федорчука, який почав спеціалізуватися на відстежуванні та погромних акціях проти «українських націоналістів»⁷. Перед тим він обіймав посаду начальника 3-го управління (військова контррозвідка) КДБ СРСР, а представляти його в Києві спеціально приїздив перший заступник голови КДБ СРСР генерал-полковник Семен Цвігун⁸.

Погромних акцій в Україні й раніше не бракувало. Достатньо згадати арешти та судові процеси 1965—1966 рр. або гучний процес над В'ячеславом

⁶ Нікітченко Віталій Федотович (1908—1992 рр.) — партійний діяч. У квітні 1954 р. призначений головою КДБ при Раді Міністрів УРСР. Не дивлячись на те, що очевидних провалів в його роботі не було, він асоціювався з добою хрущовської «відлиги». Із започаткуванням у Кремлі лінії на більш жорстке ставлення до національно-демократичних сил в Україні, спроб витіснити з політичної арени першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста, в липні 1970 р. був звільнений і переведений до Москви, де став начальником Вищої червонопрапорної школи КДБ при Раді Міністрів СРСР ім. Ф.Е. Дзержинського. Після виходу у відставку мешкав у Києві.

⁷ Федорчук Віталій Васильович (1918—2008 рр.) — один із керівників комуністичної спецслужби. Закінчив Вищу школу КДБ СРСР (1960 р.). У 1963—1966 рр. — заступник начальника управління особливого відділу КДБ при Раді Міністрів СРСР по групі радянських військ у Німеччині. З лютого 1966 р. — начальник управління особливого відділу КДБ при Раді Міністрів СРСР по групі радянських військ у Німеччині. З вересня 1967 р. — начальник 3-го управління КДБ при РМ СРСР (військова контррозвідка). 16 липня 1970 р. призначений головою КДБ при Раді Міністрів УРСР. Виявив себе як беззастережний прибічник жорстокого придушення інакомислення, національної інтелігенції й самвидаву. У 1978 р. провів істотне зміцнення органів КДБ у республіці. Це на практиці означало збільшення апарату та посилення тотального контролю за суспільством. Із травня 1982 р. — голова КДБ при Раді Міністрів СРСР. Від грудня 1982 по січень 1986 рр. — міністр внутрішніх справ СРСР. До виходу на пенсію (1991 р.) працював генеральним інспектором Міністерства оборони СРСР.

⁸ Цвігун Семен Кузьмич (1917—1982 рр.) — один із діячів і керівників комуністичних спецслужб. У 1937 р. закінчив Одеський педагогічний інститут. З 1939 р. в НКВС. Від 1967 р. — перший заступник голови КДБ СРСР. Був куратором 3-го (військова контррозвідка) і 5-го (боротьба з ідеологічними диверсіями) управлінь КДБ. Починаючи з 1971 р. — куратор 2-го головного управління (контррозвідка), прикордонних військ (ГУПВ) та мобілізаційного відділу. За офіційною версією, покінчив життя самогубством.

Чорноволом⁹ у 1967 р. Хоча зрозуміло й інше: ті акції не йдуть у порівняння з широкомасштабними діями В. Федорчука. Його головним завданням було зібрати матеріал на тодішнього партійного лідера УРСР Петра Шелеста¹⁰, насамперед довести, що він належним чином не керує боротьбою проти «націоналістів» і дисидентського руху.

В. Федорчук фактично не приховував свого переконання, що П. Шелест «заграє» з «націоналістами». Сам П. Шелест 19 вересня 1970 р. зробив запис у щоденнику: «Федорчук займає екстремістську позицію, проявляє надто велику активність і сміливість. Безумовно, робить все це не самостійно, а з санкції та підтримки Москви, більше того: не тільки з санкції, а за прямою вказівкою і планом... “Докопується”, чому не було справжньої боротьби проти націоналістів і “праці” Дзюби. На його думку, боротьба тоді, коли, не розбираючись, запроторюють до в’язниці» [7].

Взята П. Шелестом у лапки «праця» — це те, що ще в 1965 р. написав І. Дзюба. Йдеться про памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?». У ньому автор заходився переконувати партійно-державних владомощців, що «сьогодні українець, відданий справі комуністичного будівництва, має всі підстави бути неспокійним за долю своєї національності, а раз так — ніхто в світі не в силі заборонити йому про це говорити» [8, С. 26].

Ще під час роботи над рукописом І. Дзюба давав друзям і знайомим (це в умовах масового доносивства) читати чорнові варіанти своєї праці. Ще більша наївність була в тому, щоб надіслати памфлет після його закінчення водночас на адресу кількох владних інстанцій — до першого секретаря ЦК

⁹ Чорновіл В’ячеслав Максимович (1937—1999 рр.) — політик, громадський діяч, публіцист, літературний критик, політичний в’язень у часи СРСР. Із грудня 1992 р. був головою Народного руху України. Загинув за нез’ясованих обставин.

¹⁰ Шелест Петро Юхимович (1908—1996 рр.) — партійний і державний діяч УРСР. У 1963—1972 рр. — перший секретар ЦК Компартії України. До жовтня 1964 р. підтримував М. Хрущова та його політичну лінію, різко критикуючи її після повалення останнього. Спочатку користувався підтримкою Л. Брежнєва, діючи у цілому в рідчизі «брежнєвізму». З 1964 р. — член президії / політбюро ЦК КПРС. Підтримав придушення «празької весни» в 1968 р., критикував виступи дисидентів проти режиму. Водночас у власній політичній практиці неодноразово вимагав того, щоб московське керівництво дотримувалося офіційно декларованих принципів у взаєминах центру та союзних республік. Це, а також зусилля політичних конкурентів, створили П. Шелесту образ «надмірного» українського патріота, який нібито плекає плани більшої автономізації України. У травні 1972 р. увільнений від обов’язків першого секретаря ЦК КПУ у зв’язку з призначенням одним із заступників голови Ради Міністрів СРСР. У 1973 р. у журналі «Комуніст України» з’явилася погромна стаття, де йому інкримінувалися нібито наявні в його книжці «Україно наша Радянська» (1970 р.) применшення «ролі комуністичної партії, її ідейної і практичної діяльності у розв’язуванні завдань соціалістичного будівництва», порушення лєнінських принципів «класово-партійного, конкретно-історичного підходу» до оцінки історичних явищ, ідеалізація минулого України, «патріархальщина» тощо. З квітня 1973 р. на пенсії.

Компартії України амбівалентного Петра Шелеста, до голови Ради Міністрів УРСР консервативного Володимира Щербицького¹¹, ще й до ЦК КПРС у Москву. Щоправда, один примірник було надіслано й до Олександра Твардовського¹², головного редактора журналу «Новый мир» (це видання на той час залишалось оплотом радянської ліберальної інтелігенції).

Минуть роки й у січні 1972 р., тоді ще не заарештований, але вже допитуваний Іван Дзюба напише розлоге «Пояснення», адресоване КДБ при Раді Міністрів УРСР. Він згадував, що «зламним моментом» у його біографії став 1965 р., коли почалися арешти тих, хто виступав за інтереси української культури. «Серед заарештованих тоді, — мовилося в “Поясненні”, — було кілька моїх знайомих і друзів, і це дало, можливо, гострий емоційний порив до написання листа»¹³.

Пояснюючи, що арешти не можуть бути методом розв’язання наболілих проблем у питаннях української культури, в мовній ситуації, І. Дзюба переконував у тому, що «відчувалася загальна потреба якогось “роз’яснення”, якогось виступу в цій справі. Офіційні кола мовчали. Серед тих, хто багато в чому не погоджувався з офіційною національною політикою, не знайшлося кому виступити одверто, принципово і на всю широчінь питання. Тоді довелося взятися за цю справу мені»¹⁴.

За допомогою «класиків»

Пишучи свій памфлет, І. Дзюба зробив власними союзниками не будь-кого, а тих, кого у СРСР обожнювали, кому поклонялися, — «класиків марксизму-ленінізму». Він вільно оперував їхніми висловлюваннями, покликався на їхні праці, а також доволі професійно використовував інші джерела, в тому числі стенограми партійних з’їздів доби «коренізації» / «українізації» (до речі, на той час самих цих понять не було у суспільно-політичному лексиконі, їх просто «викреслили» з історико-політичного дискурсу), постанови партз’їздів та уряду, праці тодішніх керівників і партійних лідерів, статистику, публіцистику, літературні твори. Все

¹¹ Щербицький Володимир Васильович (1918—1990 рр.) — партійний і державний діяч. У 1957—1961 рр. — секретар ЦК Компартії України, у 1961—1963 і 1965—1972 рр. — голова Ради Міністрів УРСР. Був близьким приятелем Л. Брежнева та конкурентом П. Шелеста в боротьбі за посаду першого секретаря ЦК КПУ. Сприяв поваленню П. Шелеста, отримав цю посаду у травні 1972 р., перебував на ній понад 17 років. Не сприйняв політику «перебудови», започатковану генсеком М. Горбачовим. Фактично до осені 1989 р., тобто до виходу В. Щербицького на пенсію, УРСР уважалася «заповідником комунізму».

¹² Твардовський Олександр Трифонович (1910—1971 рр.) — поет. У 1959—1971 рр. — секретар правління Спілки письменників СРСР. У 1950—1954 і 1958—1970 рр. — головний редактор журналу «Новый мир», в якому друкував твори окремих представників неконформістської літератури (О. Солженіцин, Г. Снегирьов, Л. Кисельов, І. Дзюба та ін.).

¹³ ГДА СБУ. Спр. 69260 ФП. Т. 1. Арк. 204.

¹⁴ Там само. Арк. 205.

це виглядало переконливо й дуже драгувало партійне начальство, яке вважало себе єдиним розпорядником «марксистсько-ленінської спадщини».

Тепер повернімося до вже цитованого пояснення І. Дзюби, датованого січнем 1972 р. Він визнавав, що в підготовленому ним рукопису «багато емоційного, непродуманого, може, й поверхового чи квапливого, бо й писалося це під гострим враженням і поспіхом. Я ніколи не вважав цю річ не тільки бездоганною, а й задовільною для себе в смислі рівні виконання. Проте основні її принципи я підтверджую і сьогодні»¹⁵. Головне, запевняв І. Дзюба, полягає в констатації «незадовільного і ненормального становища» в багатьох питаннях, що стосуються української мови й культури, розуміння, що «все ненормальне в національній сфері впливає не з принципів соціалізму й ленінської національної політики, а з порушень і викривлень цих принципів»¹⁶.

Якось я запитав Івана Дзюбу (з яким мав честь особисто спілкуватися з середини 1990-х рр.), чи справді він був щирим у поясненнях такого роду (а йому їх довелося писати й озвучувати неодноразово). І. Дзюба уважно на мене подивився, витримав паузу і сказав, що в той час — так, його щирість не підлягала сумніву. Якщо вчитатися в текст, то цьому твердженню не можна не повірити.

Від самого початку автор «Інтернаціоналізму...» піднімав розмову на теоретичний рівень, торкаючись значення так званого «національного питання», таких понять, як «національне почуття», «національна свідомість», «національні обов'язки», «український буржуазний націоналізм», «російський шовінізм» тощо. Він підкреслював, що національна справа є справою всього народу й кожного громадянина, а отже ніхто не має права мовчати, коли бачить «щось неподобне» [8, С. 37].

Оце «неподобне» І. Дзюба виводив передусім із порушень «заповітів класиків», а також «перекручень», як уже було зазначено, принципів національної політики за часів обожнюваного комуністами В. Леніна. Нині, звісно, можна (як дехто й робить), іронізувати з такого підходу: мовляв, немає підстав говорити про «нереалізовані альтернативи» або жорстко протиставляти ленінський і сталінський варіанти побудови багатонаціональної держави.

Все це так, але варто придивитися до ситуації зі створенням СРСР уважніше. В. Леніна цікавив широкий геополітичний контекст того, що відбувалося в більшовицькій Росії, він усе ще не відкидав ідеї «світової революції», але її він тепер дедалі частіше пов'язував не з Заходом, а зі Сходом. А багатонаціональний і складний Схід потребував обережності та гнучкості саме в національному питанні. Очевидно, що для В. Леніна і для Й. Сталіна не було сумніву у ключовому питанні — про збереження потужної та багатонаціональної Росії. Йшлося лише про те, якими методами реалізувати цей спільний для обох лідерів політично-державний імператив. Коли до В. Леніна надійшов сталінський проект «автономізації», він спочатку не піддав його критиці по суті, а лише зауважив, що Й. Сталін має схильність «поспішати».

¹⁵ Там само. Арк. 206.

¹⁶ Там само. Арк. 207.

Однак недовзі ленінська позиція зазнала певних коректив. Ось чому слід пам'ятати не лише про схожість, а й про певну відмінність ленінського та сталінського підходів. І наполягаючи на цьому, ще тоді, у середині 1960-х рр., І. Дзюба не помилився. Він зміг переконливо довести, що Й. Сталін, котрий, як відомо, критикував ленінський «лібералізм» у національній політиці та який вдало відсунув хворого В. Леніна з тодішнього політичного «Олімпу», послідовно втілював у життя русифікаторськи-централізаторську політику.

Звісно, Іван Дзюба, пишучи свій памфлет, не міг знати багато з того, що відомо нині. Прикладів тут чимало. Зокрема зберігся один надзвичайно важливий сталінський лист, датований 22 вересня 1922 р. Не дивлячись на його екстраординарне значення для правдивого розуміння багатьох подій (а можливо, саме через це), він пролежав в архіві до 1989 р. й лише тоді був надрукований у журналі «Известия ЦК КПСС».

Й. Сталін писав: «Тов. Ленін! Ми прийшли до такого становища, коли існуючий порядок відносин між центром та окраїнами, тобто відсутність всякого порядку й повний хаос, стають нестерпними, створюють конфлікти, образи, роздратування, перетворюють на фікцію так зване єдине федеративне народне господарство, гальмують і паралізують всіляку господарську діяльність у загальноросійському масштабі. Одне з двох: або справжня незалежність і тоді — невтручання центру, свій НКЗС, свій Зовнішторг, свій Концесійний комітет, свої залізниці, причому питання загальні вирішуються в порядку переговорів рівного з рівним, за узгодженням, а постанови ВЦВК, РНК і РПО (Рада праці та оборони — *Ю. III.*) РСФРР не обов'язкові для незалежних республік, або справжнє об'єднання радянських республік в одне господарське ціле з формальним поширенням влади РНК, РПО і ВЦВК РСФРР на РНК, ЦВК й економради незалежних республік, тобто заміна фіктивної незалежності справжньою внутрішньою автономією республік у розумінні мови, культури, юстиції, внутр. справ, землеробства тощо» [9, С. 198—199].

Не менш цікавим у листі було сталінське пояснення цієї позиції: «За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, усупереч своєму бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання Цєка РКП і як обман і лицемірність з боку Москви... Ми переживаємо й таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність (підкреслення моє — *Ю. III.*) відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік» [9, С. 199].

Нарешті Й. Сталін висловлював власний прогноз на майбутнє. На його думку, якщо не замінити «формальну (фіктивну) незалежність формальною ж (і разом із тим реальною) автономією, то через рік буде непорівнянно важче відстояти фактичну єдність радянських республік. Нині йдеться про те, як би

не «образити» націоналів; через рік, імовірно, йтиметься про те, як би не викликати розкол у партії на цьому ґрунті, оскільки «національна» стихія працює на окраїнах не на користь єдності радянських республік, а формальна незалежність сприяє цій роботі» [9, С. 199].

Хоч В. Ленін зрештою оголосив «бій великоросійському шовінізмові», за його проектом компартія для всіх республік повинна була залишатися єдиною, тобто «націоналізація» республік залишалася в руках московського ЦК, а не в руках «націоналів». Партією фактично керував Й. Сталін. Він і його прибічники створили союз республік за своєю власною формулою з очевидною гегемонією Росії. Проте поняття «незалежна», «суверенна» тощо вживалися на офіційному рівні. Це створювало в учасників процесу «національно-культурного будівництва» ілюзію, що йдеться про справді договірні відносини.

Іван Дзюба у своєму памфлеті торкався й цих питань, доходячи висновку про формальний характер декларованого суверенітету тодішньої Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР, із 1937 р. — УРСР). Покликаючись на полеміку на X та XII з'їздах РКП(б), на матеріали пізнішого періоду, він підкреслював, що насправді не велося боротьби з російським державницьким шовінізмом. Після відомого сталінського тосту, виголошеного у червні 1945 р.: «За великий російський народ!» почалася справжня оргія «російського пріоритету», наслідки якої були глобальними для всіх народів СРСР.

Нарешті, свої оцінки та висновки І. Дзюба підкріплював багатьма прикладами з економічної, управлінської, соціальної та мовно-культурної сфери. Читачеві ставало зрозумілим: за таких умов усі розмови про «інтернаціоналізм» це просто прикриття зовсім інших процесів, цілеспрямованої русифікаторської політики, а вона (як виявляється) суперечить «марксистсько-ленінським засадам».

Памфлет у дії

Скільки б І. Дзюба не клявся у своїй праці в повазі до перекручених і проігнорованих «першоджерел», розумний читач відразу ставив перед собою просте запитання: що ж це за «джерела» такі, якщо ними можна маніпулювати (Й. Сталін, М. Хрущов, Л. Брежнев завжди розписувались у незмінній повазі до В. Леніна, але цитували й використовували з того, що називали «ленінізмом», лише ті фрагменти, які їм були потрібні)?! І ще одне запитання: у чому позитив цих «джерел», якщо вони призводять до таких негативних наслідків?!

Отже задум І. Дзюби не був аж таким простим. Тим більше, що у фіналі своєї розвідки він доходив висновку про те, що «процес денационалізації й русифікації є колосальним мінусом для справи соціалістичного демократизму і має об'єктивно реакційне значення» [8, С. 187].

Тепер доцільно вказати на те, для кого було зроблено текст «Інтернаціоналізму чи русифікації?». За словами самого І. Дзюби, його праця мала потрійну заадресованість. Насамперед писалася вона для партійно-державного керівництва СРСР та УРСР, якому посилався меседж про порушення й від-

ступ від «ленінської спадщини». По-друге, І. Дзюба апелював до частини російського та русифікованого населення в Україні, насамперед із числа інтелігенції, яка не бачила справжнього стану справ у національній сфері в республіці та слугувала режимові у здійсненні русифікаторської політики (недаремно у праці багато уваги приділено аналізу тези: «Кто этим украинцам запрещает говорить по-украински?!»). По-третє, памфлет адресувався тим українцям, які прагнули зрозуміти, що діється з Україною, молоді, яка була в розгубленості. «Я, — згадував І. Дзюба, — тоді вважав, що нам потрібно отак одверто, чесно, сміливо, мужньо сказати, що ми вимагаємо того і того, на це ми маємо право за конституцією і на цьому ми повинні стояти» [10, С. 67].

І. Дзюба «влучив» у всі три адресати. Його працю читали в найвищих інстанціях. Наприклад, молодший син Петра Шелеста Віталій згадував: «Цікава ситуація з книгою Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. Вона була в батька майже настільною. Він її читав, плювався, говорив, що так не можна, я відповідав, що є факти, їх треба осмислити. Його позиція щодо Дзюби у наших розмовах багаторазово прокручувалась і поступово формувалась» [7, С. 748].

Зрозуміло, працю І. Дзюби прочитав не лише Петро Шелест, її скорочений варіант було розіслано в обкоми партії для ознайомлення. «Інтернаціоналізм...» прочитали в найвищих керівних інстанціях у Москві. Її читала російськомовна інтелігенція та учасники руху боротьби за права людини у СРСР. Нарешті в Україні праця, як мовиться, «пішла в народ», її передруковували, розповсюджували, передавали з рук у руки, вона була популярна, зокрема, серед студентства. Повною мірою це з'ясувалося, коли на початку 1972 р. розпочалися арешти в УРСР. Вони зазвичай супроводжувалися вилученням Дзюбиної праці.

Тоді працівники КДБ постійно й цілеспрямовано цікавилися тим, який саме ефект мав памфлет, яке враження він справляв на тих, хто його читав. Ось, наприклад, уривок з одного зі свідчень: «Після того, як я прочитав документ І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, крім того я переписував його, то він посилив мої націоналістичні погляди, які я мав на той час. Я став активніше вести розмови серед свого оточення, доводячи, що нібито Україна перебуває в залежному стані від Росії, являється її економічним придатком, що на Україні проводиться русифікація. У своїх розмовах наклепницького характеру я використовував дані з документа “Інтернаціоналізм чи русифікація?”»¹⁷.

Або ось таке зізнання: «З твором Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” я ознайомився, прочитавши його в рукопису, а також прослухавши передачі закордонних радіостанцій. На той час, коли я знайомився з цим твором, я розділяв погляди, які в ньому висвітлював автор. Під впливом цього твору в мене сформувалися деякі погляди на нашу радянську дійсність, які, як я зрозумів після бесіди зі мною прокурора Кам'яно-Бузького району в березні 1972 р., були невірні»¹⁸.

¹⁷ Там само. Т. 7. Арк. 106—106 зв.

¹⁸ Там само. Т. 18. Арк. 34.

Я особисто не ставлю під сумнів такого роду свідчення, хоч вони й давалися за певних умов і сформульовані за певними стандартами. Текст «Інтернаціоналізму...» насправду справляє враження. За таким собі наративним «адажіо», за неквапливою розповіддю автора, його тезами, аналізом, висновками час від часу виникає своєрідне політико-ідеологічне «крещендо», яке бере читача в полон:

«Найвищий обов'язок людини — належати людству. Але належати людству можна тільки через націю, через свій народ» [8, С. 60].

«У нас уже протягом кількох десятиліть не тільки не ведеться ніякої боротьби з російським шовінізмом та великодержавництвом, а й самі ці поняття виведені з ужитку, натомість головним ворогом оголошено “місцевий” націоналізм, під який часто-густо підводилися найневинніші, найелементарніші вияви національної гідності й чесності і національного життя. Боротьба з цим “націоналізмом” велася методами терору» [8, С. 67].

«Російське міщанство почуває себе не дружнім гостем і не добрим приятелем народів, серед яких живе, а господарем становища й вищим елементом» [8, С. 70].

«Не все те інтернаціоналізм, що на інтернаціоналізм виглядає, що зве себе інтернаціоналізмом, що хоче себе інтернаціоналізмом зарекомендувати. І не все те націоналізм, що противна сторона оголошує націоналізмом чи сепаратизмом. Не все те братерство, що на братерство претендує. Не все те любов, що саме себе любов'ю називає» [8, С. 102].

«Майже вся українська культура виявилася “контрреволюційною” (як у деякі пізніші часи — нерентабельною). А тому нищено і всесвітньовідомих учених і письменників, і сотні талантів в усіх галузях культури, а рядових інтелігентів — тисячами й тисячами. Заодно і кілька мільйонів селян штучним голодом у 1933 р. Врахуймо: це було задовго до “тридцять сьомого”» [8, С. 130].

«Русифікаторському насильству я пропоную протиставити одне: свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення й самовироблення... Тоді не треба буде стежити за кожним українським словом, кожною українською душею, не треба буде витратити колосальні суми й кошти на пильнування, “пресечення”, “искоренення”... І не доведеться запаковувати в кадебітські “ізолятори” людей, вся “вина” яких у тім, що вони люблять Україну синівською любов'ю і тривожаться її долею...» [8, С. 202, 203].

Органи держбезпеки та влада дуже швидко зрозуміли, що мають справу з текстом, здатним вражати, мобілізувати й виховувати. Додаткова перевага його полягала в тому, що він виглядав написаним на «залізобетонних» марксистсько-ленінських засадах. Із цим треба було щось робити, тим більше, що «Інтернаціоналізм...» потрапив за кордон. Цей шлях був непростим.

Наприкінці 1965 р. мешканець с. Проців Броварського р-ну Київської обл. Григорій Трохимович Тименко на прохання І. Дзюби передрукував на машинці текст памфлету, а в листопаді того самого року машинописний ва-

ріант було передано Миколі (Миклошу) Мушинці¹⁹ з Чехословаччини²⁰. З останнім І. Дзюбу познайомив Зиновій Антонюк²¹. Він привів М. Мушинку на квартиру до І. Дзюби в день народження його доньки Олени.

4 грудня 1965 р. особисто І. Дзюба передав рукопис памфлету М. Мушинці. При цьому останній запевнив, що хоче показати рукопис Василеві Капушевському, голові Центрального комітету культурного союзу українських трудящих, депутатові Словацької народної ради, деканові кафедри марксизму-ленінізму при Вищій школі у Кошицях. «Я, — зазначав пізніше на допиті М. Мушинка, — казав Дзюбі, що можливо Капушевський ознайомить з цим документом членів ЦК Комуністичної партії Чехословаччини, щоб вони підказали Радянському урядові звернути увагу на порушення національної політики на Україні»²².

Рукопис передруковувався також завдяки сприянню Зиновії Тарасівни Франко²³, старшої наукової співробітниці Інституту мовознавства АН УРСР. На допиті 27 листопада 1972 р. вона визнала, що в листопаді 1965 р. І. Дзюба приніс до неї рукопис із проханням передрукувати й надіслати до офіційних інстанцій. З. Франко звернулася до друкарки Євгенії Марківни Гімельберг. Остання на машинці «Continental» підготувала 10 примірників праці І. Дзюби. Один З. Франко залишила собі та переклала російською мовою.

Цю російськомовну версію було роздруковано в 5—6 примірниках за допомогою якоїсь «друкарки Ані» й ці примірники віддали авторові. Згадану «Аню» почали шукати. Однак, як повідомляв слідчому Миколі Кольчику 31 липня 1972 р. начальник оперативного підрозділу КДБ підполковник Черпак, «вжитими заходами друкарку Аню, яка проходить за свідченнями свідка Франко З.Т., встановити не виявилось можливим»²⁴. Цей факт «невиявлення» Ані можна потрактувати по-різному, але суттєвого значення це не має.

13 грудня 1965 р. при виїзді з УРСР під час митного догляду Миколу Мушинку затримали, вилучивши в нього рукопис. Як розповідав мені сам М. Мушинка, ті, хто його обшукував, наперед знали, що саме вони шукають.

¹⁹ Мушинка Микола Іванович (нар. 1936 р.) — словацький фольклорист та українознавець, мистецтвознавець, літературознавець, бібліограф українського походження. Член Міжнародної комісії з дослідження національної культури Карпат і Балкан. Від 1989 р. дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (НТШ), президент НТШ у Словаччині, голова Асоціації українців у Словаччині (з 1990 р.), іноземний член Національної академії наук України (з 1997 р.).

²⁰ ГДА СБУ. Спр. 69260 ФП. Т. 3. Арк. 12, 18.

²¹ Антонюк Зиновій Павлович (1933—2020 рр.) — громадський діяч, правозахисник, перекладач, публіцист, політичний в'язень. Співголова громадської ради Українсько-Американського бюро захисту прав людини.

²² ГДА СБУ. Спр. 69260 ФП. Т. 3. Арк. 131.

²³ Франко Зиновія Ростислава Тарасівна (1925—1991 рр.) — мовознавиця, літературознавиця, публіцистка, громадська діячка. Авторка понад 200 наукових і науково-публіцистичних праць з історії української літературної мови, лінгвостилістики, ономастики, топоніміки, літературознавства та франкознавства.

²⁴ ГДА СБУ. Спр. 69260 ФП. Т. 3. Арк. 124.

Та це був не єдиний примірник. 3 січня 1966 р. І. Дзюба відправив свій памфлет до ЦК Компартії України.

20 серпня 1966 р. І. Дзюбу викликав до себе на розмову тодішній голова КДБ при Раді Міністрів УРСР В. Нікітченко. Він повідомив, що М. Мушинку затримано на кордоні з текстом «Інтернаціоналізму чи русифікації?». 24 серпня І. Дзюба написав пояснення, в якому підкреслював, що «М. Мушинка взяв “Листа” тільки на моє прохання, а ним ніякої ініціативи в цьому відношенні не виявляв» (так в оригіналі — *Ю. Ш.*)²⁵.

Збереглися свідчення якогось «джерела» («источника»), в розмові з котрим І. Дзюба також пояснив мотиви своїх тодішніх дій: «Передаючи за кордон свою працю, я припустився найбільшій у своєму житті помилки: треба було спочатку розповсюдити роботу у Києві, по Україні, а тоді вже без мене знайшлися б люди, які переслали б її далі, як воно фактично і вийшло, — вдруге моя праця була передана за кордон уже без моєї участі, причому дійшла вдало. Але чому я тоді поспішав передати? Я боявся, що мене заарештують й іншої можливості для передання вже не виявиться»²⁶.

Від Зиновії Франко текст потрапив до кількох осіб, а з-поміж них до Олександра Сергієнка²⁷, в 1965 р. студента Київського медичного інституту, який вніс правки в текст. «Інтернаціоналізм...» також був у середовищі, що згуртувалося довкола доцентки Ніжинського педінституту Лесі Коцюби²⁸. Саме у цьому середовищі виникла ідея ще раз спробувати передати памфлет І. Дзюби за кордон. І це вдалося [11, С. 70—72]. Викладач Пряшівського університету літературознавець Юрій Бача²⁹ отримав текст на фотоплівці, привіз його до Словаччини. Через деякий час він опинився у Павла Мурашка³⁰, який зга-

²⁵ Там само. Арк. 143.

²⁶ Там само. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 17. Т. 1. Арк. 242.

²⁷ Сергієнко Олександр Федорович (1932—2016 рр.) — громадський і політичний діяч. У грудні 1970 р. виступав на похороні Алли Горської, натякаючи на те, що за її загибеллю стоїть КДБ. Був звільнений із роботи. У січні 1972 р. заарештований. Серед іншого йому інкримінували редагування памфлету І. Дзюби. Засуджений до 7 років таборів і 3 років заслання. Член Усеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих. У 1981 р. повернувся до Києва, з 1990 р. вів активну політичну діяльність.

²⁸ Коцюба Леся Йосипівна (1921—1987 рр.) — фольклористка, педагогиня, учасниця дисидентського руху в УРСР 1960—1970-х рр. Працювала на кафедрі української мови Ніжинського державного педагогічного інституту ім. Миколи Гоголя, зазнала переслідувань, була змушена звільнитися.

²⁹ Бача Юрій (1932—2021 рр.) — літературознавець, публіцист і письменник у Словаччині. Закінчив Університет ім. Коменського у Пряшеві (1954 р.), де від 1960 р. (до цього — аспірант Київського держуніверситету) працював на кафедрі української літератури. У квітні 1971 р. звільнений із політичних мотивів. У 1973 р. засуджений на 4 роки за перевезення й розповсюдження праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Поновлений на роботі у травні 1990 р., з 2000 р. — професор.

³⁰ Мурашко Павло (1939—?) — учений, викладач. Народився у Празі. Вивчав українську мову та літературу у Пряшівському, Празькому університетах, здобув ступінь доктора філософії за працю про життя і творчість Олександра Олеся. Викладав в українській гім-

дував: «Усі політичні матеріали, які відправляли на Захід, задля дотримання певних принципів безпеки ми спочатку переписували на машинках у Чехословаччині. У випадку цього рукопису Івана Дзюби ми домовилися, що краще буде влаштувати перепис не в Пряшеві, а в Празі. Я відвіз матеріал до Праги й попросив Зіну Генік-Березовську допомогти з цим. А вона домовилася з рідною сестрою Лесі Українки, яка тут жила, Оксаною Петрівною Косач-Шимановською» [12]. З Праги передрукований, а потім знов перефотографований текст до Мюнхена відвезла Анна Коцурова (Ганна Коцур)³¹, яка вчилася свого часу в Київському університеті й регулярно перевозила літературу українського самвидаву [13].

Всі згадані громадяни тодішньої Чехословаччини опинилися в полі зору КДБ УРСР і чехословацької спецслужби, були допитані. Серед інших запитань були й такі: чи передавав І. Дзюба ще якусь літературу, машинописні документи, фотоплівки тощо з текстами документів, коли, з якою метою, хто їх автор³². Однак у той час нічого принципово важливого «накопати» проти І. Дзюби не вдалося й ніхто з допитаних не характеризував його як «антирадянськи налаштовану» особу.

Отже, «Інтернаціоналізм...» за кордон потрапив, і з 1968 р. його почали перевидавати чи видавати різними мовами.

Контратака влади

Ті, хто займався І. Дзюбою професійно, зрозуміли: найкращий спосіб дискредитувати текст — це очорнити в очах суспільства репутацію його автора. У вересні 1966 р. популярний в УРСР журнал «Перець» у фейлетоні висміював поведінку Івана Дзюби та його «закордонних націоналістичних покровителів».

10 квітня 1967 р. з'явилася спеціально присвячена І. Дзюбі записка двох завідувачів відділів (науки й культури, пропаганди та агітації) ЦК Компартії України. У записці особливий акцент було зроблено на тому, що «націоналістичні

назії у Пряшеві, був редактором «Дуклії» (також у Пряшеві). Організував видання на Заході ряду праць самвидаву, зокрема «Українського вісника» та «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби. За це був заарештований у 1972 р. і засуджений на 6,5 років. Відсидів половину, згодом завербований чехословацькою спецслужбою. Після звільнення залишився у Чехословаччині, працював чорноробом і брав участь у діяльності правозахисної групи «Хартія-77». Упорядкував «Бібліографію українських та слов'янських періодичних видань у празькій слов'янській бібліотеці» (1990 р.), брав участь в українській періодиці у Чехословаччині.

³¹ Коцур Ганна (нар. 1948) — українська письменниця у Словаччині. У 1968—1972 рр. навчалась у Київському держуніверситеті, у 1986 р. закінчила Університет ім. П. Шафарика у Пряшеві. Учасниця українського правозахисного руху. Перевозила на Захід твори українського самвидаву. Заарештована 1972 р. Засуджена до 1 року позбавлення волі. Дала згоду на співпрацю з чехословацькою спецслужбою, була звільнена. Вчителювала, займалася літературною діяльністю.

³² ГДА СБУ. Спр. 69260 ФП. Т. 3. Арк. 201.

угруповання» за кордоном пропагують І. Дзюбу, «героїзують» його, а сам він не лише не спростовує вигадки навколо себе, а вперто шукає форми висловлення своїх опозиційних настроїв. Авторі записки нагадували, що влітку 1966 р. вони, «з метою роз'яснення хибності такої поведінки», запросили І. Дзюбу на розмову до ЦК Компартії України, але він «поводив себе зухвало, категорично відмовившись давати будь-яку відповідь у пресі своїм націоналістичним “захисникам” за рубежем»³³. Записка завершувалась висновком про доцільність заслухати на секретаріаті ЦК КПУ керівництво Спілки письменників України, яке мало б доповісти «про заходи, які намічає здійснити Спілка по відношенню до І. Дзюби у зв'язку з його поведінкою, яка порушує всі вимоги Статуту СПУ та норми внутрішньоспілчанського ідейно-творчого життя»³⁴.

Утім тиснули не лише в УРСР. Федір Овчаренко³⁵, який у 1968 р. став секретарем ЦК Компартії України, поїхав на ритуальні (перед обранням-призначенням) бесіди у ЦК КПРС. Під час розмови з Михайлом Сусловим³⁶ той раптом порадив звернути особливу увагу на «розвінчування» українського літературного критика І. Дзюби. Його книжка «Інтернаціоналізм чи русифікація?» поширюється в усьому світі «вашими земляками-націоналістами», а Україна на це не реагує, мовчить. За словами Ф. Овчаренка, посилювати боротьбу з українським націоналізмом вимагав від нього тоді й генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнев [14, С. 162—163].

У травні 1969 р. у газеті «Вісті з України» з'явилася стаття Джона Віра «Вигадки й дійсність». Він писав про розквіт української мови та культури, а також згадував І. Дзюбу, який «гуляє вулицями Києва, а думками ширяє в хмарах містичного націоналізму»³⁷.

Того самого року Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном видрукувало в Києві невеличку книжечку Богдана Стенчука «Що і як обстоює І. Дзюба (Ще раз про книгу “Інтернаціоналізм чи русифікація?”)». До цього тексту було додано перелік «основних книг і статей», виданих союзними, республіканськими та обласними видавництвами і надрукованих у жур-

³³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 24. Спр. 6313. Арк. 33.

³⁴ Там само. Арк. 36.

³⁵ Овчаренко Федір Данилович (1913—1996 рр.) — учений і політичний діяч, академік АН УРСР за фахом колоїдна хімія (1961 р.). У 1950—1956 рр. — секретар партійного комітету Академії наук Української РСР. У 1956—1958 рр. — завідувач відділу науки й культури ЦК Компартії України. У 1968—1972 рр. — секретар ЦК КПУ з ідеології.

³⁶ Суслов Михайло Андрійович (1902—1982 рр.) — партійний діяч, секретар ЦК ВКП(б) / КПРС з ідеології (1947—1982 рр.). Зробивши політичну кар'єру за Й. Сталіна, утримався при владі за М. Хрущова. За часів правління Л. Брежнева залишався другою людиною в державно-партійній ієрархії СРСР, отримавши прізвисько партійного «сірого кардинала». Дотримувався вкрай консервативних і просталінських позицій. Установив часовий рекорд перебування на посаді секретаря ЦК — 35 років.

³⁷ ГДА СБУ. Спр. 69260 ФП. Т. 14. Арк. 254 зв.

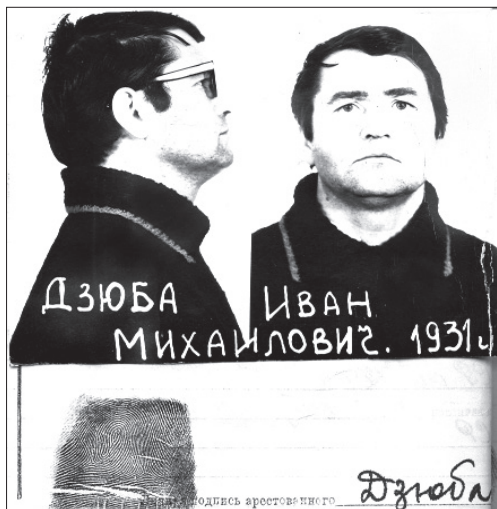
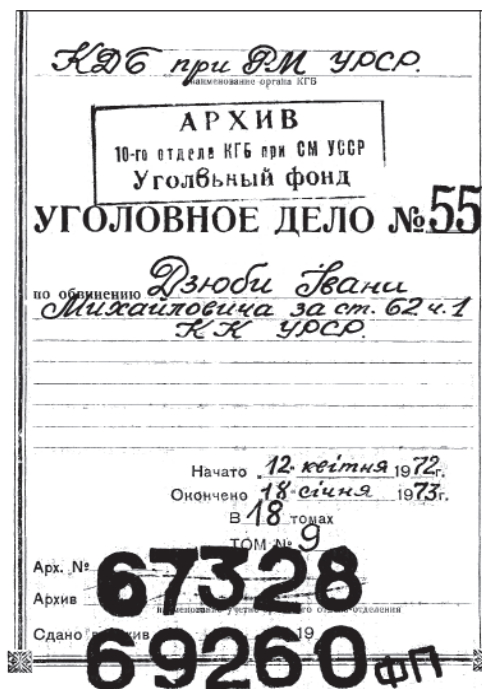

Фото з кримінальної справи Івана Дзюби. 1972 р.

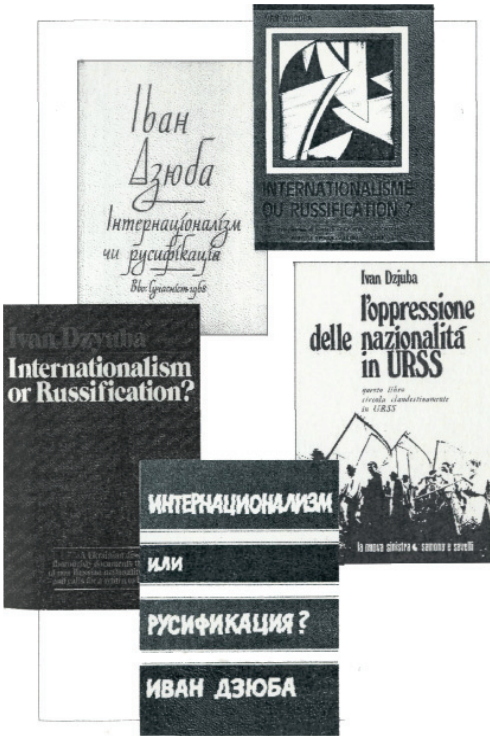

Обкладинка одного з томів кримінальної справи І. Дзюби

налах у 1964—1967 рр., а також авторефератів докторських та кандидатських дисертацій (захищених у вказаний період) з національного питання. Цей перелік, напевно, мав на меті «просвітити» І. Дзюбу, підкреслити, яку велику увагу приділяють у СРСР та УРСР тому, що Б. Стенчук називав «національною політикою КПРС і практикою національного будівництва в СРСР» [15, С. 167]. Якраз «наклепом» на все це оголошувалася книжка І. Дзюби, а сам він поставав особою, яка намагається «оживити збанкрутілі ідеї українського буржуазного націоналізму», переспівує «антирадянські виступи сучасних антикомуністів, вишукуючи при цьому нові методи і аргументи» [15, С. 167].

Насправді ніякого «Богдана Стенчука» не існувало. Підписане цим ім'ям видання підготувала група осіб, спеціально запрошених апаратниками ЦК Компартії України. Однак твердження «Стенчука» виглядали настільки жалюгідно, що вони були піддані нищівній критиці незаангажованими коментаторами.

Зокрема в березні 1970 р. на появу «Стенчукового» опусу відреагував В'ячеслав Чорновіл, підготувавши рукопис «Як і що обстоює Б. Стенчук (66 запитань і зауваг «інтернаціоналістові»)». У справі Івана Дзюби, що зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України в Києві, є рецензія на рукопис В. Чорновола, в якому той захищав написане І. Дзюбою. Цю рецензію готували також спеціально запрошені три кандидати наук і один журналіст. На

Обкладинки видань «Інтернаціоналізм чи русифікація?» різними мовами

були зроблені без його відома й дозволу) та від тих, хто «нагнітає націоналістичний ажіотаж» навколо тексту і його автора. І. Дзюба «капітулював»: заяву було написано та 6 січня 1970 р. надруковано в газеті «Літературна Україна».

Я навмисне написав «капітулював» у лапках, оскільки й тут усе було не просто. І. Дзюба розумів, що текст уже живе своїм життям, «працює» незалежно від автора. Та й ціна «каяття» у СРСР ще зі сталінських часів була добре відома. Однак адепти системи, що її наважився критикувати І. Дзюба, були не дурніші за нього. Так, текст «працював» сам по собі. Проте саме текст робив із його автора символ тих сил, які вважали систему недемократичною й обстоювали права українського народу. З текстом уже нічого не можна було зробити (хіба що коментувати та вилучати), а от зробити автора символом не просто опозиційності, а небезпеки для цілого суспільно-політичного ладу — можна. І це завдання висувалося на перший план.

Тим більше, що І. Дзюба й після «каяття» вперто виступав на захист несправедно заарештованих, підписував листи протесту тощо. До того ж черговий тур викриття «націоналістів» в УРСР лягав у кремлівський стратегічний задум усунення П. Шелеста (як такого, що займався «місництвом») і «своє-

їх думку, «аналіз рукопису В. Черновола дозволяє зробити висновок про те, що він написаний у дусі найгірших зразків антикомуністичних, антирадянських націоналістичних пасквілів, які поширюються за кордоном буржуазною пропагандою, різними осередками українських буржуазних націоналістів, сіоністів і т. п.»³⁸.

Як бачимо, й у цьому випадку йшлося не про серйозний аналіз виступу на захист І. Дзюби, а так само про дискредитацію особи, яка виступала в ролі захисника. Тим часом посилювався наступ на самого автора «Інтернаціоналізму...».

Восени 1969 р. Київське відділення Спілки письменників України виключило І. Дзюбу зі своїх лав. Щоправда, президія СПУ цього рішення не затвердила, але запропонувала І. Дзюбі написати заяву про відмежування від «забугорних» публікацій «Інтернаціоналізму...» (які, до речі,

³⁸ Там само. Т. 1. Арк. 140.

часно» не розгледів «націоналістичної» загрози) з посади першого секретаря ЦК КПУ [16]. Це влаштувало всіх — і Москву, і В. Щербицького, який інтригував і вже бачив себе на партійному «троні».

13 січня 1972 р. під час обшуку на квартирі Івана Світличного³⁹ з повним портфелем «самвидавівської» продукції до нього зайшов Іван Дзюба. Зайшов — і був затриманий. Відтак обшук здійснили у самого І. Дзюби в його квартирі № 97 на Повітрофлотському проспекті, 52. Тоді вилучили, як мовилося в доповідній записці на ім'я П. Шелеста від 21 січня 1972 р., «84 документи ідейно шкідливого і наклепницького змісту»⁴⁰. У згаданій доповідній записці також констатувалося: «Через відсутність доказів злочинної діяльності Дзюба затриманню не був підданий»⁴¹.

І. Дзюбу не затримали, але В. Федорчук зі своїми підлеглими почав готувати таке затримання. В доповідній записці чи не вперше згадано справу «Блок», за якою здійснюватимуться арешти в УРСР. Фігурантами цієї справи будуть Іван Світличний, Євген Сверстюк, Ніна Строкатова, Зиновій Антонюк, Микола Плахотнюк, Олександр Сергієнко, Ірина Калинець, Василь Стус, Данило Шумук, Леонід Плющ, В'ячеслав Чорновіл, Іван Гель, Михайло Осадчий, Стефанія Шабатура та ін.

Саме у цю справу спочатку намагались «вписати» Івана Дзюбу, щоб створити підстави для його арешту. У записці він був потрактований як ідеолог «націоналістичних елементів республіки, у середовищі яких він почав користуватись особливою популярністю і зайняв місце у центрі групування одностумців з числа об'єктів справи “Блок”. У своєму поясненні органам КДБ І. Дзю-

Богдан Стенчук

ЩО І ЯК ОБСТОЮЄ І. ДЗЮБА

*(Ще раз про книгу
„Інтернаціоналізм
чи русифікація?“)*

*УРСР
Товариство
культурних зв'язків
з українцями за кордоном
Київ — 1969*

Обкладинка книжки вигаданого автора Богдана Стенчука проти памфлету Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». 1969 р.

³⁹ Світличний Іван Олексійович (1929—1992 рр.) — літературо-, мовознавець, літературний критик, поет, перекладач, діяч українського руху опору 1960—1970-х рр. Уперше заарештований та ув'язнений у вересні 1965 р., удруге — у січні 1972 р. Під час заслання в 1981 р. стався інсульт, був звільнений у січні 1983 р., але продовжувати творчу й політичну діяльність не зміг.

⁴⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 2. Порядковий 17. Т. 1. Арк. 241.

⁴¹ Там само.

ба підтвердив, що він практично залишається на попередніх ідейних позиціях, викладених ним раніше у трактаті «Інтернаціоналізм чи русифікація?»⁴².

Закінчувалася записка пропозицією створити комісію «з компетентних спеціалістів», що мала проаналізувати згаданий «трактат», надати висновок, вказавши і на його «серйозну політичну шкоду». Це, як стверджувалось, «дозволило б розв'язати питання про притягнення Дзюби до карної відповідальності за ст. 62 КК УРСР і на цій основі здійснити більш дієві заходи до припинення розповсюдження його трактату»⁴³.

Таким чином, КДБ при Раді Міністрів УРСР інспірував появу найпотужнішої за наслідками негативної «рецензії» на Дзюбину працю. У лютому 1972 р. спеціальна комісія під головуванням тодішнього директора Інституту історії Академії наук УРСР академіка Андрія Скаби⁴⁴ проаналізувала працю І. Дзюби: «Комісія дійшла висновку, що підготовлений Дзюбою матеріал “Інтернаціоналізм чи русифікація?” є від початку й до кінця пасквілем на радянську дійсність, на національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР»⁴⁵.

Чим же насамперед не сподобалося дослідження І. Дзюби авторам висновку? Аргументи максимально конкретні: «Дзюба намагається довести, що нібито український народ під впливом русифікаторської політики КПРС втрачає свої риси як нації (стор. 31), всіляко нав'язує читачеві думку про національну кризу на Україні (стор. 32), звинувачує партію в тому, що у нас проведена “нешадна ревізія ленінської національної політики”, “взяли гору антиленінські, антикомуністичні тенденції в національному питанні” (стор. 62), що практика в національному питанні “далеко не завжди” відповідає теорії (стор. 47). Приписуючи партії неіснуючі форми і методи розв'язання національного питання, він твердить, що вирішення національного питання в СРСР на сучасному етапі по суті “лє воду на млин наших ворогів” (стор. 47). Такий підхід є наклепом на нашу партійну і державну політику в національному питанні, спрямованим на те, щоб викликати незадоволення і недовіря до партії і уряду, посягти сумнів у їх спроможності правильно вирішувати національне питання»⁴⁶.

Автори висновку також стверджували, що І. Дзюба стоїть «по суті на ворожих, антирадянських позиціях», удається «до шарлатанських прийомів використання висловлювань класиків марксизму-ленінізму з національного питання, спотворення і перекручення змісту їх творів, підтасування партійних документів»⁴⁷.

⁴² Там само. Арк. 247.

⁴³ Там само. Арк. 248.

⁴⁴ Скаба Андрій Данилович (1905—1986 рр.) — партійний і державний діяч, історик за фахом. Академік АН УРСР (з 1967 р.). У 1968—1973 рр. — директор Інституту історії АН УРСР.

⁴⁵ ГДА СБУ. Спр. 69260 ФП. Т. 1. Арк. 104.

⁴⁶ Там само. Арк. 105.

⁴⁷ Там само. Арк. 110.

Особливе невдоволення викликали в авторів висновку публікації «Інтернаціоналізму...» за кордоном: «Майже одночасно з виходом в 1968 р. Дзюби українською мовою у видавництвах “Пролог” і “Сучасність” з’явилися її видання англійською і французькою мовами: у лондонському видавництві Вайденфельда і Ніколсона та у видавництві Парті Пріс у Монреалі (Канада). Нещодавно ця “праця” видана групою італійських ревізіоністів італійською мовою (видавництво Самона е Савелі, Рим) під назвою “Придушення національностей у Радянському Союзі”. Уже ці факти свідчать про те помітне місце, яке зайняла ця “праця” в арсеналі антикомунізму. “Секрет” такої популярності серед буржуазних націоналістів, антикомуністів і ревізіоністів полягає в антирадянській спрямованості книжки “Інтернаціоналізм чи русифікація?”»⁴⁸.

22 лютого 1972 р. було ухвалено постанову політбюро ЦК Компартії України «Про висновок на лист І. Дзюби та доданий до нього матеріал, надіслані до ЦК КП України». В основу рішення ліг висновок комісії, яка констатувала «явно виражений антирадянський, антикомуністичний характер» твору І. Дзюби. Звертає на себе увагу останній пункт постанови: «(Протокольно) Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР (т. Федорчуку) посилити оперативну роботу по виявленню, присканню діяльності і притягненню до відповідальності авторів матеріалів антирадянського і націоналістичного характеру (“Програма української національної комуністичної партії”, “Український вісник” і інш.) та осіб, які поширюють і пропагують ці матеріали»⁴⁹. По суті це була санкція на репресивні дії.

28 березня 1972 р. до ЦК Компартії України В. Федорчук надсилає нові матеріали у справі «Блок» (виготовлені ці матеріали були в одному примірнику й підлягали поверненню до КДБ). Спираючись на висновки «комісії компетентних фахівців» щодо праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» і на затвердження цих висновків на політбюро ЦК Компартії України, він констатував: «Дано згоду на притягнення Дзюби до карної відповідальності»⁵⁰.

У березні 1972 р. було інсценовано виключення Івана Дзюби зі Спілки письменників України. У характеристиці «літературно-критичної діяльності та громадської поведінки Дзюби І.М.», що була підписана головою правління СПУ Юрієм Смоличем⁵¹ і секретарем парткому Василем Козаченком⁵²,

⁴⁸ Там само. Арк. 114—115.

⁴⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 161. Арк. 39—40.

⁵⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 2. Порядковий 3. Т. 3. Арк. 332.

⁵¹ Смолич Юрій Корнійович (Георгій Корнелійович; 1900—1976 рр.) — письменник, журналіст, театральний критик. Був завербований НКВС у лютому 1935 р. й з того часу до лютого 1953 р. співпрацював з «органами» під агентурним псевдонімом «Стріла». Водночас на нього самого було відкрито справу-формуляр як на українського націоналіста. Голова правління Спілки письменників України (1971—1973 рр.), секретар правління Спілки письменників СРСР (1971—1976 рр.). Написав спогади про ВАПЛІТЕ, М. Хвильового, літературний Харків 1920-х рр.

⁵² Козаченко Василь Павлович (1913—1995 рр.) — письменник. У 1964—1969 і 1970—1973 рр. — секретар парткому Спілки письменників України. У 1969—1971 рр. — голова правління Київської організації СПУ.

зокрема, зазначалось: «Особливої шкоди нашій країні завдала написана Дзюбою і потім надрукована за кордоном брошура “Інтернаціоналізм чи русифікація?”»⁵³. У цьому документі також підкреслювалося, що «усі заходи Спілки, пов’язані з тим, щоб повернути Дзюбу на шлях радянського письменника, не давали жодних наслідків. І. Дзюба не вважав свою поведінку такою, що суперечить званню радянського письменника і не засуджував її»⁵⁴.

Цікаву деталь зафіксував сам І. Дзюба у своїх спогадах: усі дні після його виключення з СПУ його супроводжували троє — четверо співробітників КДБ, не криючись, а навпаки — підкреслюючи свою присутність: «Є, виявляється, і така форма стеження чи супроводу, мета якого — психологічний вплив на визначений “об’єкт”» [17, С. 353].

Тоді ж було зроблено спробу витиснути І. Дзюбу з видавництва «Дніпро», де він працював редактором. 22 березня 1972 р. у спеціальному повідомленні КДБ за підписом В. Федорчука, надісланому до ЦК Компартії України на ім’я П. Шелеста, про це мовилося окремо. Справа в тому, що головна редакторка видавництва Надія Лісовенко викликала І. Дзюбу й, посилаючись на «певні обставини», запропонувала йому написати заяву на звільнення «за власним бажанням». І. Дзюба відмовився, оскільки влаштуватися надалі на роботу в нього не було шансів, і його легко можна було обвинуватити в «дармоїдстві»⁵⁵.

Проте головна редакторка виявила у своїх вимогах неабияку наполегливість і І. Дзюба обіцяв «подумати». В колі своїх знайомих він висловив думку про незаконність звільнення, про те, що можна було б звернутися у суд, але він цього не робитиме, оскільки прагне уникнути колективного обговорення цього питання на зібранні співробітників видавництва. Більшість, був переконаний І. Дзюба, ставиться до нього дуже добре, але змушена буде проголосувати за звільнення з міркувань «самозбереження». І. Дзюба вважав, що його звільнення продиктоване «згори». Йому «деякі авторитетні люди» радять звернутися до першого секретаря ЦК Компартії України й навіть обіцяють улаштувати таку зустріч, але він цього не хоче, оскільки переконаний, що всі рішення стосовно нього «попередньо санкціоновані»⁵⁶.

Цікаво, що, виклавши все це, вже наприкінці свого повідомлення, В. Федорчук запевняв: «Органи державної безпеки заходів до звільнення Дзюби І. з роботи не здійснювали»⁵⁷. Цікавою була й резолюція П. Шелеста 23 березня 1972 р. на повідомленні: «Тов. Овчаренку Ф.Д. Вживайте заходів. Дзюба повинен працювати до остаточного розв’язання питання. Доповісте»⁵⁸. І ось та сама головна

⁵³ ГДА СБУ. Спр. 69260 ФП. Т. 1. Арк. 19.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 2. Порядковий 3. Т. 3. Арк. 290.

⁵⁶ Там само. Арк. 291.

⁵⁷ Там само. Арк. 292.

⁵⁸ Там само. Арк. 290.

редакторка «Дніпра», яка пропонувала йому звільнитися з роботи, приїздить до І. Дзюби й запрошує його повернутися. Він повернувся, хоч і не надовго.

«Остаточне розв'язання» не забарилося. 12 квітня 1972 р. на Івана Дзюбу було заведено кримінальну справу № 55. 18 квітня до нього на квартиру прийшли співробітники КДБ на чолі зі старшим слідчим Миколою Кольчиком⁵⁹, запросили поїхати з ними, взявши паспорт. У себе в кабінеті той оголосив, що І. Дзюбу затримано. Ось що згадував про М. Кольчика сам І. Дзюба: «Він керував слідчою групою і проводив більшість допитів (хоч у багатьох випадках справу перебирав “суворіший” Бідьовка, а інколи з'являвся й третій, з Черкас, прізвище якого я забув). У колі “дисидентів” Кольчика знали — ще 1965 р. він вів справу Валентина Мороза і здобув репутацію “ліберального” слідчого. Інші ж, навпаки, казали, що він просто високого рівня фахівець, працює хитріше й тонше, ніж решта. Можливо, ця друга думка ближча до істини. Але не буду грішити: в мене ніяких претензій до Кольчика не лишилося, він не виявляв ніякої упередженості, не вдався до обманних рухів, не силував до якихось потрібних йому свідчень» [17, С. 365].

До офіційного оголошення про арешт старшим слідчим, як згадував І. Дзюба, був Григорій Бідьовка⁶⁰ з Тернопільського обласного управління КДБ: «Типовий “солдат партії”, судячи з окремих його реплік, був посланий на Тернопільщину в ході боротьби з “бандерівщиною”, і цей “бандерівський” комплекс так і засів у ньому міцно; на кампанію 1972 р. він, відчувалося, дивиться як на логічне продовження того, чому присвятився суворим (так в оригіналі —

⁵⁹ Кольчик Микола Михайлович (1933—?) народився в Донецькій обл. Закінчив юридичний факультет Київського держуніверситету в 1956 р. та з серпня того ж року почав працювати в органах держбезпеки. Був помічником оперуповноваженого апарату управління КДБ Волинської обл., з липня 1957 по травень 1967 рр. — слідчий, старший слідчий слідчого відділення цього управління. У 1963 і 1967 рр. закінчив 5-місячні курси вдосконалення слідчих працівників органів державної безпеки при Вищій школі КДБ СРСР. У 1967—1974 рр. — слідчий, старший слідчий з особливо важливих справ 1-го, згодом 2-го відділення слідчого відділу КДБ УРСР. Із жовтня 1980 по серпень 1988 рр. — старший юрисконсульт секретаріату, з серпня 1988 р. — старший юрисконсульт юридичного бюро секретаріату КДБ УРСР. 31 грудня 1991 р. звільнений у відставку через хворобу у званні підполковника юстиції. За роки служби відзначений 10 медалями, грошовими подяками, грамотами, почесним званням заслуженого юриста УРСР.

⁶⁰ Бідьовка Григорій Петрович (1924—?) народився в Донецькій обл. У 1942—1943 рр. брав участь у німецько-радянській війні, вже працюючи в органах держбезпеки. У 1943 р. — помічник уповноваженого резерву відділу кадрів НКВС УРСР. Із липня 1943 р. — помічник уповноваженого Лескенеського районного відділення НКДБ Кабардино-Балкарської АРСР. З березня 1944 р. — на різних посадах управління НКДБ / МДБ Тернопільської обл. У 1962 р. закінчив Вищу школу КДБ СРСР. Із грудня 1969 до жовтня 1973 рр. — старший слідчий з особливо важливих справ слідчого відділення управління КДБ Тернопільської обл. З жовтня 1973 по жовтень 1986 рр. — начальник слідчого відділення управління КДБ Тернопільської обл. 10 жовтня 1986 р. звільнений на пенсію. Був нагороджений орденами й медалями (в тому числі «За участь у боротьбі з бандами ОУН»), почесними грамотами, грошовими преміями, цінними подарунками.

Ю. Ш.). Щиро вважав мене “ворожим елементом” і відповідно був принципово суворим» [17, С. 364].

Отже заарештований І. Дзюба був ще в добу П. Шелеста. Ця доба закінчиться у травні 1972 р., коли П. Шелеста переведуть до Москви на посаду одного із заступників голови Ради Міністрів СРСР, а наступного року відправлять на пенсію. В. Щербицький нарешті займе давно вимріяне ним місце першого секретаря ЦК Компартії України, а П. Шелеста затаврують як такого, що «недостатньо активно» боровся з «українським націоналізмом», припускався «помилки» у своїй книзі «Україно наша Радянська». З нього зроблять такого собі партійного «націоналіста».

Безумовно, П. Шелеста не слід ідеалізувати як патріота України (хоч він ним і був). Не дає підстав для ідеалізації і його ставлення до І. Дзюби. Так, у квітні 1966 р. у своїх щоденникових записах П. Шелест констатував, що дав завдання «Нікітченкові, Шульженкові⁶¹ (КДБ), Скабі, Шевелю⁶², Кондуфору⁶³, (ЦК КПУ), Глуху⁶⁴ (прокуратура) підготувати матеріали про недостойну поведінку Костенко⁶⁵, Драча⁶⁶, Сверстюка⁶⁷, Дзюби, щоб показати їх негативну і шкідливу роль та застерегти від можливих неприємних наслідків» [7, С. 225].

Ще один приклад. 16 лютого 1971 р. В. Федорчук повідомляв, що в «поле зору» органів держбезпеки потрапив Іван Арсентійович Покидько, лікар із Вінниці, учасник війни. Він кілька разів відвідував І. Дзюбу, брав у нього самвидавівську літературу, в тому числі памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?». На цьому повідомленні є така резолюція П. Шелеста: «ВВ! (Віталій Васильович Федорчук — Ю. Ш.). Треба завершувати “гру” з Дзюбою. Доповісте»⁶⁸.

⁶¹ Шульженко Борис Сергійович (1919—1970 рр.) — комсомольсько-партійний діяч. У 1959—1970 рр. — 1-й заступник голови КДБ при Раді Міністрів Української РСР, генерал-майор (з 1964 р.).

⁶² Шевель Георгій Георгійович (1919—1988 рр.) — партійно-державний діяч. У 1970—1980 рр. — міністр закордонних справ УРСР.

⁶³ Кондуфор Юрій Юрійович (1922—1997 рр.) — історик, партійний діяч. Академік АН УРСР (з 1985 р.). У 1958—1968 рр. — завідувач відділу науки та культури ЦК КПУ. У 1978—1993 рр. — директор Інституту історії АН УРСР.

⁶⁴ Глух Федір Кирилович (1912—1984 рр.) — юрист, державний діяч. У 1963—1983 рр. прокурор УРСР. 13 травня 1980 р. санкціонував постанову слідчого КДБ УРСР про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту з триманням у слідчому ізоляторі КДБ УРСР В. Стусу.

⁶⁵ Костенко Ліна Василівна (нар. 1930 р.) — поетеса, письменниця. Лауреатка Шевченківської премії (1987 р.).

⁶⁶ Драч Іван Федорович (1936—2018 рр.) — поет, перекладач, кіносценарист, драматург, державний і громадський діяч. Перший голова Народного руху України. Герой України (2006 р.).

⁶⁷ Сверстюк Євген Олександрович (1928—2014 рр.) — літературний критик, есеїст, поет, учасник руху шістдесятників, політв'язень комуністичного режиму.

⁶⁸ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 5. Спр. 2. Порядковий 9. Т. 9. Арк. 195.

І все ж «гру» з І. Дзюбою за П. Шелеста таки не завершили. Реальний її підсумок припав на момент, коли при партійній владі був В. Щербицький, котрий на боротьбі з «українським націоналізмом» відразу зробив собі потужний важіль для самоствердження в новій якості⁶⁹. Минуть роки й Ф. Овчаренко оприлюднить запис, зроблений ним 19 червня 1972 р. на засіданні політбюро ЦК Компартії України. Запис виступу В. Щербицького. Останній наголошував на «небезпеці націоналізму» в республіці, на тому, що він витісняє «класову свідомість», що політбюро запізно ухвалило рішення щодо книжки І. Дзюби — «через 6,5 років» [14, С. 252].

Це один із найкращих компліментів і П. Шелестові, й тим працівникам тодішнього КДБ, яким вистачило розуму не форсувати боротьбу з примарою «українського націоналізму» в тих формах, в яких це далі робитиметься під орудою В. Федорчука. У зв'язку з цим один із дослідників пише: «Виникає питання: чи міг Шелест ліквідувати опір, якщо він справді цього хотів? Відповідь мала би бути позитивною, оскільки у 1972 р. поліційними заходами вдалося зтероризувати і на той момент припинити найбільш відверті форми опозиції. Це могло бути зроблено і у 1969, 70-му або 71-му році, але цього не було зроблено з багатьох причин. Шелест, по суті сталініст, і аж ніяк не друг українського національного руху, відчував, що може маніпулювати ним у своїх власних інтересах. Виступаючи проти “буржуазного націоналізму” у промовах та статтях, він не протидіяв настільки сильно, наскільки міг, проявам українського націоналізму» [18, С. 35].

Проте повернімося до арешту І. Дзюби у квітні 1972 р. Невдовзі з'ясувалося, що йому не лише інкримінують усе, що пов'язане з «Інтернаціоналізмом...». Його почали перетворювати на теоретика незнаної йому «Української національної комуністичної партії» і на автора документа під назвою «Програма укомуністів» (себто українських комуністів). А це вже означало для І. Дзюби зовсім іншу статтю Кримінального кодексу й зовсім інші наслідки для його подальшого життя.

Було організовано докладну лексико-стилістичну експертизу «Інтернаціоналізму...» та деяких інших праць І. Дзюби і згаданої програми. Цей документ обсягом 69 машинописних сторінок був вилучений під час обшуку 12 січня 1972 р. в Євгена Сверстюка. До комісії ввійшли фахівці з Київського педінституту ім. Горького (д-р філолог. наук Григорій Удовиченко), Інституту мовознавства АН УРСР (докторка філолог. наук Галина Їжакевич, кандидатка філолог. наук Ніна Марчук). Комісія підтвердила, що автором «Програми укомуністів» є саме І. Дзюба⁷⁰.

⁶⁹ Цікаву характеристику В. Щербицькому дав колишній голова КДБ СРСР В. Семичастний. За його словами, якщо порівнювати П. Шелеста та В. Щербицького за політичними якостями та масштабом керівників, «Шелест, безумовно, вище. Щербицький — служак, він був відданим брежнєвським холеум, він ніколи не заперечив жодної навіть найдурнішої пропозиції Брежнєва» [7, С. 729].

⁷⁰ ГДА СБУ. Спр. 69260 ФП. Т. 9. Арк. 248.

Він збагнув, що вирішується його доля. Тож опротестував висновки комісії, яка, на його думку, не врахувала «не однакової, а в багатьох моментах прямо протилежної ідейної спрямованості “Програми...” та моїх документів, зокрема “Інтернаціоналізму чи русифікації?”, хоча ця різниця відбилася на всій лексико-фразеологічній тканині порівнювальних творів»⁷¹.

На 312 (!) аркушах І. Дзюба зробив власний лексико-стилістичний аналіз, що доводив упередженість офіційної експертизи. І «чекістам» довелося призначити повторну експертизу. За це взялися двоє фахівців: А.О. Ковтуненко та А.П. Непокупний з Інституту мовознавства АН УРСР. Їхній висновок: І. Дзюба «не є автором анонімної “Програми укомуністів”»⁷². Отже цю смертельну атаку проти себе І. Дзюба відбив. До речі, автором згаданої програми українських комуністів у документах КДБ названо Василя Рубана⁷³. Він був заарештований у Києві на початку 1972 р., дев'ять місяців не давав свідчень і згодом потрапив на примусове психіатричне лікування [19, С. 541—542].

Час перебування у внутрішній в'язниці КДБ на вул. Володимирській, 33, зробив свою справу: 10 січня 1973 р. на допиті, проведеному майором М. Кольчиком і помічником прокурора УРСР Макаренком, І. Дзюба частково визнав себе винним у пред'явленому обвинуваченні. І у «центрі» цього визнання опинилась саме праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Ось що зафіксовано у протоколі: «Визнаю себе винним в тім, що дійсно у вересні — грудні 1965 р. я написав документ під назвою “Інтернаціоналізм чи русифікація?», в якому односторонньо, викривлено показана радянська дійсність і національна політика КПРС, тенденційно висвітлено становище економіки України та відносини її в Союзі РСР, дана неправильна, тенденційна кваліфікація поширення російської мови як якоїсь насильницької русифікації, допущені різні безпідставні і гострі нападки на політику КПРС в національному питанні, зокрема в галузі освіти, культури, мови тощо. Об'єктивно цей твір набув антирадянського значення і використовується в антирадянській пропаганді»⁷⁴.

Тобто І. Дзюба нарешті вимовив те, що від нього хотіли почути, хоча в додатку до своїх свідчень (дописаних його власною рукою) він наполягав, що такий характер його праці «був зумовлений моєю тодішньою політичною незрілістю і безвідповідальністю, помилковим розумінням національного питання та поверховою обізнаністю в ньому, — але не наміром підривати чи послаблювати радянський соціальний лад: такого наміру я ніколи не мав»⁷⁵.

Однак і після цього М. Кольчик продовжував «контент-аналіз» Дзюбиної праці, підводячи до визнання того, що надзавданням його були «підрив та послаблення» радянської влади⁷⁶.

⁷¹ Там само. Т. 10. Арк. 3.

⁷² Там само. Арк. 305.

⁷³ Там само. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 2. Порядковий 10. Т. 11. Арк. 185.

⁷⁴ Там само. Спр. 69260 ФП. Т. 2. Арк. 432—433.

⁷⁵ Там само. Арк. 462.

⁷⁶ Там само. Арк. 471.

12 січня 1973 р. І. Дзюбі оголосили про завершення слідства. 18 січня він був ознайомлений з усіма матеріалами своєї справи. Особисто прочитав їх у кабінеті слідчого й заявив, що ніяких клопотань про доповнення слідства не має. Власне, у цей самий день справу було закрито, оскільки був складений обвинувальний висновок. Цей доволі великий за обсягом документ підписав М. Кольчик, а узгоджений він був із начальником слідчого відділу КДБ при Раді Міністрів УРСР Туркіним і головою відомства В. Федорчуком. Справу та висновок надіслали прокуророві УРСР, а з прокуратури — до Київського обласного суду.

12—16 березня 1973 р. відбулося відкрите судове засідання Київського обласного суду, на якому розглянуто справу І. Дзюби за обвинуваченням його за ст. 62 част. I КК УРСР (антирадянська агітація і пропаганда). І. Дзюбу засудили до 5 років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії, ще й стягнули з нього 300 руб. судових витрат «у прибуток держави».

У справі зберігся рукопис останнього слова підсудного. Читати це нелегко. Проте цінність його, на мою думку, насамперед у тому, що він характеризує стан Івана Дзюби. Суть документа виразно передають уже перші фрази: «Те, що я пишу, буде болісним, але необхідним і одвертим розрахунком з самим собою, точніше: з частиною самого себе, — з кількома роками помилок, ілюзій, ідейної плутанини і роздвоєності; з кількома роками самомарнування, невірного відщепенства і забуття власних життєвих ідеалів. Це буде присуття самокритична розмова про сумнозвісний, більше з поголосу, ніж з обізнаності, — хоч і гучний у певних колах, — твір “Інтернаціоналізм чи русифікація?”»⁷⁷.

Ось як був потрактований судовий вирок у довідці за підписом В. Федорчука, надісланій до ЦК Компартії України: «Враховуючи характер і міру небезпеки здійсненого Дзюбою злочину, а також його покаяння і стан здоров'я (хвороба туберкульозу легенів), суд засудив Дзюбу до п'яти років позбавлення волі у виправній колонії суворого режиму без заслання. Вирок Дзюба сприйняв як заслужене покарання за вчинену ним злочинну діяльність і особистої ініціативи по його оскарженню не виявляв. Касаційну скаргу підготувала адвокат Глабай, із змістом якої Дзюба в цілому погодився»⁷⁸.

Справді, 27 березня 1973 р. до Верховного суду УРСР надійшла касаційна скарга за підписом І. Дзюби. Він наполягав на тому, що не мав на меті « послаблення » й « підрив » радянської влади: « Насправді я такої мети не мав і не міг мати, і суд, на мій погляд, її не довів »⁷⁹. Скарга містила прохання переглянути кваліфікацію справи або зменшити міру покарання. 26 квітня судова колегія у кримінальних справах Верховного суду УРСР розглянула скаргу та не задовольнила її.

⁷⁷ Там само. Т. 18. Арк. 213.

⁷⁸ Там само. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 10. Т. 11. Арк. 187.

⁷⁹ Там само. Спр. 69260 ФП. Т. 18. Арк. 300.

Після суду

Івана Дзюбу засудили, але з Києва, з Володимирської, 33 вивозити не поспішали. Організаторам його переслідування не вдалося зробити його автором програми вигаданої «Української національної комуністичної партії», але тепер вони (цілком у садистських традиціях своєї «контори») почали вимагати від нього зробити новий крок. Вимагали — не значить аж так прямолінійно тиснули.

В повній ізоляції у внутрішній в'язниці КДБ (до речі, її зруйнували, хоча туди після серпня 1991 р. варто було б водити екскурсії), хворий і виснажений І. Дзюба, як помітили організатори його справи, важко переживав ситуацію, в якій опинився, багато що переоцінював, еволюціонував. І не дивно: його загаяли у глухий кут. Одне зізнання мало потягнути за собою інше.

В одному з документів «чекісти» хвалялися, що «з метою перевиховання і переконування в неспроможності “націоналістичних поглядів” до І. Дзюби прикріплений “досвідчений оперпрацівник” [2, С. 131]. І. Дзюба розповів мені, що це був Євген Марчук⁸⁰. Саме він супроводжував його на “бесіди” до В. Федорчука й під час одного з таких супроводів раптом вимовив: «Послухаємо. Що нам цей чмур скаже». Минуть роки й І. Дзюба напише про Є. Марчука: «Мені здавалося, що в душі він мені співчуває; принаймні недоброзичливості не відчувалося. Як оперативний працівник він не мав права втручатися в слідство. Але після суду, коли мене ще на кілька місяців залишили в ізоляторі, я мав з ним багато розмов (до речі, він добре орієнтувався в теоретичній літературі з національного питання, зокрема читав тоді ще не перекладені праці німецьких та англійських авторів)» [17, С. 368]. Через багато років І. Дзюба обережно припускав, що, можливо, і ці розмови з нестандартним оперативником вплинули на зміну його позиції.

В одному з 18 томів Дзюбиної справи є рукописний документ, який значною мірою пояснює психологічний стан його автора. Тут не місце докладно аналізувати весь текст. Коротко кажучи, І. Дзюба обґрунтовує необхідність «подолання своїх помилок, розрахунку зі своїм минулим — кількалітнім відхиленням у громадянське і творче небуття, шлях спокутування своєї провини і відшкодування тих збитків, яких я завдав радянському суспільству, шлях утвердження нових ідейно-творчих позицій»⁸¹.

⁸⁰ Марчук Євген Кирилович (1941—2021) — політичний і державний діяч. Генерал армії України (1994 р.). Народний депутат України (1995—1998, 1998—2000 рр.). У червні 1995 — травні 1996 рр. — прем'єр-міністр, у листопаді 1999 — червні 2003 рр. — секретар Ради національної безпеки і оборони України. У червні 2003 — вересні 2004 рр. — міністр оборони. Почав професійну діяльність у 1963 р. з посади оперуповноваженого управління КДБ УРСР у Кіровоградській обл. З 1965 по 1988 рр. працював молодшим, старшим оперуповноваженим, начальником відділу, заступником начальника управління, начальником інспекції КДБ. У 1988 р. очолив управління КДБ у Полтавській обл. З 1990 р. — перший заступник голови КДБ УРСР. У 1991—1994 рр. — голова Служби безпеки України.

⁸¹ ГДА СБУ. Спр. 69260 ФП. Т. 18. Арк. 221.

Під час слідства йому давали читати матеріали, що засвідчували «шкідливість» його публікацій, оскільки їх «використовують противники СРСР». Ці матеріали, за словами І. Дзюби, «розкрили мені очі на те, якою мірою мої твори та моє ім'я об'єктивно були втягнені в ідеологічну боротьбу проти радянської влади»⁸².

Тепер уже йшлося про те, щоб спростувати «Інтернаціоналізм...»⁸³. Наприкінці згаданого рукопису є навіть план майбутньої публікації з п'яти розділів. Потребу такого «спростування» колишньої власної позиції І. Дзюба обґрунтовував так: «Це потрібно і мені самому — для того, щоб оголити коріння своїх помилок, обітнути його, щоб душевно оздоровитися і вдихнути нове повітря. Це потрібно і для того, щоб застерегти інших людей від таких помилок, зокрема тих, хто збочив під впливом “Інтернаціоналізму чи русифікації?” — їх я прошу з довірою поставитися до моєї самокритики». І. Дзюба наголошував: «Я певен, що мине лише кілька років, і моє ім'я буде асоціюватися не з “Інтернаціоналізмом чи русифікацією?”, а з новими літературними працями»⁸⁴.

Проте ці пропозиції І. Дзюби спростувати самого себе дуже нагадували, скажімо, те, як Микола Хвильовий⁸⁵ критикував «хвильовизм», або як при-

⁸² Там само. Арк. 219.

⁸³ Пізніше у спогадах І. Дзюба напише: «Вразливим місцем моєї політичної позиції було те, що я апелював до ідеалів соціалізму, до “неспотворених” ідей марксизму-ленінізму, за реформування радянського устрою, а не проти нього взагалі (хоч уся сума висловленої критики могла справити й інше враження). І мені говорили приблизно так: якщо це щиро і Ви не лукавили, то чому миритесь із тим, що Вашу працю і Ваше ім'я на повну потужність використовує буржуазна пропаганда, що націоналісти за кордоном підносять Вас як прапор... Я заперечував: вони й Шевченка використовують, і Франка, і Скрипника. “Але ті не можуть протестувати, а ви могли б”. — “Як і проти чого протестувати, коли буржуазна пропаганда вказує на справжні вади нашого суспільства; найкращий спосіб спростувати її — це усувати ці вади”. — “Саме цим партія і займається”. І т. д. У цих і подібних суперечках у мене була слабка “стійка”: на одній нозі, — тоді як вони твердо стояли на обох. А за їхніми спинами — могутня і, як тоді здавалося, непорушна держава. З нею не подискутуєш. Краще не вступати ні в які дискусії, мовчки приймати удари долі. А я вже вступив в дискусії. І побачив: стіна. Набагато товща, ніж метрові стіни в ізоляторі. Головою її не проб'єш. Чи не краще її обійти і далі робити свою справу, хоча вже по-іншому? Мені здалося, що такий вихід можливий» [17, С. 369].

⁸⁴ ГДА СБУ. Спр. 69260 ФП. Т. 18. Арк. 222.

⁸⁵ Хвильовий Микола Григорович (справжнє прізвище Фітільов; 1893—1933 рр.) — прозаїк, поет, публіцист. Активний адепт політики «українізації», автор низки памфлетів, що мали у середині 1920-х рр. у ході літературної дискусії великий суспільно-політичний резонанс і привернули увагу Й. Сталіна. Своєрідним продовженням цих памфлетів стала стаття «Україна чи Малоросія?». У цих творах висловив вимогу перед новою українською літературою припинити наслідувати Москву й орієнтуватися на «психологічну Європу». Уважав, що на зміну провідній ролі Європи в культурному процесі має прийти «євразійський Ренесанс», в якому головну роль відводив новій українській культурі. Підтриманий «націонал-комуністами», був підданий демагогічній критиці особисто Й. Сталіним та його прихильниками, трактований як ідеолог «націонал-ухильництва». Напередодні арешту покінчив життя самогубством.

тиснуті до лави підсудних полум'яні в минулому адепти троцькізму не менш пасіонарно критикували троцькізм. Та систему І. Дзюба не обдурило. Йому не дозволили написати «спростування» самого себе.

Натомість він написав працю «Грані кристала». Вона з'явилася 1978 р. й була видана англійською, українською та російською мовами. Її за вказівкою з Москви широко розповсюджували за кордоном. У ній, як зазначалося в одному із закритих партійних документів, «з марксистсько-ленінських позицій оцінюється розвиток і розквіт української радянської культури, її взаємодії з іншими братніми радянськими культурами»⁸⁶. Далі цитувати не варто — і так зрозуміло, про що йдеться.

8 жовтня 1973 р. І. Дзюба звернувся до президії Верховної Ради УРСР із проханням про помилування — та був помилуваний. 9 листопада «Літературна Україна» надрукувала його заяву-зречення. Це дотепер викликає дискусії, дорікання та обвинувачення на його адресу. Мовляв, не «виправдав надії», «зламався» тощо. Це не та площина, до якої доцільно переводити серйозну розмову.

Сам І. Дзюба так пояснював свою заяву: «Вирішальним, що схилило мене до заяви, яка стала підставою для мого помилування, було відчуття безглуздості катастрофи (його зрозуміє той, хто уважно прочитає Шевченкові поезії з каземату, зокрема саме ті, що їх зазвичай оминається) і уявлення про те, що я можу ще зробити набагато більше, ніж зробив. Я розумів, звичайно, що мій крок буде шоком для багатьох, але думав, що з часом усі побачать, заради чого я так учинив» [17, С. 370].

Так, слід визнати, що Іван Дзюба — не Василь Стус⁸⁷, не Левко Лук'яненко⁸⁸ і не В'ячеслав Чорновіл. Останній, до речі, сказав якось, що Дзюбині твори репрезентують «філологічний націоналізм», а не націоналізм як такий.

⁸⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1362. Арк. 11.

⁸⁷ Стус Василь Семенович (1938—1985 рр.) — поет, перекладач, публіцист, прозаїк, літературознавець, літературний критик, правозахисник, політв'язень у часи СРСР. Уперше заарештований у січні 1972 р. і засуджений до 5 років ув'язнення. В 1979 р. приєднався до Гельсінської групи захисту прав людини. У травні 1980 р. заарештований удруге, отримав 10 років примусових робіт і 5 років заслання. Причина смерті В. Стуса в таборі до кінця не з'ясована.

⁸⁸ Лук'яненко Левко Григорович (1928—2018 рр.) — політичний і громадський діяч, дипломат, письменник, юрист, учасник українського національного визвольного руху. Наприкінці 1950-х рр. став ініціатором створення Української робітничо-селянської спілки. У 1961 р. заарештований і засуджений до розстрілу, який (через 72 год.) був замінений на 15 років ув'язнення. У 1976 р. ввійшов до Української Гельсінської групи. У 1977 р. заарештований (оголосив голодування, відмовився давати показання, також відмовився від громадянства) і згодом засуджений до 10 років. У таборі продовжував боротьбу проти комуністичного режиму. У листопаді 1988 р. помилуваний, у 1989 р. повернувся в Україну. У 1990 р. обраний головою Української республіканської партії, народним депутатом, був автором Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. У 1992—1993 рр. працював послом України в Канаді. Через незгоду з політикою уряду подав у відставку, повернувся в Україну, де продовжив активну політичну діяльність.

Пам'ятаю, що в наших розмовах особисто І. Дзюбі не дуже подобалося таке визначення, але щось у ньому є.

Валентин Мороз, згадуючи про події 1960-х рр., підкреслював, що «Дзюба став богом для нас усіх. Бо він же написав “Інтернаціоналізм чи русифікація?”». То це ж фактично кредо 1960-х рр. і не тільки українських! Це був фактично меморандум із 1960-х рр. Тобто він для нас таким на довгі роки став» [20, С. 254].

Однак проблема полягала в тому, що І. Дзюба не хотів бути ані «богом», ані «символом», ані «прапором» для чогось або для когось. Під час наших із ним розмов він пояснював, що його не дивувало те, що влада трактувала його як «антирадянщика» чи як «націоналіста». І. Дзюбу драгували його прихильники, чисельність яких була чимала, а мотиви прихильності були не завжди зрозумілі. Вони, на думку І. Дзюби, спрощували його позицію, приписували йому якісь потаємні задуми, яких насправді не було. Понад те, І. Дзюба відверто говорив про те, що з ним часом солідаризувалися ксенофобські налаштовані або просто обмежені люди. Це його лякало, драгувало, справляло гнітюче враження. Від цих самих людей після помилювання він отримав докори у «зраді» тощо⁸⁹.

Одним із перших, хто достатньо відверто-цинічно розкрив справжню політичну цінність помилювання І. Дзюби, був уже згаданий «перший чекіст» УРСР В. Федорчук. У своєму листі до ЦК Компартії України від 2 листопада 1973 р. він зазначав, що помилювання та виступ І. Дзюби із самозасудженням «серйозно скомпрометують його перед зарубіжними центрами ОУН і націоналістичними елементами в республіці, поставлять І. Дзюбу в стан ізоляції і недовір'я зі сторони націоналістичних елементів, що сприятиме остаточному його ідейному роззброєнню, перевихованню і відриву від націоналістичного середовища» [6, С. 199].

Плановані у КДБ «ізоляцію та недовір'я» І. Дзюбі довелося пережити. Після виходу на відносну свободу (контроль за ним тривав) він почувався, зрозуміло, як людина, що зазнала поразки. Його почали уникати друзі та знайомі. Одні роби-

Іван Дзюба. Київ, 29 січня 2008 р.
Фото Юрія Шаповала

⁸⁹ Дружина І. Дзюби з цього приводу висловилася так: «Він був для багатьох символом. І я б сказала, що це було поза його бажанням. Його гнітило те, що він не може спокійно сісти за стіл і працювати. Ця робота, “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, зробила його символом поза його волею. Ще відіграли свою роль його виступи на літературних вечорах, які тоді були популярними. Він завжди дуже логічно міг сказати, обґрунтувати. Проте скільки я знаю, Іван не хотів займатися політикою, він хотів займатися літературою... Я бачила, що він — це література, що йому не треба бути трибуном, що йому потрібен стіл і книжки, його життя в цій праці» [21, С. 127—128].

Могила Івана Дзюби на Байковому кладовищі. Київ, листопад 2022 р. Фото Юрія Шаповала

начальника 5-го управління КДБ СРСР. У книзі «КДБ і влада» він зауважував, що праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» стала «по суті програмою для виникнення рухів, що призвели до утворення “Руху”» [23, С. 317].

ли це через розчарування в колишньому символі опозиції, а інші — через небезпеку можливих обвинувачень у контактах нехай і з «обеззброєним», але все-таки «ворогом». Як згадував сам І. Дзюба [22, С. 835], лише троє людей відвідали його тоді. Це були Віктор Некрасов⁹⁰, Микола Лукаш⁹¹ і Григорій Тютюнник⁹².

Підсумовуючи, маємо підстави констатувати: роки, що минули після описаних у статті подій, засвідчують — Іванові Дзюбі не вдалося «розрахуватися зі своїм минулим». Його ім'я назавжди асоціюватиметься з тим, що він кинув виклик комуністичній системі, зокрема у вигляді памфлету «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Одним із підтверджень такої оцінки можна вважати слова колишнього високопосадового працівника КДБ, людини, котра впродовж багатьох років організувала боротьбу з опозиційними силами у СРСР. Ідеться про Пилипа Бобкова⁹³, в минулому

⁹⁰ Некрасов Віктор Платонович (1911—1987 рр.) — письменник. У 1946 р. отримав Сталінську премію 2-го ступеня за повість «В окопах Сталінграда». У 1960-х рр. був підданий критиці за свої нариси про подорож до США. Згодом виступав на захист репресованих інакодумців, разом з І. Дзюбою та іншими представниками інтелігенції брав участь у мітингу на 25-річчя розстрілів у Бабиному Яру. Не дивлячись на те, що перебував під наглядом КДБ, продовжував підтримувати дисидентський рух. У 1974 р. емігрував у Францію.

⁹¹ Лукаш Микола Олексійович (1919—1988 рр.) — перекладач, мовознавець. Підтримував дисидентів. Коли І. Дзюба був засуджений, запропонував Президії Верховної Ради УРСР, що замість хворого І. Дзюби відбутися термін може він.

⁹² Тютюнник Григорій Михайлович (1931—1980 рр.) — письменник, перекладач, педагог. Його твори піддавалися постійній упередженій критиці. Доведений до розпачу й депресії, вчинив самогубство.

⁹³ Бобков Пилип Денисович (1925—2019 рр.) — один з організаторів боротьби проти дисидентів, правозахисників, інакодумців у СРСР. Генерал армії (1987 р.). Учасник німецько-радянської війни, в органах держбезпеки з червня 1945 р. У 1961—1967 рр. — заступник начальника 2-го головного управління КДБ при Раді Міністрів СРСР. У серпні 1967 — травні 1969 рр. — 1-й заступник начальника, у травні 1969 — січні 1983 рр. — начальник 5-го управління КДБ СРСР. У 1983—1985 рр. — заступник, у 1985 — січні 1991 рр. — перший заступник голови КДБ СРСР. З 1992 р. — у відставці.

Це — ще один аргумент на користь тези про те, що вимушена капітуляція перед КДБ у 1973 р. виглядає історично девальвованою й не може бути перетворена на підставу для відродження застарілих філіппік проти Івана Дзюби. Те, що він вижив, устиг написати і зробити до свого відходу у Вічність у 2022 р., є очевидною перемогою. І не лише його персональною, а й усіх, для кого Україна — не абстрактне й не лише географічне поняття.

Слід продовжити дослідження та неупереджений аналіз ролі й місця Івана Дзюби в контексті руху шістдесятників, значення його спадщини для утвердження демократії та свободи слова в Україні, для протистояння політичній і мовній українофобії кремлівського комуністичного керівництва, а потім і з боку путінської Росії. Вкрай важливо удоступнити дослідникам документи з особистого архіву І. Дзюби, які були передані 2023 р. на зберігання до Інституту літератури ім. Тараса Шевченка НАН України. З цією метою, зокрема, доцільно зреалізувати дослідницько-видавничий проєкт для спеціального висвітлення теми «Іван Дзюба і комуністична спецслужба».

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Bazhan, O.H. Posiav buriu. Do 30-richchia z dnia vykhodu v svit pratsi I. Dziuby "Internatsionalizm chy rusyfikatsiia?". *Slovo i chas*. 1995. 11-12: 37-40 [in Ukrainian].
[Бажан О.Г. Посіяв бурю. До 30-річчя з дня виходу в світ праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». *Слово і час*. 1995. № 11-12. С. 37—40].
2. Kasianov, H. Nezhgodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960—80-kh rr. Kyiv: Lybid, 1995 [in Ukrainian].
[Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х рр. Київ: Либідь, 1995. 224 с.].
3. Rybchak-Dunaievskiy, V. "Dukh, shcho tilo rve...". *Literaturna Ukraina*. 2001. 26 lypnia [in Ukrainian].
[Рибчак-Дунаєвський В. «Дух, що тіло рве...». *Літературна Україна*. 2001. 26 липня].
4. Shapoval, Yu. Ivan Dziuba ta KDB. *Fenomen Ivana Dziuby: Mat. krugloho stolu, 17 lystopada 2006 r.* Kyiv: VD «KM akademiia», 2007. 134-154 [in Ukrainian].
[Шаповал Ю. Іван Дзюба та КДБ. *Феномен Івана Дзюби: Мат. круглого столу, 17 листопада 2006 р.* Київ: ВД «КМ академія», 2007. С. 134—154].
5. Shapoval, Yu. Kagebistska "odiseia" Ivana Dziuby. In: *Obrii osobystosti*. Knyha na poshanu Ivana Dziuby. Kyiv: Dukh i litera, 2011. 19-39 [in Ukrainian].
[Шаповал Ю. Карєбистська «одісея» Івана Дзюби. В: *Обрії особистості. Книга на пошану Івана Дзюби*. Упор. О. Гнатюк, Л. Фінберг. Київ: Дух і літера, 2011. С. 19—39].
6. Danyliuk, Yu.Z., Bazhan, O.H. Opozysiiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh — 80-ti rr. XX st.). Kyiv: Ridnyi kraj, 2000 [in Ukrainian].
[Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.). Київ: Рідний край, 2000. 616 с.].
7. Shelest, P. "Spravzhnii sud istorii shche poperedu...": Spohady, shchodennyky, dokumenty, materialy. Kyiv: Heneza, 2003 [in Ukrainian].
[Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду...»: Спогади, щоденники, документи, матеріали. Київ: Генеза, 2003].
8. Dziuba, I. Internatsionalizm chy rusyfikatsiia? Kyiv: VD "KM academia", 1998 [in Ukrainian].
[Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ: ВД «КМ academia», 1998. 276 с.].

9. Pismo I.V. Stalina V.I. Leninu. 22 sentiabria 1922 g. *Izvestiya TsK KPSS*. 1989. 9: 198-199 [in Russian].
[Письмо И.В. Сталина В.И. Ленину. 22 сентября 1922 г. *Известия ЦК КПСС*. 1989. № 9. С. 198—199].
10. Naspravdi bulo tak. Interviu Yuriiia Zaitseva z Ivanom Dziuboiu. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, 2001 [in Ukrainian].
[Насправді було так: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. 76 с.].
11. Avrakhov, H. Spovidne slovo pro Ivana Dziubu. *Slovo i chas*. 2004. 2: 70-72 [in Ukrainian].
[Аврахов Г. Сповідне слово про Івана Дзюбу. *Слово і час*. 2004. № 2. С. 70—72].
12. Krupnyk, L. Kontrabanda pravdy. *Ukrainskyi tyzhden*. 2021. 16: 21 kvitnia. URL: <https://tyzhden.ua/kontrabanda-pravdy/> [in Ukrainian].
[Крупник Л. Контрабанда правди. *Український тиждень*. 2021. № 16. 21 квітня. URL: <https://tyzhden.ua/kontrabanda-pravdy/> (дата звернення: 12.10.2021)].
13. Hvat, I. Priashivska stezhka blahorodnoi kontrabandy z Kyieva na Zakhid. *Ukrainskyi zhurnal*. 2009. 4. URL: <http://ukrzurnal.eu/ukr.archive.html/370/> [in Ukrainian].
[Гват І. Пряшівська стежка благородної контрабанди з Києва на Захід. *Український журнал*. 2009. № 4. URL: <http://ukrzurnal.eu/ukr.archive.html/370/> (дата звернення: 18.12.2022)].
14. Ovcharenko, F.D. Spohady. Kyiv: Oriiany, 2000 [in Ukrainian].
[Овчаренко Ф.Д. Спогади. Київ: Оріяни, 2000. 456 с.].
15. Stenchuk, V. Shcho i yak obstoiuie I. Dziuba (Shche raz pro knyhu “Internatsionalizm chy rusyfikatsiia?”). Kyiv: Tovarystvo kulturnykh zviazkiv z ukraintsiamy za kordonom, 1969 [in Ukrainian].
[Стенчук В. Що і як обстоює І. Дзюба (Ще раз про книгу «Інтернаціоналізм чи русифікація?»). Київ: Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном, 1969. 196 с.].
16. Sharoval, Yu. Partiinyi “natsionalist”. Paradoksy Petra Shelesta. Lviv: Vyd-vo Anetty Antonenko. Kyiv: Nika-Tsentr, 2020 [in Ukrainian].
[Шаповал Ю. Партійний «націоналіст». Парадокси Петра Шелеста. Львів: Вид-во Анетти Антоненко. Київ: Ніка-Центр, 2020. 216 с.].
17. Dziuba, I. Ne okremo vziat'e zhyttia. Kyiv: Lybid, 2013 [in Ukrainian].
[Дзюба І. Не окремо взятє життя. Київ: Либідь, 2013. 760 с.].
18. Kravchuk, T. Ukrainian Nationalism and the Fall of Petro Shelest. *International Socialist Review*. 1973. 34 (10): 31-36.
19. Zinkevych, O. (ed.) Rukh oporu v Ukraini: 1960—1990: Entsyklopedychnyi dovidnyk. Kyiv: Smoloskyp, 2010 [in Ukrainian].
[Рух опору в Україні: 1960—1990: Енциклопедичний довідник. Гол. ред. О. Зінкевич. Київ: Смолоскип, 2010. 804 с.].
20. Moroz, V. “...Istoriia Ukrainy, pobachena ukrainskymu ochuma”. In: Dysydeny. Uklad. i peredm. V. Kip'iani. Kharkiv: Vivat, 2021. 352 с.
[Мороз В. «...Історія України, побачена українськими очима». В: Дисиденти. Уклад. і передмова В. Кіпіані. Харків: Віват, 2021. 352 с.].
21. Skuba, V., Zahakailo, O. Marta Dziuba: Pysmennytsia Iryna Vilde hovoryla meni: “Ivan — tse sama esentsiia”. *Den*. 2011. 22—23 lyupnia. 127-128 [in Ukrainian].
[Скуба В., Загакайло О. Марта Дзюба: Письменниця Ірина Вільде говорила мені: «Іван — це сама есенція». *День*. 2011. 22—23 липня. № 127-128].
22. Dziuba, I.M. Z krynytsi lit. U 3 t. T. 3. Kyiv: VD “KM akademiia”, 2006 [in Ukrainian].
[Дзюба І.М. З криниці літ. У 3 т. Т. 3. Київ: ВД «КМ академія», 2006. 896 с.].

23. Bobkov, F. KGB i vlast. Moscow: Veteran MP, 1995 [in Russian]
[Бобков Ф. КГБ и власть. Москва: Ветеран МП, 1995. 382 с.].

Надійшла / Received 15.08.2023

Yurii SHAPOVAL

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Research Fellow at Department of Theory and History of Political Science,
I. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
shapoblu@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2883-6403>

THE CASE OF IVAN DZIUBA FROM A DISTANCE OF HALF A CENTURY

The purpose is to investigate the motives and consequences of the fabrication of the case of Ivan Dziuba by employees of the Committee for State Security under the Council of Ministers of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. **The methodological basis** is the principle of historicism in the unity of all its components. The research is based on a critical analysis of archival and printed sources. A microhistorical approach was used. **The scientific novelty** lies in an attempt to reconstruct the history of the fabrication of the case of Ivan Dziuba, who, seven years after the publication of his pamphlet “Internationalism or Russification?” was repressed for this text on the basis of unique archival resources as well as taking into account available publications. The operational record (case-card) on Dziuba (the most valuable source for understanding on which basis by agency testimony surveillance of him was organized and how the material against him was gathered) was eliminated. However, in the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, eighteen volumes of the case, marked DF, that is, Discontinued Fund, have been preserved. The author used it as well as declassified documents of the special services, some other archival sources, publications of scientists, and memories when writing this material. From the mid-1990s, the author of the article had the opportunity to meet and talk with Ivan Dziuba himself. It provided an opportunity to clarify many circumstances and details of the dramatic period of the life of the hero of this story. **Conclusions.** In the conditions of the national and cultural rise of the late 1950s and early 1960s, Ivan Dziuba was one of the most beautiful representatives of the sixties movement due to his independent behavior and innovative aesthetic position. After preparing in 1965 the pamphlet “Internationalism or Russification?” he began to be considered one of the leaders of the intellectual opposition in the Ukrainian SSR. He distinguished by his desire to express his thoughts openly, publicly, and not conspiratorially. Having started repressive actions against representatives of Ukrainian creative youth in late August-early September 1965, the leadership of the Communist Party of Ukraine and the secret services of the Ukrainian SSR qualified Ivan Dziuba’s non-conformist creativity and activity as “nationalist”, “anti-Soviet”, “Russophobic”. In the next wave of repression, which began in January 1972, political charges were brought against him (and against those who distributed or even read his pamphlets). They ended with Ivan Dziuba’s arrest, trial, and forced repentance. The analysis of his case confirms that he implicitly never aspired and was not ready for the role of the main ideologist or leader of the opposition in the Ukrainian SSR. His resignation disappointed his supporters in Ukraine and abroad. However, it could not devalue what Ivan Dziuba wrote and did before his arrest and after his return to the cultural and political life of Ukraine after August 1991 in particular.

Keywords: *Ivan Dziuba, Ukrainian nationalism, political repression, KGB of the Ukrainian SSR (Committee for State Security).*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.242>

УДК 438+(477).008.8 355.48(470+571)

Микола ЛИТВИН

доктор історичних наук, професор,

завідувач центру дослідження українсько-польських відносин,

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна)

lytvynmr@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1010-2329>

Любомир ХАХУЛА

кандидат історичних наук, старший дослідник, доцент кафедри міжнародної інформації,
Національний університет «Львівська політехніка»;

старший науковий співробітник, центр дослідження українсько-польських відносин,

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна)

l.khakhula@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПАРТНЕРСТВО: ВИПРОБУВАННЯ ПУТІНСЬКОЮ АГРЕСІЄЮ

Рецензія на книгу: Wojna na Ukrainie. Kijów — Warszawa: razem do zwycięstwa. Analizy — refleksje — kalendarium. Praca zbiorowa pod red. S. Stępnia

Warszawa: Fundacja Wolność i Demokracja, 2022. 418 s.

Найбільша та найжорстокіша війна ХХІ ст. — новітня збройно-гібридна агресія Росії проти незалежної України стала викликом для багатьох країн світу, міжнародних організацій, громадських і церковно-релігійних структур. Її причини й характер, можливі наслідки намагаються зрозуміти та змодельувати вітчизняні,

Цитування: Литвин М., Хахула Л. Українсько-польське партнерство: випробування путінською агресією [Рец. на кн.: Wojna na Ukrainie. Kijów—Warszawa: razem do zwycięstwa. Analizy — refleksje — kalendarium. Praca zbiorowa pod red. Stanisława Stępnia. Warszawa: Fundacja Wolność i Demokracja, 2022. 418 s.]. *Український історичний журнал*. 2023. № 5 (572). С. 242—246. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.242>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

зарубіжні урядовці, політики, військові експерти, політологи, економісти, демографи, а також історики, які традиційно не поспішають із висновками щодо закінчення російської агресії, яка триває з весни 2014 р. В Україні та інших державах, насамперед у Польщі, видано чимало праць політологічного й історично-мемуарного характеру про геополітичні чинники новітньої російської агресії, мужність українських Сил оборони. Натомість читачеві не вистачає узагальнень фахових істориків. А тому цілком слушно, що завдяки співпраці польських й українських учених, які нині стажуються в наукових інституціях сусідньої країни, з'явилася колективна праця, де розкрито експансіоністські витоки «російського світу», ставлення світової спільноти до російсько-української війни, показано допомогу братньої Польщі воюючій Україні, мільйонам біженців, реконструйовано хроніку першого року повномасштабної війни.

Відкриває двомовну книгу передмова впорядника — директора Південно-Східного наукового інституту в Перемишлі Станіслава Стемпня, який віддавна співпрацює з науковцями академічних Інституту історії України та Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, українськими університетами, Науковим товариством імені Шевченка. В ній відомий польський україніст критикує зовнішню і внутрішню політику путінської Росії, особливо ж тези її очільника, викладені в опублікованій 12 липня 2021 р. статті «Про історичну єдність росіян і українців»; розкриває злочинну діяльність глави Російської православної церкви Кирила, котрий фактично освятив новітню агресію проти України. При цьому зауважує, що важливою складовою російської політики, принаймні від XVII ст., було бажання переконати український люд у тому, що їхніми «природними ворогами» нібито завжди були поляки, натомість поляків Москва віддавна намагалася утвердити в думці, що українці ніколи не будуть надійними сусідами.

У слові «Від видавців» представниця польської фундації «Свобода і демократія» Лілія Любоневич і згаданий Станіслав Стемпень відзначили важливість щорічних вересневих польсько-українських зустрічей в Яремчі за участю дипломатів, урядовців, громадсько-політичних діячів обох країн, представників університетів, інститутів НАН України. Особливу увагу звернено на виступи польських (Лукаш Адамський, Антоній Камінський, Гжегож Мотика, Роберт Чижевський, Анджей Клімчак, Анджей Шептицький) та українських (Богдан Гудь, Маркіян Мальський, Микола Кучерепа, Микола Литвин, Оксана Калішук, Ігор Гурак, Людмила Стрільчук) науковців під час XV Яремчанських зустрічей «Україна та Республіка Польща в умовах критичної глобальної турбулентності»

нові виклики, загрози та можливості» (22—25 вересня 2022 р.). Власне, частина матеріалів цієї конференції ввійшла до рецензованої книжки.

Перший розділ — «Аналізи та роздуми» — відкриває стаття українського політолога Миколи Рябчука, в якій автор простежує трансформацію української громадянської ідентичності під час новітньої російсько-української війни. Він доводить, що українці у критичних умовах та перед лицем екзистенційних загроз спроможні відкинути партикулярні інтереси й суперечності, консолідуватися на користь загальнонаціональної єдності та солідарності. На основі аналізу соціально-політичних процесів в Україні останніх десятиліть автор простежує зміни у ціннісних настановах, ідентичнісних і політичних орієнтаціях українського суспільства. У цьому ж розділі польський історик Міхал Клімецький реконструює витoki новітньої російської агресії, серед іншого в контексті виступу В. Путіна на Мюнхенській безпековій конференції 2007 р. та російського переходу до політичної конфронтації з НАТО, Європейським Союзом, США. На думку дослідника, ключовими подіями наступних років, які виражали російську експансіоністську стратегію, були тиск на учасників саміту НАТО в Бухаресті 2008 р. задля відмови в наданні перспектив членства Україні та Грузії; непослідовна реакція західних держав на збройне вторгнення Росії у Грузію 2008 р. й Україну 2014 р. Політологи Ігор Цепенда та Марія Кармазіна зробили акцент на демонстрації сутності «російського світу», вираженого деструктивною російською зовнішньою політикою. Аналітики також показали ставлення українців і поляків до війни, майбутнього двох братніх народів.

Знаний дослідник Української революції 1917—1921 рр. Владислав Верстюк відновив історичні ретроспективи сучасної війни, особливу увагу приділивши аналізу ідейної спадщини російського націоналізму від XIX ст. до сьогодення. Він вважає, що серцевиною філософії слов'янофілів була ідея «особливого покликання» Росії, її протиставлення Заходу. Автор характеризує політичну платформу ідейного центру російського націоналізму початку XX ст. — Всеросійського національного союзу, діяльність якого фінансово підтримував особисто імператор Микола II. Історик стверджує, що стріли цього осередку російського націоналізму насамперед були націлені проти місцевих євреїв і поляків. Водночас представники російського ксенофобства панічно боялися проявів «мазепинства», українофільства, що підтвердила діяльність створеного 1908 р. Київського клубу російських націоналістів. Автор доводить, що український визвольний рух 1917 р. не був почутий ані Тимчасовим урядом, ані більшовицьким Раднаркомом. Російські кадети були проти національно-територіальної автономії України, натомість пропонували «обласну», під якою розуміли місцеве самоврядування (в Київській, Харківській, Новоросійській областях). В. Верстюк також нагадує, що незалежну Українську Соціалістичну Радянську Республіку проголосив 6 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який за кілька днів до того переїхав до Харкова з Росії. Сучасна Росія, на думку В. Верстюка, є фактично спадкоємницею не лише СРСР, а й імперії Романових, її соціум глибоко отруений неоімперськими ідеями.

Український політолог і підприємець із Дрогобича Іван Матковський проаналізував законодавство Республіки Польща на предмет урегулювання взаємин держави з біженцями від війни з України, які прибули після 24 лютого 2022 р. (йдеться про умови праці, навчання, лікування та ін.). Польський культуролог і громадський діяч Анджей Потоцький розглянув конкретну допомогу, отриману українськими біженцями в Польщі — урядову, приватну, громадську; також навів дані довоєнної та сучасної соціології українсько-польських взаємин. Дослідник вважає, що уряд має розробити нову державну міграційну стратегію, яка включала б ефективніші дії щодо інтеграції новоприбулих та протидії проявам ксенофобії. Журналіст Пьотр Косцінський структурував сучасну російську медійну агресію проти Польщі, ствердивши при цьому поширення російськими тролями у соціальних мережах тези про те, що українські біженці нібито сприяють «українізації» Польщі, ініціюють запровадження там української мови та державності.

Професор історії Волинського національного університету ім. Лесі Українки Микола Кучерепа проаналізував сучасну українсько-польську співпрацю в культурній сфері. Вказаний вид взаємодії, на його думку, сприяє згуртуванню суспільства навколо спільних ідеалів і цінностей. Дипломат Марек Зюлковський висвітлює проблеми енергетичної незалежності воюючої України, перспективи українсько-польської співпраці у цій сфері (нові лінії електропередач, газогони з Балтики, відродження нафтопроводу Одеса — Броди — Гданськ).

Друга частина книги містить повідомлення свідків війни. Українська й польська телемедійниця Тетяна Бакоцька розповіла про власний досвід сприйняття війни на півдні України, в Миколаєві, а згодом у Польщі. Громадський діяч Петро Антоненко повідав про перші місяці російської агресії на Чернігівщині (ворожі авіанальоти, блокада обласного центру, життя прифронтових сіл та ін.). Історикиня Ольга Морозова проаналізувала наслідки колонізаційної політики царського уряду в Миколаївській і Херсонській губерніях, а також політику сучасних російських окупантів на Миколаївщині, діяльність місцевих волонтерів. Український історик і волонтер Євген Сінкевич розкрив передумови й наслідки російської окупації Херсонщини. Свою розповідь він ілюстрував особистими щоденниковими нотатками та кореспонденцією з колегами від 24 лютого до 13 березня 2022 р., в якій згадуються не лише місцеві патріоти, а й колабораціоністи з середовища регіоналів.

Третій розділ книги містить упорядковану Петром Антоненком і Станіславом Стемпнем хроніку перших 300 днів повномасштабної війни Росії проти України. Велика кількість наведених подій та фактів залишається маловідомою для українського суспільства. Особливо це стосується інформації про ставлення влади і громадськості Польщі до російської агресії. У четвертій частині праці опубліковано документи (спільні заяви, відозви, публічні виступи, інтерв'ю) очільників обох держав — Анджея Дуди та Володимира Зеленського. Згадані джерела ілюструють взаємну підтримку, розуміння спільних цілей поляків й українців у протистоянні агресивній російській війні.

Насамкінець зауважимо, що вказане видання має впорядкований іменний покажчик, добре ілюстроване документальними світлинами. Сподіваємося, що наступні подібні публікації міститимуть бодай конспективні історіографічні узагальнення, які необхідні не лише науковцям, а й політикам, педагогам, українським захисникам, котрі пишуть військово-мемуарні праці. Адже близьке сусідство України та Польщі й нові світові геополітичні реалії спонукають до критичного наукового опрацювання сучасної історії українсько-польських взаємин.

Надійшла / Received 12.08.2023

Mykola LYTVYN

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Center for Ukrainian-Polish Relations Research,
Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine (Lviv, Ukraine)
lytvynmr@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1010-2329>

Liubomyr KHAKHULA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Researcher,
Docent at Department of International Information,
Lviv Polytechnic National University; Senior Research Fellow,
Center for Ukrainian-Polish Relations Research,
Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine (Lviv, Ukraine)
l.khakhula@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>

UKRAINIAN-POLISH PARTNERSHIP: TESTING BY PUTIN'S AGGRESSION

[Book review: *Wojna na Ukrainie. Kijów — Warszawa: razem do zwycięstwa. Analizy — refleksje — kalendarium. Praca zbiorowa pod red. S. Stępnia. Warszawa: Fundacja Wolność i Demokracja, 2022. 418 s.*]

ІІІ ЧЕРКАСЬКИЙ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ СИМПОЗІУМ «ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ МНЕМОНІЧНИЙ ПРОСТІР: КОМЕМОРАЦІЯ Й ІСТОРІОГРАФІЧНА РЕФЛЕКСІЯ»

Захід відбувся 28—29 квітня 2023 р. на базі Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького. Співорганізаторами виступили Інститут історії України НАН України, Львівський національний університет ім. І. Франка, Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка. Також серед співорганізаторів варто згадати науково-дослідний інститут селянства та вивчення аграрної історії ЧНУ, Історіографічне товариство (Польща), Осередок НТШ у Черкасах.

У симпозіумі взяли участь понад 80 науковців з України, Польщі, Великої Британії, Словаччини. Іноземні учасники представляли Університет ім. Марії Кюрі-Склодовської, Гданський університет, Лодзький університет, Університет ім. Адама Міцкевича в Познані, Жешувський університет, Вроцлавський університет, Гуманітарно-природничий університет ім. Яна Длугоша у Ченстохові (Польща), Університет Матея Бела (Словаччина), Абердинський університет (Великобританія). Засідання проходили в мішаному форматі. Перед початком роботи симпозіуму науковці та студенти ЧНУ вшанували пам'ять загиблих в Умані в результаті російського ракетного обстрілу.

Офіційна частина складалася з привітальних виступів співорганізаторів форуму. Проректор ЧНУ з наукової та інноваційної діяльності *Олександр Спрягайло* окреслив традицію проведення історіографічних симпозіумів у Черкаському національному університеті та їх наукове значення. Завідувач відділу україн-

Цитування: Масненко В. ІІІ Черкаський історіографічний симпозіум «Центрально-східноєвропейський мнемонічний простір: комеморація й історіографічна рефлексія». *Український історичний журнал*. 2023. № 5 (572). С. 247—250. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.247>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 5 (572)

ської історіографії Інституту історії України НАН України *Олександр Удод* звернув увагу на те, що у ЧНУ сформувався потужний осередок історіографічних досліджень, про що свідчить проведення симпозіумів, видання збірників праць, участь істориків у всеукраїнському та міжнародному обміні науковими досягненнями. Актуальні завдання дослідників, на його думку, полягають у фіксації того, як історична наука реагує на агресію РФ проти України, як трансформуються концептуальні засади історіографічних студій в умовах нових суспільних викликів. Директор навчально-наукового інституту міжнародних відносин, історії та філософії ЧНУ *Наталія Земзюліна* висловила сподівання, що під час роботи симпозіуму будуть сформовані релевантні уявлення про ті зміни, які відбуваються в історичній пам'яті спільнот Центрально-Східноєвропейського регіону.

У перший день роботи було виголошено й обговорено доповіді у трьох пленарних тематичних панелях. Перша — «Трансформація мнемонічного простору Центрально-Східної Європи в умовах геополітичних викликів» — присвячувалася теоретичним новаціям у дослідженні студій пам'яті. Габліт. д-р, проф. *Рафал Стобецький* у доповіді «Центрально-Східна Європа з погляду уявної історії» проаналізував актуальні зміни в ментальному картографуванні вказаного регіону. Проф. *Олександр Удод* охарактеризував «історіографічний фронт» російсько-української війни й визначив, яке місце в ньому відведено мнемонічному простору центрально-східної частини Європейського континенту. Зокрема він констатував, що героїчний опір українців на всіх фронтах, у тому числі й на історіографічному, допоможуть подолати негативні стереотипи щодо історії України. Проф. *Сергій Троян* розглянув історіографічний дискурс сучасних «війн пам'ятей». Професорка *Алла Киридон* у доповіді «Постпам'ять як форма об'єктивації минулого (на прикладі країн Центрально-Східної Європи)» зупинилася на аналізі проблем, які виникають при перманентному розширенні поняттєвого простору *memory studies*.

Проблематика тематичної панелі «Подолання імперської спадщини в умовах опору російській агресії проти України» була репрезентована як теоретичними аспектами, так і практичним досвідом протистояння імперській інвазії. Проф. *Леонід Запшкільняк* систематизував методологічні підходи подолання російської імперської спадщини у сучасній українській історіографії. Чл.-кор. НАН України *Олексій Ясь* у доповіді «Поколінневий досвід і пам'ять як інструментальні складові концептуалізації» запропонував новаційне бачення впливу сучасного мнемонічного простору на методологічний інструментарій істориків. Проф. *Ярослав Калакура* докладно проаналізував геноцидно-окупаційну війну РФ проти України як виклик для формування нового ландшафту історичної пам'яті. Проф. *Вадим Хмарський* запропонував «дешифрування» коду початків імперської історіографії на півдні України, спираючись на аналіз щоденника Аполлона Скальковського.

У тематичній панелі «Польсько-українські місця пам'яті: мнемонічний наратив в історіографічній перспективі» було обговорено доповіді доцентки *Наталі Громакової* «Габсбурзька Галичина як символічний простір поль-

ського національного проекту» та д-ра *Норберта Моравця* і проф. *Ігоря Кривошеї* «Конструювання “мість пам’яті” в Уманській василіянській школі».

На завершення першого дня роботи симпозіуму польські колеги габіліт. д-р, проф. *Пьотр Вітек* та габіліт. докторка, професорка *Ева Сольська* (Університет ім. Марії Кюрі-Склодовської) продемонстрували нові технології в історичних студіях у своїй доповіді та презентації «Цифрове відео як інструмент сучасного дослідження минулого й історичної рефлексії» на прикладі документального фільму «Прочитання культурного ландшафту».

29 квітня робота симпозіуму продовжилася у семи секційних тематичних панелях. У панелі «Специфіка колективної історичної пам’яті у країнах Центрально-Східної Європи» прозвучали виступи проф. *Івана Куцого* «Трансформації образу “Європи” в історіографічних практиках ХІХ ст.: між “ворожістю” та “просвіченістю”» та проф. *Юрія Присяжнюка* «Селянство Наддніпрянщини ХІХ ст. у просторі європейської світ-економіки: історіографічні аспекти».

Змістовна академічна дискусія відбулася в рамках тематичної панелі «Мнемонічний вимір російсько-української війни». Проф. *Сергій Корновенко* запропонував розгляд деконструкції концепту «русский мир / російський світ» у новітньому українському академічному дискурсі. Проф. *Віталій Масненко* представив напрацювання в межах держбюджетної теми щодо трансформації мнемонічного простору України в умовах опору російській агресії 2014—2023 рр. У доповіді «Пам’ять-задрість, радянська російська “ди-генерація” Путіна та причини сучасної війни» проф. *Володимир Ващенко* виклав оригінальний підхід до пояснення прихованих причин російської агресії проти України, спираючись на генераційну теорію. Проф. *Віталій Яремчук* проаналізував «український» кейс російської шкільної історії в контексті російсько-української війни. Гуманітарні аспекти наслідків російської агресії знайшли висвітлення у спільній доповіді професорки *Ольги Морозової* та проф. *Марека Миколайчика* «Українсько-польський історичний наратив у контексті російсько-української війни», а також доповіді доцентки *Юлії Кісельової* «Вплив професійної ідентичності на формування пам’яті істориків про вимушену міграцію».

На тематичній панелі «Комеморативна грушевськіана» за модерування проф. Віталія Тельвака було обговорено різні аспекти меморіальних практик щодо вшанування постаті М. Грушевського та його родини.

Продуктивне обговорення проблеми меморіалізації українських і польських історичних постатей відбулося на тематичній панелі «Історичні персоналії у мнемонічному просторі». Зокрема магістр *Максим Попов* представив власне бачення гострих питань щодо фігури Богдана Хмельницького у сучасній єврейській історичній пам’яті. Професорка *Лідія Лазурко* звернула увагу на постать Тадеуша Костюшка у сучасних комеморативних практиках. Габіліт. докторка, професорка *Маргалена Новак* розглянула історіографічний аспект визначення місця Андрея Шептицького в польсько-українському мнемонічному просторі. Доц. *Петро Гаврилишин* окреслив постать Богдана Гаврилишина в пам’яттєвому дискурсі сучасної України.

У тематичній панелі «Подолання комуністичної / тоталітарної меморіальної спадщини в Україні та країнах Центрально-Східної Європи» було обговорено доповіді доц. *Віктора Дроздова* «Радянська політика забуття як інструмент трансформації пам'ятного простору анексованих українських територій за доби сталінізму», проф. *Ігоря Гирича* «Практика останніх антиімперських перейменувань міської топоніміки Києва: зроблене і нездійснене», доц. *Сергія Шамари* «“Советське — радянське”: від синонімічної дилеми до латентної пропаганди в українських дидактичних та наукових текстах», магістра *Владислава Кронгауза* «Проблематика подолання комуністичної / тоталітарної меморіальної спадщини у країнах Центрально-Східної Європи в шкільному курсі історії», ст. наук. співробітниці *Надії Гончаренко* «Від радянського “Храму Перемоги” до українського виміру травматичної пам'яті: переосмислення комуністичної спадщини у Національному музеї історії України у Другій світовій війні».

Цікавий досвід меморіалізації знайшов висвітлення в тематичній панелі «Пам'ятєва парадигма Першої світової війни». Доцентка *Лілія Щербін* висвітлила проблему «місць пам'яті» українців, пов'язаних із Першою світовою у Чеській Республіці. Ст. наук. співробітниця *Валентина Шевченко* розповіла про зміни на львівських цвинтарях як місцях пам'яті про загиблих у Великій війні. Ст. наук. співроб. *Володимир Парацій* зупинився на формуванні експозиції, присвяченої січовим стрільцям та УГА в Музеї історично-воєнних пам'яток НТШ у Львові.

У завершальній тематичній панелі «Центрально-східноєвропейський досвід переосмислення травматичної пам'яті: Голокост / Голодомор» було обговорено доповіді проф. *Міхала Шмігеля* про висвітлення Голодомору у чеській і словацькій історичній літературі та аспірантки *Марини Бугері* щодо особливостей трансформації історичної пам'яті в меморіалізації Голодомору 1932—1933 рр., Голокосту та інших травматичних подій української історії.

Учасники симпозіуму відзначили необхідність формування оновленої концепції національної історії, уточнення термінологічного апарату історіографії, вироблення ефективного механізму протидії історичній політиці держави-агресорки РФ, а також констатували, що розгляд цих питань має практичний суспільно важливий вимір. Попередні підсумки роботи форуму підбив провідний український історіограф *Ярослав Калакура*: «Безперечно, цей симпозіум має особливе значення. Порушені на ньому питання сприймаються зовсім по-іншому, ніж рік — два тому. Війна РФ проти України не тільки стала викликом для історичної науки, але й висвітлила наші слабкі місця, прорахунки, породжені наслідками синдрому колоніалізму, меншовартості та малоросійства. Дуже добре, що до його роботи долучилися представники молодшої генерації та студенти. Україна непереможна!».

Надійшла / Received 24.07.2023

Віталій МАСЕНКО

Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)

Vitalii MASZENKO

Bohdan Khmelnytskyi National University of Cherkasy (Cherkasy, Ukraine)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПОЛЬЩА — УКРАЇНА. НА ШЛЯХУ ДО ДОБРОСУСІДСТВА»

Один із найбільших за останні роки наукових польсько-українських форумів відбувся 24—26 травня 2023 р. у Вроцлаві. Співорганізаторами стали Вроцлавський університет, Національний заклад ім. Оссолінських, Національний університет «Львівська політехніка» та вроцлавська філія Союзу українців у Польщі. Партнерами конференції виступили центр східноєвропейських досліджень Варшавського університету та Фундація Українського католицького університету в Польщі з осередком у Вроцлаві. Захід проходив під почесним патронатом президента міста. Спершу він планувався на травень 2022 р., але через широкомасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну був відтермінований на рік. Оргкомітет очолив відомий дослідник новітньої історії України й Польщі, а також польсько-українських взаємин габіліт. д-р, проф. Гжегож Грицюк, секретарем виступила докторка Магдалена Гібець. Учасники конференції працювали у восьми тематичних секціях (панелях) на базі Національного закладу ім. Оссолінських, а також мали змогу відвідати інші наукові заходи.

Відкриттю конференції передувала дискусія «Навколо польсько-українського порозуміння 1920 р.», яка відбулася 24 травня. Захід модерувала професорка Оля Гнатюк, котра репрезентувала Національний університет «Кієво-Могилянська академія» та Варшавський університет. Координатором разом із нею виступив габіліт. д-р, проф. Пьотр Ціхорацький із Вроцлавського університету. Варто зазначити, що професорка О. Гнатюк є також секретаркою Комісії для дослідження польсько-українських взаємин 1917—1921 рр., створеної 2018 р. на базі центру східноєвропейських досліджень Варшавського університету та «Кієво-Могилянської академії». Участь у дискусії взяли члени зазначеної міждержавної структури: габіліт. д-р, проф. *Маріуш Коженювський* (Університет

Цитування: Разираєв О. Міжнародна наукова конференція «Польща — Україна. На шляху до добросусідства» (24—26 маја 2023). *Український історичний журнал*. 2023. № 5 (572). С. 251—255.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 5 (572)

ім. Марії Кюрі-Склодовської), д-р, доц. *Олег Павлишин* (Львівський національний університет ім. І. Франка), габіліт. д-р, проф. *Ян Пісулінський* (Жешувський університет), д-р іст. наук, проф. *Владислав Верстюк* (Інститут історії України НАН України), а також господар конференції проф. *Іжегож Грицюк* (Вроцлавський університет). На початку зустрічі проф. *Я. Пісулінський* розповів присутнім про реалізовані видавничі проекти комісії, окреслив її плани на майбутнє. Учасники дискусії порушили питання міжнародної ситуації навколо союзу Петлюри — Пілсудського, неоднозначної оцінки його українськими та польськими сучасниками, згадували про радянську практику і пропаганду, висвітлення цього міждержавного договору в історіографії. Проф. *В. Верстюк* зазначив, що за польсько-українським порозумінням 1920 р. стояла «спільна праця, спільний дух, спільне протистояння ворогу» й наголосив на важливості зробити правильні висновки з тих подій сьогодні. Під час дискусії вчений неодноразово проводив паралелі з сучасною російсько-українською війною, а також акцентував увагу на важливості поглиблення співпраці між Україною та Польщею в наші дні.

25 травня відбулося врочисте відкриття конференції. Цього дня її робота тривала у чотирьох секціях. Першу — «Довге ХІХ століття» — модерував проф. *Г. Грицюк*. Її учасниками стали українські дослідники, котрі репрезентували різні освітні та наукові установи Львова. Д-р, доц. *Мар'ян Мудрий* зі Львівського національного університету ім. І. Франка висвітлив постать уродженця Лемківщини, судді, засновника товариства «Руська бесіда», парламентаря Галицького крайового сейму *Ю. Лаврівського*, наголосивши на значному впливі його на Львів та Галичину ХІХ ст., а також ролі в пошуках польсько-українського компромісу в той час. Питання польсько-української згоди в галицькій політиці кінця ХІХ — початку ХХ ст. стало предметом виступу докторки *Олени Аркуші*, яка репрезентувала Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Наступні дві доповіді торкалися питань культурно-освітнього життя українців на початку ХХ ст. Доц. *О. Павлишин* проаналізував театральне та музичне життя товариства «Українська громада у Варшаві» (1909—1914 рр.), а д-р *Іван Хома* з Національного університету «Львівська політехніка» висвітлив стан забезпечення навчального процесу в Українській академічній гімназії у Львові українськомовною літературою на початку ХХ ст. Зазначена освітня установа постала 1784 р., однак українську мову викладання тут було запроваджено лише в 1874 р. стараннями згаданого вище *Ю. Лаврівського*.

Другою секцією — «Навколо змагань за незалежність у 1917—1923 рр.» — керував проф. *П. Ціхорацький*. Її учасники порушили різні суспільно-політичні, економічні та військові аспекти польсько-українських взаємин. Відомий дослідник суспільно-культурної діяльності поляків у Києві 1905—1920 рр. проф. *М. Коженювський* висвітлив питання ставлення польських демократів до незалежницьких прагнень українців у 1917—1920 рр. Проф. *Я. Пісулінський* детально проаналізував польсько-український торговельний договір від жовтня 1919 р., зазначивши, що він був вигідний обом сторонам, однак усе ж не був повною мірою реалізований. Проблему асиметрії польської та україн-

ської історичної нарації про події 1918—1923 рр. порушила секретарка Комісії для дослідження польсько-українських взаємин 1917—1921 рр. професорка *О. Гнатюк*, звернувши головну увагу на події польсько-української війни та пам'ять про неї. Габіліт д-р, проф. *Мирослав Шуміло* (Університет ім. Марії Кюрі-Скłodовської) звернувся до питання польсько-українського порозуміння на Східній Галичині 1920 р. в контексті реакції галицьких політиків на Варшавський договір. Магістерка *Мілана Срібняк* з Інституту всесвітньої історії НАН України представила результати спільного дослідження з д-ром іст. наук, проф. *Ігорем Срібняком* щодо діяльності Української військової ліквідаційної комісії в Польщі наприкінці 1920—1921 рр. у світлі матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, відзначивши велику допомогув роботу цієї структури інтернованим воякам УНР. Завершила роботу другої секції ґрунтовна доповідь д-ра, доц. *Андрія Руккаса* з Київського національного університету ім. Т. Шевченка, присвячена створенню та участі в бойових діях на боці УНР Польського добровольчого відділу полковника Валерія Славека в 1920 р. Цей підрозділ, який складався з поляків, що походили з України, був важливим символом польсько-українського братерства по зброї.

У секції «Друга Річпосполита» модерувала докторка *М. Гібець* із Вроцлавського університету. Першу доповідь виголосив д-р іст. наук, проф. *Олександр Зайцев* з Українського католицького університету у Львові. Він порушив питання спроб польсько-українського порозуміння у стінах парламенту міжвоєнної Польщі й намагався відповісти на питання, чому ці спроби не вдалися. Міркування доповідача головно ґрунтувалися на його новій монографії «Українці у сеймі та сенаті Польщі (1922—1939)» (Львів, 2022 р.). Габіліт. д-р, проф. *Мацей Маршал* репрезентував Вроцлавський університет й у своїй доповіді торкнувся персоналій, які в різний спосіб виступили речниками польсько-українського порозуміння, зокрема Т. Голувки, О. Бохенського, А. Василевського, В. Бончковського, С. Лося, П. Дуніна-Борковського та ін. Темою виступу д-ра *Павела Лібери*, який представляв Польську академію наук й Інститут національної пам'яті, став аналіз польського часопису «*Biuletyn Polsko-Ukraiński*» в контексті прометеївського руху. Завершив секційне засідання габіліт. д-р, проф. *Ян Кенсік* із Вроцлавського університету. У своєму виступі він порушив питання руйнування православних храмів на Холмщині та Південному Підляшші в 1938 р., що серйозно загострило польсько-українські стосунки напередодні Другої світової війни.

Четверта секція — «Волинь у міжвоєнний період» — працювала під керівництвом проф. *Я. Кенсіка*. Перші дві доповіді виголосили д-р, проф. *Микола Кучерета*, котрий поділився власними роздумами з приводу контроверсійної постаті знаного волинського воеводи Г. Юзевського, спробувавши оцінити його роль як речника польсько-українського порозуміння, та д-р іст. наук, доц. *Олег Разиграєв* із Волинського національного університету ім. Лесі Українки в Луцьку, який висвітлив маловідоме питання культурно-освітнього життя в пенітенціарних установах Волині та Східної Галичини між двома світовими війнами. Проф. *П. Цихорайський* здійснив спробу аналізу та оцінки політики польської держави на Волині в кінці 1930-х рр. у контексті постаті воеводи А. Гауке-Новака.

Третій та завершальний день конференції розпочався з роботи п'ятої секції — «Шкільництво та суспільство» — за головування габіліт. д-ра, проф. Кароля Саноції. Перші дві доповіді торкалися питання шкільництва. Зокрема габіліт. докторка, професорка *Барбара Гетьманська* з Вроцлавського університету порушила питання українського шкільництва в Польській Народній Республіці. Доповідачка прагнула відповісти на питання, чим воно було: елементом пропаганди чи дозволом комуністів на формування власної ідентичності? Темою виступу габіліт. д-ра, проф. *Влодзімежа Менджецького* з Польської академії наук стала школа і шкільні підручники в контексті польсько-українського діалогу. Наступні дві доповіді у цій секції торкалися питань суспільства, зокрема проф. *Г. Грицюк* із Вроцлавського університету наблизив учасникам конференції малознану проблему мішаних шлюбів на Східній Галичині в першій половині ХХ ст., а його колега з цього ж вишу габіліт. д-р, проф. *Ярослав Сирник* у своїй доповіді акцентував увагу на ролі громадян Польщі української національності у формуванні сучасних польсько-українських взаємин.

Доповідачі шостої секції — «Науковий та інституціональний діалог» (модератор габіліт. д-р, проф. *Г. Грицюк*) — здебільшого сконцентрували свою увагу на практичній площині пошуку польсько-українського порозуміння через функціонування різнопланових установ та спільних дослідницьких ініціатив, а також спробували оцінити результати такої роботи. У своєму досить емоційному виступі габіліт. д-р, проф. *Вальдемар Резмер* з Університету ім. Миколая Коперника в Торуні спробував підсумувати три останні десятиліття польсько-українського діалогу, а також окреслити його подальші перспективи. Основну увагу доповідач звернув на досвід спільного вивчення подій Другої світової війни, давши йому власну, неоднозначну оцінку, яка згодом викликала жваву дискусію. Українську перспективу бачення підсумків українсько-польського історичного діалогу 2019—2022 рр. у контексті сучасної геополітичної ситуації висловив д-р іст. наук, проф. *Ігор Ільюшин*, який репрезентував Національну академію керівних кадрів культури і мистецтв (Київ). Український дослідник, як і його польський колега *В. Резмер*, сконцентрував головну увагу на подіях Другої світової в історичних та політичних дискусіях. Багаторічний учасник українсько-польського історичного діалогу д-р іст. наук, проф. *Леонід Зашкільняк* зі Львівського національного університету ім. І. Франка у своїй доповіді порушив складне теоретичне питання про (не)реальність спільної історії, зазначивши, що в історії взаємин українців та поляків є багато як позитивних, так і конфліктних моментів, що донині залишаються у суспільній пам'яті певними стереотипами. Наступні три доповіді було присвячено практичному досвіду окремих інституцій у розвитку й поглибленні польсько-українського діалогу. Зокрема габіліт. д-р, проф. *Роман Дрозд* із Поморського університету у Слупську представив історичний контекст діяльності Союзу українців у Польщі у процесі польсько-українського діалогу. Докторка *Вікторія Маліцька* з Національного закладу ім. Оссолінських висвітлила діяльність вищезазначеної установи з українськими інституціями Львова, а габіліт. д-р, проф. *Адам Останек*

із Військової технічної академії у Варшаві звернувся до успішного практичного досвіду спільного вивчення історії Івано-Франківська впродовж останніх років.

Роботу сьомої секції — «В еміграційних колах» — модерував Ростислав Жерелік із Вроцлавського університету. Першу доповідь, присвячену петлюрівській еміграції в міжвоєнній Польщі, представив д-р іст. наук, проф. *Володимир Комар* із Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, звернувши особливу увагу на теорію та практику концепції прометеїзму. Габіліт. д-р, проф. *Анджей Земба* репрезентував Ягеллонський університет й у своїй доповіді висвітлив контакти українців та поляків на теренах Америки, Західної Європи у ХХ ст. Постагі відомого українського публіциста й науковця, спеціаліста з історії Центральної і Східної Європи Богдана Осадчука присвячувався виступ д-ра іст. наук, проф. *Юрія Шаповала* з НАН України.

Остання, восьма секція, що її модерувала докторка Вікторія Маліцька, мала назву «Навколо війни в Україні». Розпочав її роботу габіліт. д-р, проф. *Міхал Климецький* з Університету ім. Миколая Коперника в Торуні, який представив основні тези своєї доповіді «Війна в Україні або війна за Україну 2014—2022: Наративи Брюсселя та Варшави», де проаналізував розвиток «українського питання» у сфері геополітики. Докторка іст. наук *Ольга Морозова* з Ягеллонського університету висвітлила розвиток польсько-українських наукових взаємин у контексті російсько-української війни. Підсумував роботу секції виступ проф. *В. Верстюка*, в якому доповідач спробував виявити коріння сучасного російського націоналізму.

Завершила конференцію презентація книжки «Бог не покинув Україну: Архієпископ Святослав Шевчук у розмові з Кшиштофом Томасіком» (2023 р.) за участі глави Української греко-католицької церкви Святослава Шевчука, співавтора книги журналіста Католицької інформаційної агенції Кшиштофа Томасіка, ректора УКУ проф. о. Богдана Праха та докторки Вікторії Маліцької. Модерував захід д-р Олег Турій, проректор УКУ й директор інституту історії церкви цього ж вишу.

Видання матеріалів конференції організатори запланували на наступний рік, однак уже сьогодні кожен охочий може переглянути запис відеотрансляцій усіх заходів на офіційному ютуб-каналі історичного інституту Вроцлавського університету.

Безперечно, масштабний науковий захід став важливою віхою в розвитку сучасного українсько-польського історичного діалогу, засвідчив появу нових векторів у дослідженні спільного минулого українців і поляків, а його результати, попри низку дискусійних моментів, дозволяють оптимістично оцінити перспективу взаємин наших держав у майбутньому.

Надійшла / Recieved 13.06.2023

Олег РАЗИГРАЄВ

Волинський національний університет ім. Лесі Українки (Луцьк, Україна)

Oleh RAZYHRAJEV

Lesya Ukrainka Volyn National University (Lutsk, Ukraine)

ДО УВАГИ АВТОРІВ

Згідно з розпорядженням Президії НАН України від 24.03.2022 № 158 «Про визначення Видавничого дому «Академперіодика» НАН України видавцем наукових журналів...», підготовку та випуск *Українського історичного журналу* від 1 січня 2023 року здійснює назване видавництво. Через це частково змінились правила оформлення рукописів статей, порядок їх подання, розгляду й затвердження редакційною колегією.

Звертаємо увагу, що відтепер рукописи статей (формат doc або docx), а також файли з ілюстративним матеріалом (формати JPEG, TIFF, з роздільною здатністю не менше 300 dpi) слід надсилати на адресу uhj2023@history.org.ua. Файли з ілюстраціями необхідно називати за прізвищем першого автора статті та порядковим номером ілюстрації в ній.

Обсяг статті **не повинен** перевищувати **1 авторський аркуш** (40 тис. знаків з пробілами), огляду та рецензії — **0,5 авт. арк.** (20 тис. знаків), матеріали до ювілеїв і з хроніки наукового життя — не більше **0,3 авт. арк.** Рукописи більшого обсягу редколегія не розглядатиме.

Перед текстом **необхідно** подавати **УДК статті та відомості про автора** за такою структурою: ім'я, прізвище (прописними літерами), науковий ступінь, вчене звання, посада, афіліація, електронна адреса, ORCID (у форматі <https://orcid.org/0000-0000-0000-0000>). Цю інформацію потрібно надати й англійською мовою разом із назвою статті після інтегрованого списку літератури. До тексту статті обов'язково треба додати структуровані анотації обсягом від 1,5 до 2 тис. знаків українською й англійською мовами.

У тексті статті посилання на архівні джерела та будь-які коментарі автора подаються в підрядкових посторінкових виносках, оформлених автоматично.

Посилання на літературу треба наводити у квадратних дужках по мірі згадування в тексті й оформлювати у **Список літератури / References** (інтегрований список літератури) відповідно до ДСТУ 8302:2015. Докладно правила оформлення статей та приклади бібліографічних описів наведено на сайті журналу.

Від 2023 року не лише статті основних рубрик *Українського історичного журналу*, але й *Рецензії й огляди* будуть отримувати DOI (у форматі <https://doi.org/>). Тож рукописи до цієї рубрики треба подавати з власними назвами і таким самим оформленням, як інші статті журналу. Матеріали до рубрик *Ювілеї* та *In Memoriam* обов'язково повинні містити фотографії й бути оформлені за спрощеною структурою, тобто лише з підписами авторів.

Статті, оформлені не за правилами, редколегія **не розглядатиме**.

Просимо звернути увагу також на те, що до редакції слід надсилати лише електронний варіант статті й бажано без співавторства. Прийняття статті до редакційного портфеля не означає її обов'язкову публікацію, оскільки всі матеріали проходять жорсткий відбір шляхом «сліпого» експертного оцінювання й обговорення членами редколегії. Редколегія залишає за собою право не допускати статті до публікації у випадку отримання негативних експертних висновків.

При затвердженні статті до друку всі автори підписують з Інститутом історії України Національної академії наук України ліцензійний договір (його бланк розміщено на вебресурсі журналу http://uhj.history.org.ua/uk/for_authors).

Запрошуємо до співпраці!